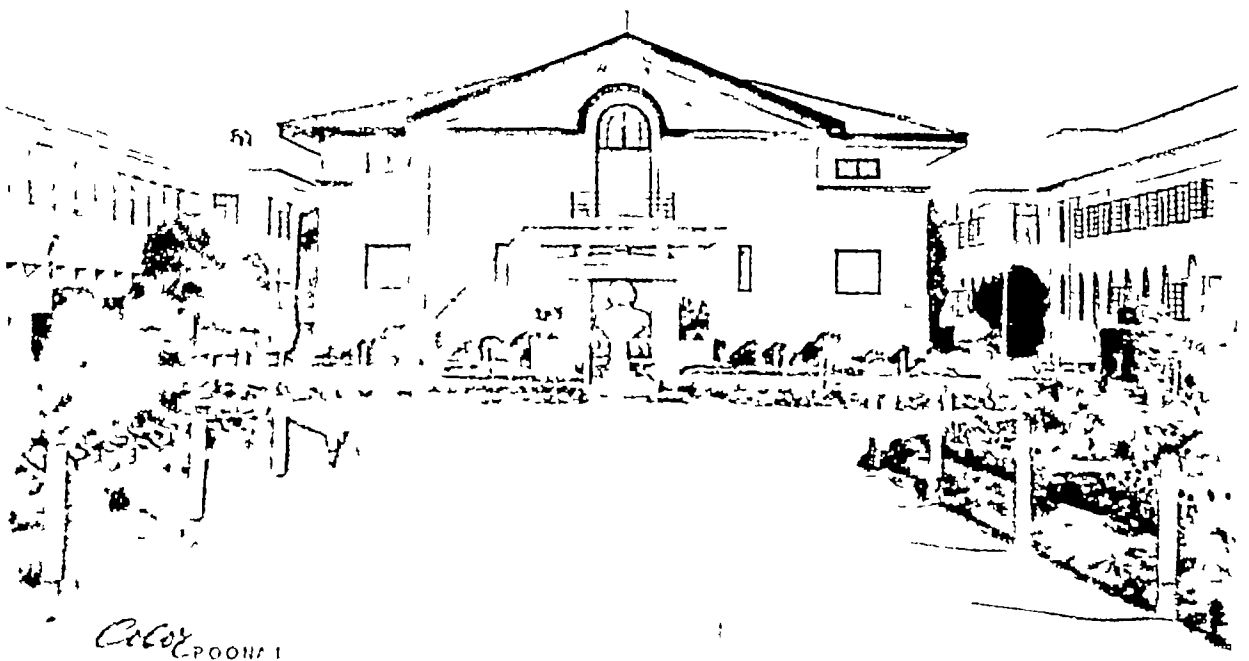

Wadia College Campus

Taraporevala
Institute of Science

Tata Assembly Hall

Main A
Building

‘ But for Joag, there would have been no Wadia College ’

—Cusrow Wadia

J O A G
Commemoration
V o l u m e

P. R. D a m l ø

31 Decembar 1965

Publisher .

Prin. P. R. Damle

Hon. Secretary

Joag Commemoration Committee

N. Wadia College,

Poona 1.

31 December 1965

Price : Rs. 10/-

Printer :

Shri D. V. Ambekar

Aryabhushan Press

915/1 Shivaji Nagar,

Poona 4.

PRINCIPAL JOAG COMMEMORATION VOLUME

P R E F A C E

On behalf of the Principal Joag Memorial Committee it is my pleasant duty gratefully to acknowledge the assistance and cooperation received in the preparation of the present Commemoration Volume. The publication of this modest volume fulfils one of the major objectives which the Committee undertook, on the direction of a meeting held on 31st July 1963, of students, friends and admirers of Principal Joag to consider and adopt suitable plans for honouring his memory. To each one of the contributors to this Volume I have great pleasure in conveying our warm thanks for the readiness with which he or she responded to our request. That such distinguished persons from various walks of life whose time is heavily occupied, should have sent their contributions well before the date suggested and in most cases without a reminder, indicates the great regard in which Principal Joag was held by them all, as also their generous cooperation with the Committee's efforts suitably to honour Principal Joag's memory. Our special thanks are due to Sir Rustom Masani who at our request has written a foreword to the Volume and to the Hon'ble Shri Justice P. B. Gajendragadkar for permission to reproduce here the text of the address he delivered on the occasion of unveiling a Bust and a Portrait of Principal Joag at the Wadia College, on 28th December, 1964.

The contributions to this Volume include those from his students in the New English School, the Fergusson College and the Wadia College, who give their impressions about him both as a teacher and as a man. Others are from his colleagues in the Deccan Education Society, the Modern Education Society and the Universities of Bombay and Poona. Shri D. V. Ambekar and Shri G. L. Chandavarkar tell us respectively of Joag's enlightened interest in political reform and of the deep undercurrent of piety which was the inspiration of all that he did in practical life.

Delightful and touching reminiscences revealing a very fine insight into the essentials of Joag's character and achievements occur in almost each one of the

contributions and as a compiler of this fine collection, I have indeed felt myself very fortunate. The contributions which were received both in English and Marathi have been reproduced just as they were received with only very minor alterations such as are involved in preparing the press copy of a manuscript and supplying titles. In each section at the end, I myself have contributed, in addition to some other articles, a brief general narrative which attempts to give a connected account of the principal events in Joag's life and an overall appreciation of his fine qualities and splendid achievements. The Commemoration Volume is not planned as an authoritative biography, but as a collection of glimpses into Joag's life and personality by persons who knew him intimately in one or more of the roles he fulfilled in life. A fuller biographical account with the necessary background of descriptive analysis of the general social milieu in which Joag lived and accomplished his work would of course be valuable and it is our earnest hope that such an attempt will in due course be made. For, while a great deal is commonly known about the circumstances in which public men who take part in political life accomplish their work, of workers in other fields such as educational or social very little is commonly known. On the other hand, there is a great deal in the lives of many of them which would serve as guidance and inspiration to would-be workers in the respective fields. Public interest requires that all such personalities should be made properly known and the lessons which their lives teach may be made available. The present Volume will, it is hoped, supply useful material for such a biography of Joag.

It only remains for me to render my sincere thanks to the other members of the Principal Joag Memorial Committee, to the many friends who helped in the getting together of the material in various ways, and to the authorities of the Aryabhushan Press who have attended with zeal and efficiency to the printing of this Volume.

*N Wadia College,
Poona - 1
15th November, 1965*

P R DAMLE

FOREWORD

The invitation kindly extended to me to write this Foreword brings to mind pleasant memories of my association with talented, public-spirited colleagues on various corporate bodies and institutions. One of the most remarkable of such fellow-workers in diverse spheres of public usefulness was Principal Joag. With pleasure and pride I recall today our collaboration for thirty-five years as Fellows of the University of Bombay and as members of the Court of the University of Poona for a few years after its inauguration.

My impression of the veteran Professor of Philosophy, whom I met for the first time at the meetings of the Senate of the University of Bombay, was that he was one of the few gifted men in public life who drew others instinctively to himself, rendering harmonious and fruitful cooperation possible and beneficial. Handsome in appearance, faultless in manners, immaculately attired, he revealed in the course of conversation or discussion a robust, realistic mind. However heated the debates in the Senate might be, he remained calm and collected in the midst of the tempest raging around him. Fortright and forceful in speech, he was at the same time a singularly persuasive speaker, taking always his stand on reason, fortified with facts and figures. Not for nothing had he studied and taught logic and philosophy and lived wakefully in this work-a-day world. Soon afterwards, I had an opportunity to form an accurate estimate, based on personal contact and experience of his worth as a loyal and devoted inheritor of the fine traditions of a long line of selfless and zealous citizens of Poona instinct with the spirit of scholarship and service such as Ranade, Gokhale, Chiplunkar, Agarkar and Tilak, who took the school, the college and the University to the door of the people by their splendid patriotic effort.

Early in the year 1932, the Syndicate of the University of Bombay had appointed a Local Inquiry

Committee to report on the application made by the Modern Education Society for the affiliation of the Nowrosjee Wadia College proposed to be started by Joag and other members of the Deccan Education Society who had, owing to serious differences, severed their connection with that Society. The Committee was divided in opinion, two members were for and two against affiliation. The Vice-Chancellor of the day, Rev Dr. John Mackenzie, thought it advisable that, before the report of the Committee was forwarded to the University bodies concerned, the different points of view revealed therein should, if possible, be harmonised. The report was thereupon referred back to the Committee for reconsideration. Meanwhile, two members of the Committee had resigned. Two new members of the Committee were, therefore, appointed of whom I was one. As I was not then a member of the University bodies concerned with the question of affiliation of colleges, I took it that I had been asked to serve on the Committee as one who was not likely to be influenced by the tensions then prevailing and would take a detached view of the question referred to the Committee.

The reconstituted Committee was convinced that the new College had not been started as an opposition shop to compete with the existing colleges in Poona and that it had been well-equipped to meet a distinct want of the population in the eastern portion of the city of Poona. It reported accordingly and the College was affiliated to the University. My work on the Committee gave me an opportunity to study the man behind the Professor, the main organizer of the College, his energy and enthusiasm, his businesslike method of work, capacity for organization, supervision and handling of financial and administrative problems.

It was surprising that in those days academicians as a class were not considered competent for administering the funds and property of the University. Hence the provision in the Bombay University Act that almost half the number of members of the Syndicate charged with administrative and executive work should be non-academicians. While scrutinising the scheme for the

inauguration of the new Collège, we found that there was no detail of administration or finance that had not received the careful attention of Joag. Indeed, it has often seemed to me that Professors like D. R. Gadgil and Joag could give points to the non-academicians on the Syndicate.

The work on the Inquiry Committee also enabled me to form an estimate of other qualities, qualifications and traits of character of Joag. Whilst adhering to his philosophy of life and ideals, he showed that he was a realist as well as an idealist. He lived in the world but was not of it, dedicating his time, his talents, his life, to the cause of education and the pursuit of his ideals. No wonder that a hard-headed businessman like the late Sir Cusrow Wadia had full confidence in his ability and integrity and had encouraged him to launch the Nowrosjee Wadia College and go ahead with his other projects for allied institutions. Another equally hard-headed and large hearted donor of the Society (who donated Rs 80,000/— towards the construction of the building of the Science Institute of the College) had also to my knowledge, complete confidence in Joag's capacity and integrity.

Rarely does one get such opportunities to repay the debt one owes to Society by rendering one self useful to the future as well as the present generations. Blessed are the few that get them. Joag was, so to say, thrice blest. As a teacher and an educationist he has left the impress of his inspiring personality on numerous pupils and on those who came in contact with him in his work for the advancement of learning. As a staunch Prarthana Samajist, following in the footsteps of Ranade, he held aloft the torch of spiritual knowledge, abiding always by its principles. His activities did not begin and end with education. He took a lively interest in social, religious and political reform and did what he could to further the objects of the institutions working for such reforms. Shri D. V. Ambekar mentions two such institutions. First, the Servants of India Society of which Joag was an Associate. He did everything to promote its objects. When the Society passed through

a serious crisis caused by the infiltration of Communists who seemed bent on capturing it, he stood firmly by the Society. The other institution was the Deccan Sabha with which he was connected for about forty years and he did everything possible to help its scheme for the construction of the Gokhale Hall.

The distinguished contributors to this Commemoration Volume have paid to the memory of the deceased tributes richly deserved by him and indicated the varied directions in which he rendered his services. I should like to recall one more instance of his ready assistance to further any good cause. During the second global war the scarcity of educated Indians in the army was keenly felt. The military authorities, particularly Lord Wavell, who was then the Commander-in-Chief in India, and General Auchinleck brought to the notice of the National Defence Council the need to introduce military training in the University curriculum. As a matter of fact the University authorities had already decided to do so but for various reasons there were delays. The exigencies of the war demanded immediate action. All arrangements for theoretical studies were promptly made. For practical training the University approached the Military Department for the loan of the services of a qualified officer. The reply was that it was unable for the time being to spare a single man or a single gun. Repeated enquiries made by me personally as the then Vice-Chancellor showed that willingness to help us was not wanting but that the army authorities found it impossible to comply with our request. I approached Lord Wavell and he undertook to see what could be done. Knowing, that the army officers were as much red tape ridden as the civilians, I thought it would take some time before the correspondence on the subject was placed before the Commander-in-Chief with the comments of the officers concerned. I was, therefore, astonished to see within a week on my table a letter from Lord Wavell intimating that he had arranged that the services of Brigadier Hungerford who was then in Burma should be rendered available to the University. As Director of the proposed Department for Military Students, he selected

Poona as the most suitable place to locate it. Joag thereupon came forward with his usual alacrity to accommodate the Department within the precincts of his College

During the last few years of his life Joag came to be highly respected and was listened to as the most senior member of the Syndicate and an exponent of its policy and recommendations. To show how keenly his loss to the University will be keenly felt for a long time I cannot do better than quote the words with which the present esteemed Vice-Chancellor of the University, Dr R V Sathe, has wound up his contribution to the Commemoration Volume .

“ In his passing away we have lost a great educationist, a rare organiser and a distinguished citizen, whose dedication and devotion to his work would be difficult to match ”

Bombay,
10th November, 1965

R. P. MASANI

Joag Commemoration Volume

CONTENTS

[English Section]

1. An Anniversary Tribute	Justice P B Ganjendragadkar	1
2. Professor V K Joag	D V Ambekar	8
3. A Colleague's Homage	P L Vaidya	12
4. ' If You Seek His Monuent, Look Around You ' :	S R Dongerkery	16
5. Principal V K Joag	R D Karmarkar	20
6. My Last Salutation	H D Kanga	22
7. Drill-Shed	D G Karve	25
8. Joag Saheb	S A Haqq	27
9. My Father	S V Joag	30
10. A Magnetic Personality	D. C Pavate	33
11. A Tribute To Professor V K Joag	G S Mahajan	35
12. Professor V K Joag	B G Wad	37
13. Principal V K Joag-A Tribute	R V Sathe	39
14. A Colleague Recollects	B N Gokhale	40
15. The Late Professor V. K Joag	D N Marshall	41
16. For The Spread Of Light	M S. Vidwans	43
17. A Noble Personality	H G Staffner	45
18. ' Fare Forward-Principal Joag '	S R Swaminathan	47
19. The Late Principal V. K Joag	W Ward	48
20. The Lamp Of Learning	M P. Soman	49
21. A Significant Reminiscence	S G. Sutavani	51
22. My Grandfather	Nandini Vaze	52
23. Principal V. K. Joag	N S Gupchup	53
24. Principal V. K. Joag In Memoriam :	P R Damle	55
25. Farewell To Principal Joag	Dr (Miss) R. N Minocherhomji	58
26. A Wadian Recalls	Miss K D Shroff	60
27. The Late Principal V K Joag	P R Damle	62
Appendix		97

मराठी विभाग

१	पुण्याच्या शैक्षणिक जीवनाचा थोर शिल्पकार — प्रि विश्वनाथ केशव जोग :	
	वि वा आवेकर	१
२	अण्णासाहेव जोग व प्रार्थना समाज ग ल चदावरकर	११
३	खासगी शिक्षण-सस्थाचा आदर्श — प्राचार्य वि के जोग के गो पडित	१५
४	प्रो विश्वनाथ केशव जोग दे द वाडेकर	१८
५	प्राचार्य वि के जोग प्र रा दामले	२३
६	प्राचार्य वि के जोग १९२०-३० न गो सुरू	३२
७.	कै प्राचार्य जोग — एक थोर व्यक्तिमत्त्व वा भा पाठक	३६
८	कै प्राचार्य अण्णासाहेव जोग — महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक क्षेत्रातील आदर्श विभूति	
	व न कुलकर्णी	३८
९	कै प्रि व्ही के जोग याचे मित्रप्रेम म दा साठे	४३
१०	प्रा वि के जोग याचा राष्ट्रीय दृष्टिकोन डी बी मण्णूर	४५
११	यशस्वी त्यागमय जीवन ना पा गुणे	४८
१२	विद्यार्थ्यांवद्दल आपुलकी वि के कुलकर्णी	५३
१३	प्रि जोग याचे सौजन्य द ग येरवडेकर	५४
१४	एक आठवण द दा जोशी	५६
१५	असे होते आमचे अण्णा सौ शकुतला जोग	५८
१६	'स्मृति सुगंध' मीरा चि जोग	६३
१७	कै प्रि व्ही के जोग डी डी रेगे	६९
१८	शिक्षणक्षेत्रातील तपस्वी गेला न गो सुरू	७१
१९	प्राचार्य अण्णासाहेव श वा दाडेकर	७३
२०	शैक्षणिक नेतृत्वाने हे शिकावे प्र रा दामले	७५
२१	प्राचार्य जोग — सक्षिप्त जीवन-वृत्तात प्र रा दामले	७९
	पुरवणी	

OUR CONTRIBUTORS

(English Section)

1 Shri P B Gajendragdkar	M A , LL B , Chief Justice of India New Delhi
2 Shri D V Ambekar	M A , A senior Member of the Servants of India Society, Poona-4
3 Dr P L Vaidya	M A , D Litt , A distinguished orientalist, author and editor of numerous standard works in Sanskrit, Pali and Ardhamagadhi Former Professor of Sanskrit and Ardhamagadhi and Pali at Willingdon College, Sangli, Fergusson College, and Wadia College Poona , Mayurbhanj, Professor of Sanskrit, Banaras , Director, Research Institute, Darbhanga, etc
4 Shri S R Dongerkery	B A , LL B , Registrar and later Rector of the University of Bombay, Vice-Chancellor of the Marathwada University till 1964
5. Principal R D Karmarkar	M A , Died 1965 A distinguished Professor & Research worker in Sanskrit Former Principal, Sir Parashurambhau College , Director, Bhandarkar Oriental Research Institute , Prominent Member of the Bombay and Poona Universities
6 Shri H J Kanga	• B A , Former Head Master of Sirdar Dastur Boys' High School , Member of the Senate and Finance Council of the Modern Education Society, Poona

7. Prof D G Karve : Former Principal, Willingdon College, Sangli, Principal, B M College of Commerce, Poona, Chief Evaluation Officer, Community Projects, Planning Commission, State Board of India Vice-Chairman, State Bank of India Deputy Governor, Reserve Bank of India, Vice-Chancellor, University of Poona, Member IV Finance Commission of India, etc
- 8 Dr S A Haqq . M. A, Ph D, Lecturer in Persian and Urdu, N Wadia College, Poona.
- 9 Shri S V Joag M A Lecturer in English, Morris College, Nagpur, Principal Joag's youngest son
- 10 Shri D. C Pavate M A, Ph D (Cantab), Vice-Chancellor, Karnatak University; Formerly Director of Public Instruction, Bombay State, Poona
11. Dr. G. S. Mahajan . M A, ph. D., (Cantab), Vice-Chancellor, Ujjain University, Formerly Principal, Fergusson College, Poona - 4, Vice - Chancellor, Rajasthan University, Delhi University, Member, Public Service Commission Member, Bombay Legislative Council
- 12 Dr B. G. Wad M D Medical Consultant, Bombay A prominent member of the University of Bombay
13. Dr. R. V Sathe . M. D, M R C. P, Medical Consultant; Vice-Chancellor, University of Bombay.
14. Shri B. N. Gokhale . M. A, LL B, Chairman, Industrial Tribunal, Retired Judge of the Maharashtra High Court, A prominent member of the University of Bombay

(XV)

15 Shri D. N. Marshall	M. A , Librarian, University Library, Bombay University, Bombay.
16 Prof. M S Vidwans.	Professor, New Law College, Bombay
17 Fr H J Staffner	Professor of Philosophy, Theology, etc., De Nobili College, Poona-14
18 Prof S R Swaminathan	M A , D Phil (oxon), Head of the English Dept , Jubbulpore University A former member of the staff, N Wadia College
19 W Ward	Principal, Sophia College, Bombay.
20 Shri M. P Soman	Lecturer, N Wadia College, Poona
21 Shri. S J Sutavani	Lecturer, Cusrow Wadia Institute of Technology, Poona
22 Miss Nandini Vaze	Daughter of Dr & Mrs R. K. Vaze, Bombay Principal Joag's granddaughter
23 Shri N S Gupchup	Consulting Engineer, Hindustan Construction Company, Bombay; a prominent member of Bombay and Poona Universities, Member- of the Senate, Modern Education Society
24 Prof P R Damle	M A LL B Professor of Philosophy, N Wadia College, Life-Member, Modern Education Society, Formerly Principal, N Wadia College
25 Dr (Miss) R N Minocherhomji	M A , Ph D , Professor and Head of the English Department, N Wadia College, Poona
26 Prof (Miss) K D Shroff	M A , Asstt Prof of English, N. Wadia College
27 Prof P. R, Damle	M A LL B Professor of Philosophy, N. Wadia College , Life Member Modern Education Society Formerly Principal, N Wadia College.

मराठी विभाग

आमचे लेखक

- १ वि वा आवेकर — मराठीचे प्राध्यापक, हसराज प्रागजी ठाकरसी महाविद्यालय, नाशिक
- २ ग ल चदावरकर — सचालक राजा राममोहन राँय विद्यालय, अध्यक्ष मुवई प्रार्थना ममाज, मुवई ४
- ३ कै के गो पडित, एम् ए — इग्रजीचे माजी प्राध्यापक फर्ग्युसन कॉलेज, विलिंग्डन, कीर्ति कॉलेज, माजी प्राचार्य विलिंग्डन, कॉलेज सागली, मुवई व पुणे विद्यापीठाचे अनेक वर्षे सभासद
- ४ दे द वाडेकर — विद्यापीठ अनुदान मंडळाच्या निवृत्त प्राध्यापक योजनेत मराठी तत्त्वज्ञान कोशाचे मुख्य मपादक, माजी प्राध्यापक, विलिंग्डन व फर्ग्युसन कॉलेज पुणे व मुवई विद्यापीठाचे एकमाजी कार्यकर्ते
- ५ प्र रा दामले — प्राध्यापक वाडिया कॉलेज, व आजीव सभासद मॉडर्न एज्युकेशन सोसायटी पुणे १ माजी प्राचार्य वाडिया कॉलेज
- ६ न गो सुरू — सेक्रेटरी मॉडर्न एज्युकेशन सोसायटी, आजीव सभासद मॉडर्न एज्युकेशन सोसायटी, माजी प्राचार्य वाडिया कॉलेज, व रुपारेल कॉलेज
७. वा भा पाठक — मराठीचे निवृत्त प्राध्यापक वाडिया महाविद्यालय, पुणे २
- ८ व न कुलकर्णी — प्राचार्य भारत इंग्लिश स्कूल, पुणे २
- ९ प्रो म दा साठे, एम् ए एल् टी — निवृत्त प्राध्यापक, सस्कृताचे व्यासगी अभ्यासक, प्राचार्य जोगाचे सहाध्यायी
- १० डी बी मन्त्र — मेवानिवृत्त सरकारी सेवक, प्रा जोगाचे विद्यार्थी.
- ११ ना पा गुणे — इग्रजीचे प्राध्यापक, रुपारेल कॉलेज, मुवई १६
- १२ वि के कुलकर्णी — अँडव्होकेट, वेळगाव प्रा जोगाचे विद्यार्थी
- १३ द ग येरवडेकर, एम् ए एल् एल् वी — वकील, पुणे विद्यापीठाचे प्रारम्भापासून एक सक्रिय सभासद
- १४ द दा जोशी — माजी शिक्षक न्यू इंग्लिश स्कूल, पुणे
- १५ सौ शकुतला जोग — कै प्रा जोग याची स्नुपा
- १६ मीरा ची जोग — श्री चि वि जोग याची कन्या, कै प्रा जोगाची नात
- १७ श्री डी डी रेगे — प्रसिद्ध चित्रकार
- १८ न गो सुरू — वर (६) पहा
- १९ श वा दाडेकर — वारकरी सांप्रदायाचे निष्ठावत विद्वान् नेते
- २० प्र रा दामले — वर (५) पहा
- २१ प्र रा दामले — वर (५) पहा

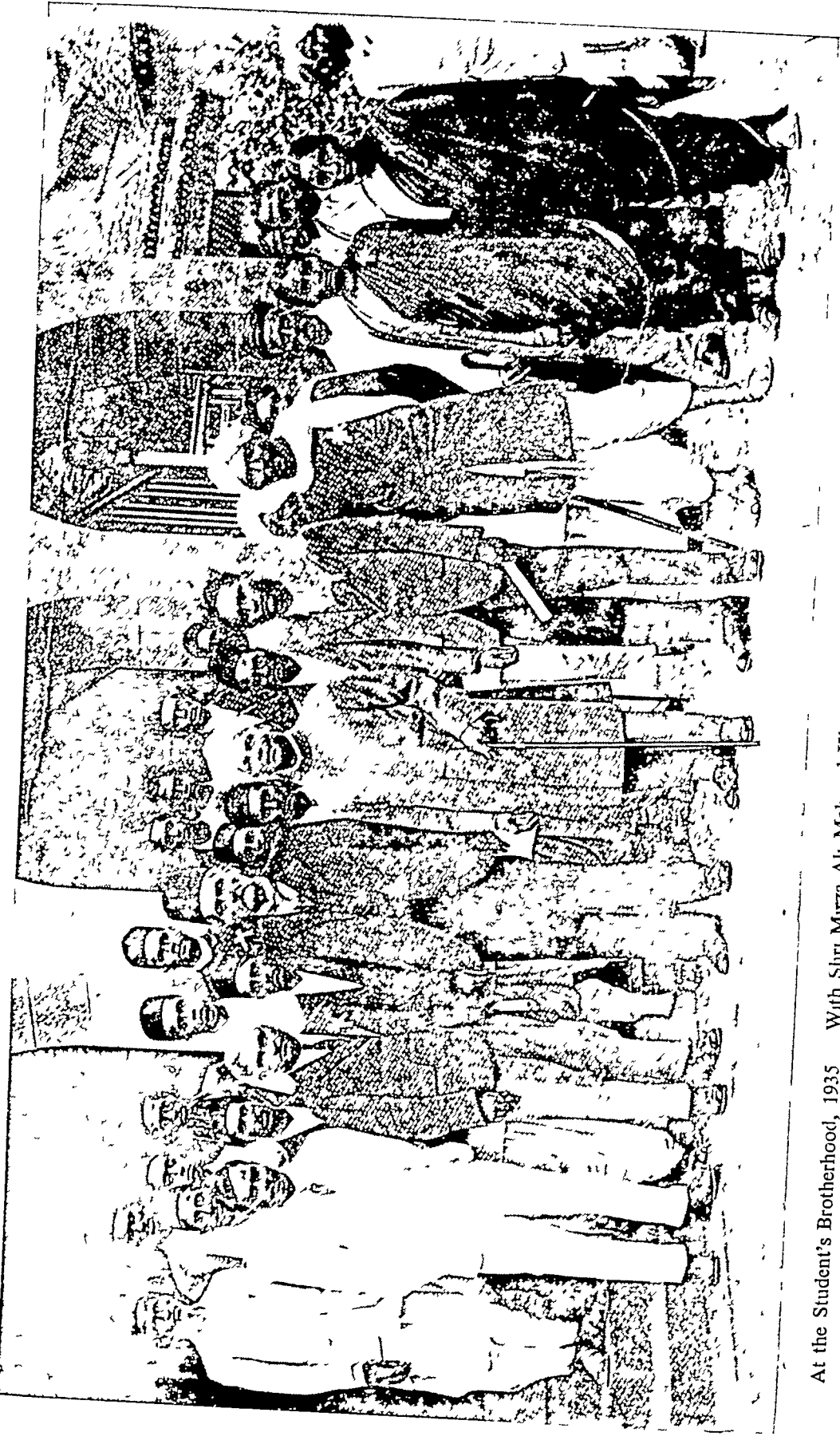

Senate of the Modern Education Society, 1933
 Sir Manekji Mehta, Prof D D Kapadia, Sir Cusrow, Sir Ness, Principal Joag

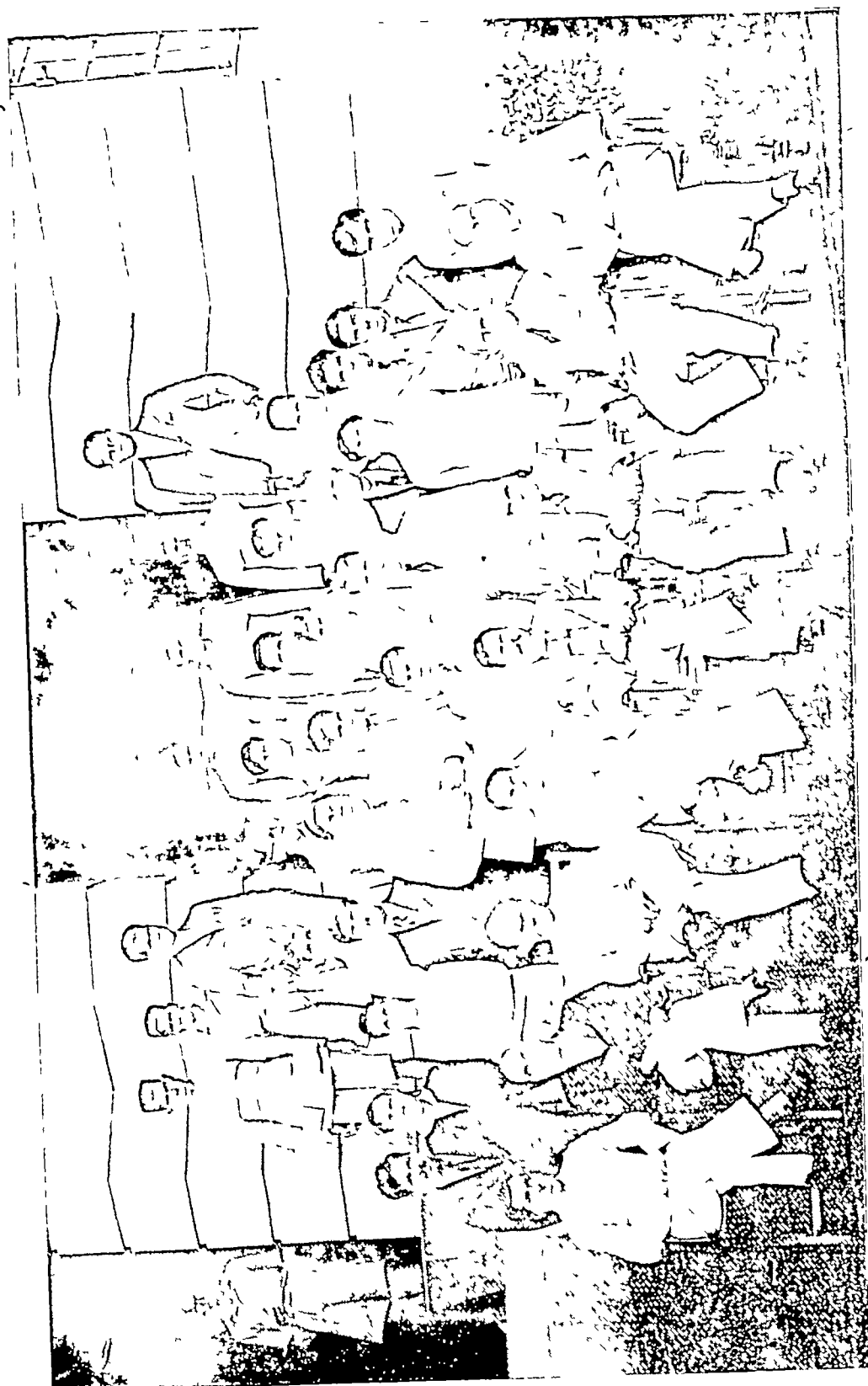
With the Rt Hon'ble H E Lord Brabourne at the ceremony of Laying the corner stone of
 the Wadia College Building, 20th July, 1935

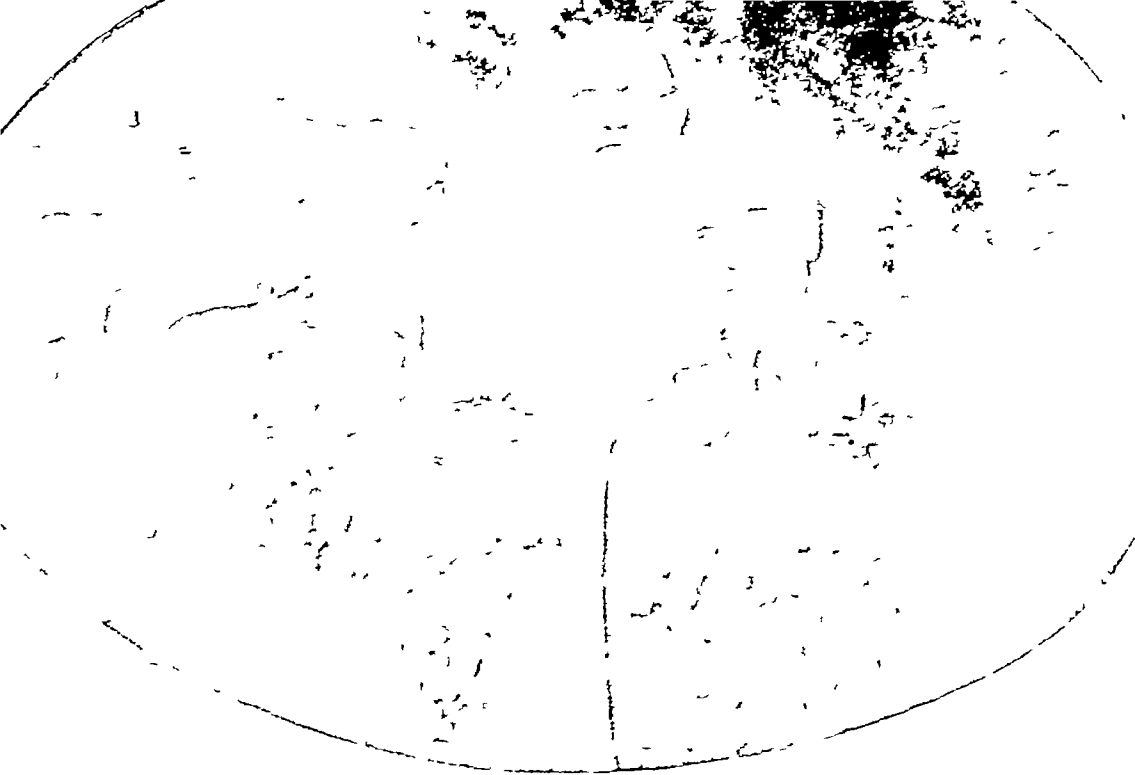

At the Student's Brotherhood, 1935

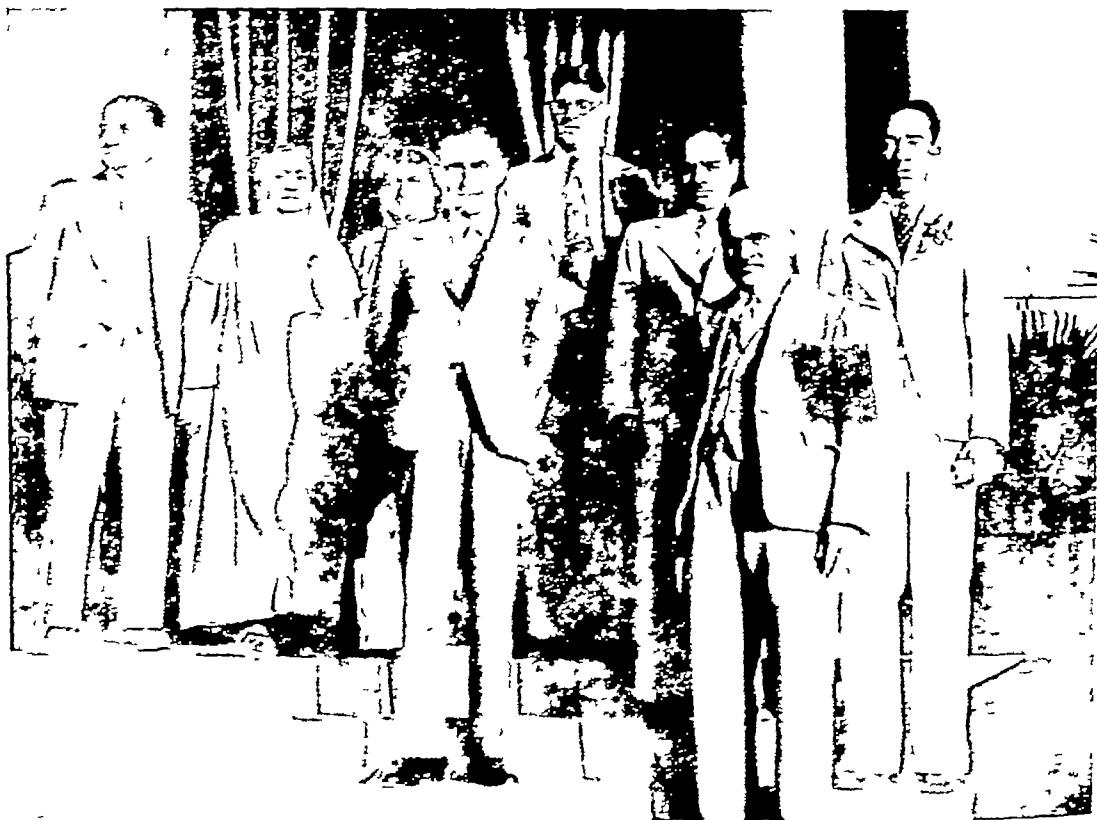
With Shri Mirza Ali Mahmad Khan, The Rt Hon'ble V S Shrinivas Shastri, Principal K G Pandit
Principal R D Karmarkar.

Members of the Teaching Staff, Nowrosjee Wadia College, 1938

With Sir Ness & Sir Cusrow Wadia

With Shri Vicaji & Mrs Taraporewala & Sir Rustum Masani, Chief Guest at the College Social, 1939

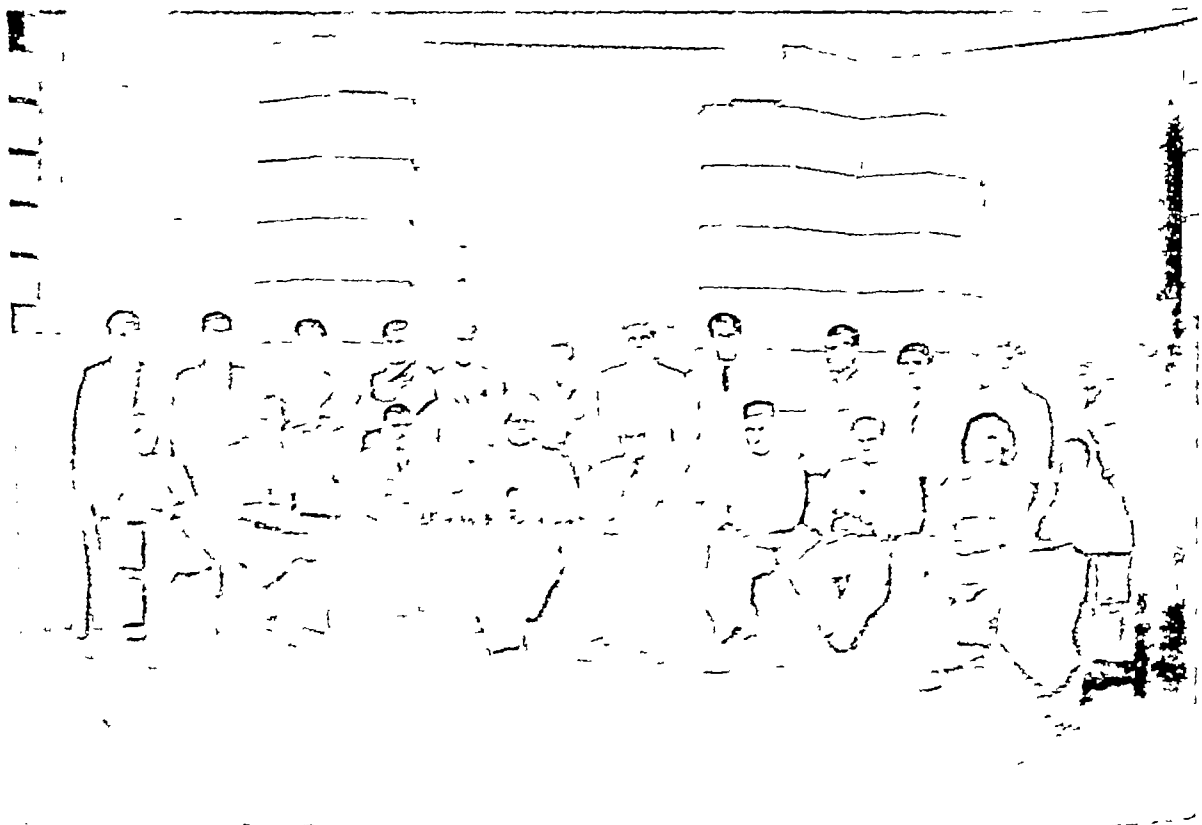
With Sir Ness Wadia, on his visit to Cusrow Wadia Institute, 1937-38

With Sir Ness Wadia, on his visit to Cusrow Wadia Institute, 1940.

Sir Manekji Mehta, Principal Joag, Lady Wadia, Sir Cusrow, Sir Ness, Professor Kapadia, Feb 1941

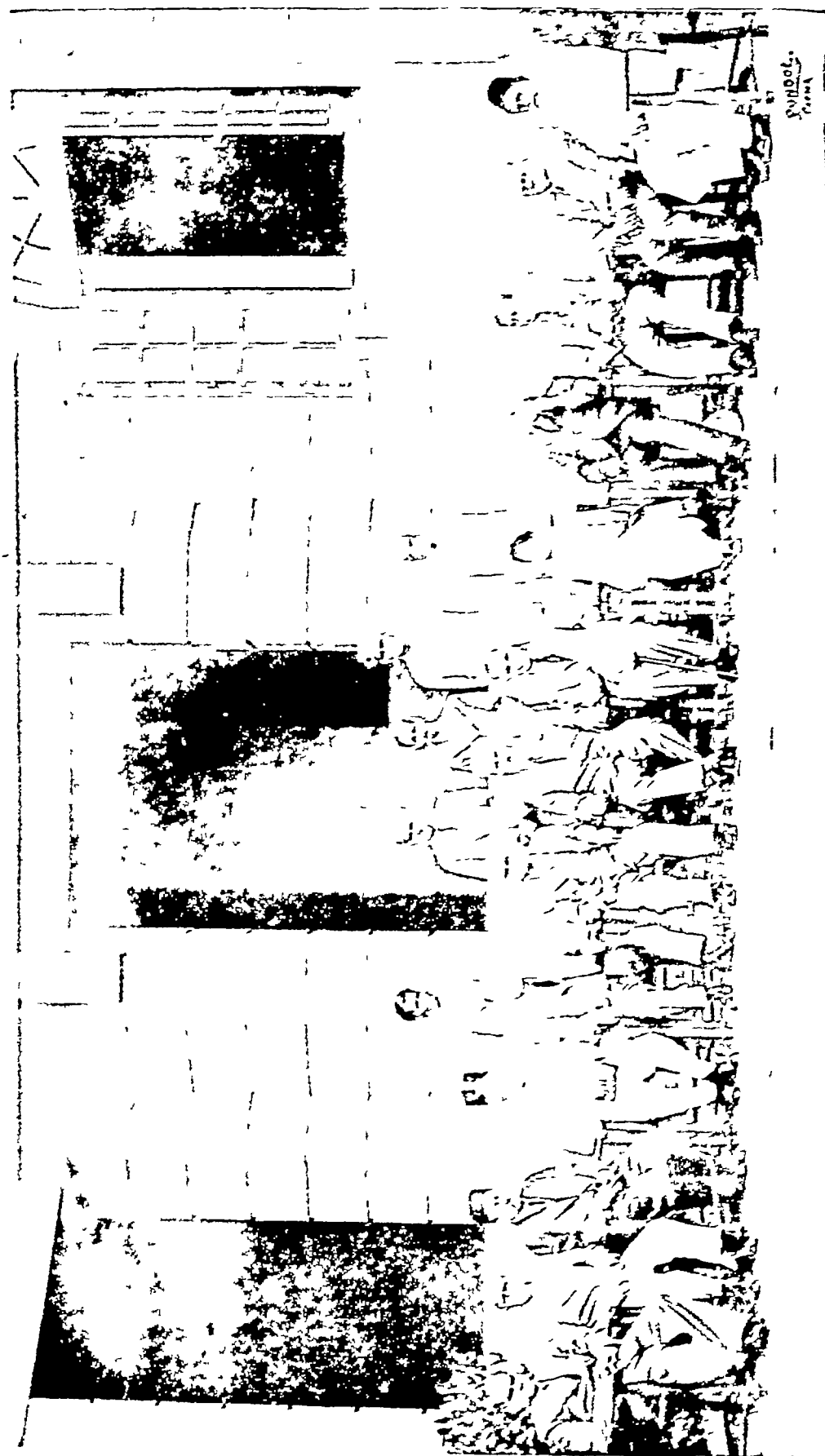
With the Rt Hon ble V S Shrinivas Shastri,
Principal Khadye, Shri Shastri, Principal Joag, Shri D V Ambekar, 1942

Prof D D Kapadia Principal Joag, H E Sir Roger Lumley (Governor of Bombay),
Sir Manekji Metha & Dr Erach S Bharucha, 1940

Sir Cusrow Wadia, Principal Joag & H E Sir John Colville who presented the
Diplomas to our Dip Tech students, 1944,

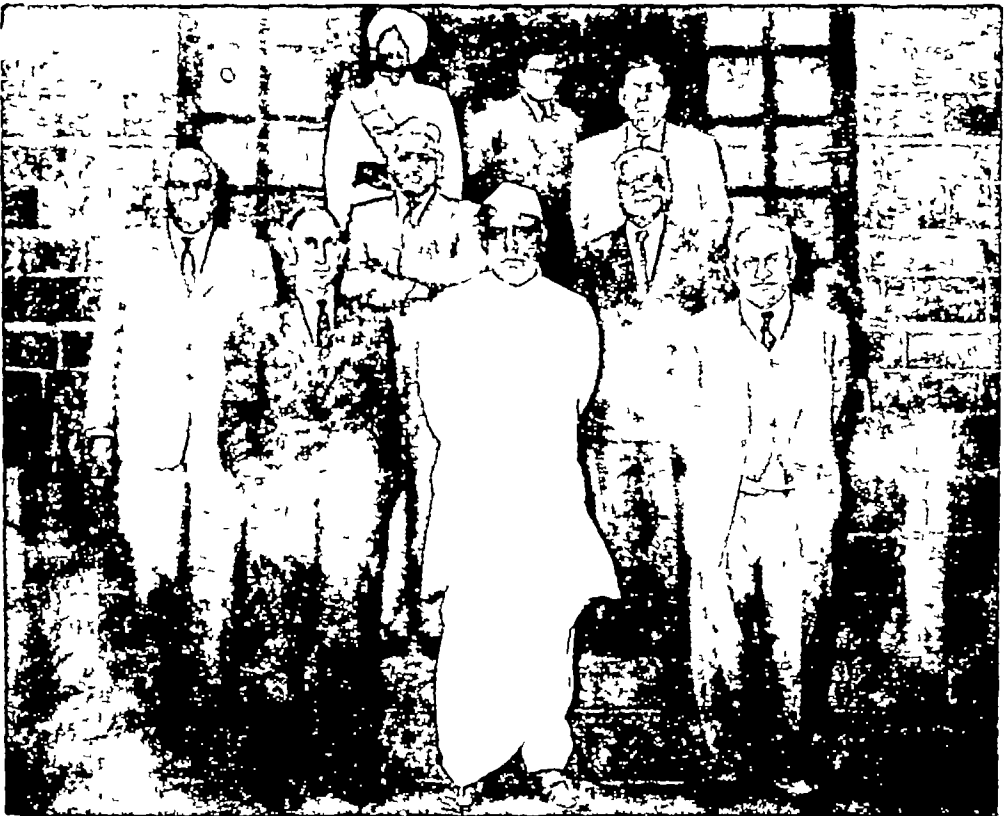

1900
 1901

Prof. Kapadia, Mr. V. C. Laxapote, Principal, H. F. S. John Colville, Sir Custow, Miss M. I. Wadia, Sir. Manekji Mehta 1911.

With Lt General J N Chaudhari & Shri V K Krishna Menon (then Minister of Defence),
9th Feb 1962

Principal P R Damle, Shri Y B Chavan (Chief Minister of Bombay)
Principal Joag, 1959.

With Shrimati Vijayalaxmi Pandit (then Governor of Maharashtra), July, 1963
Principal P R Damle, Shrimati Pandit, Principal Joag, Principal R D Joshi

At the Bhoomi Pujan ceremony of the Bharat English School,
Poona, 1960.

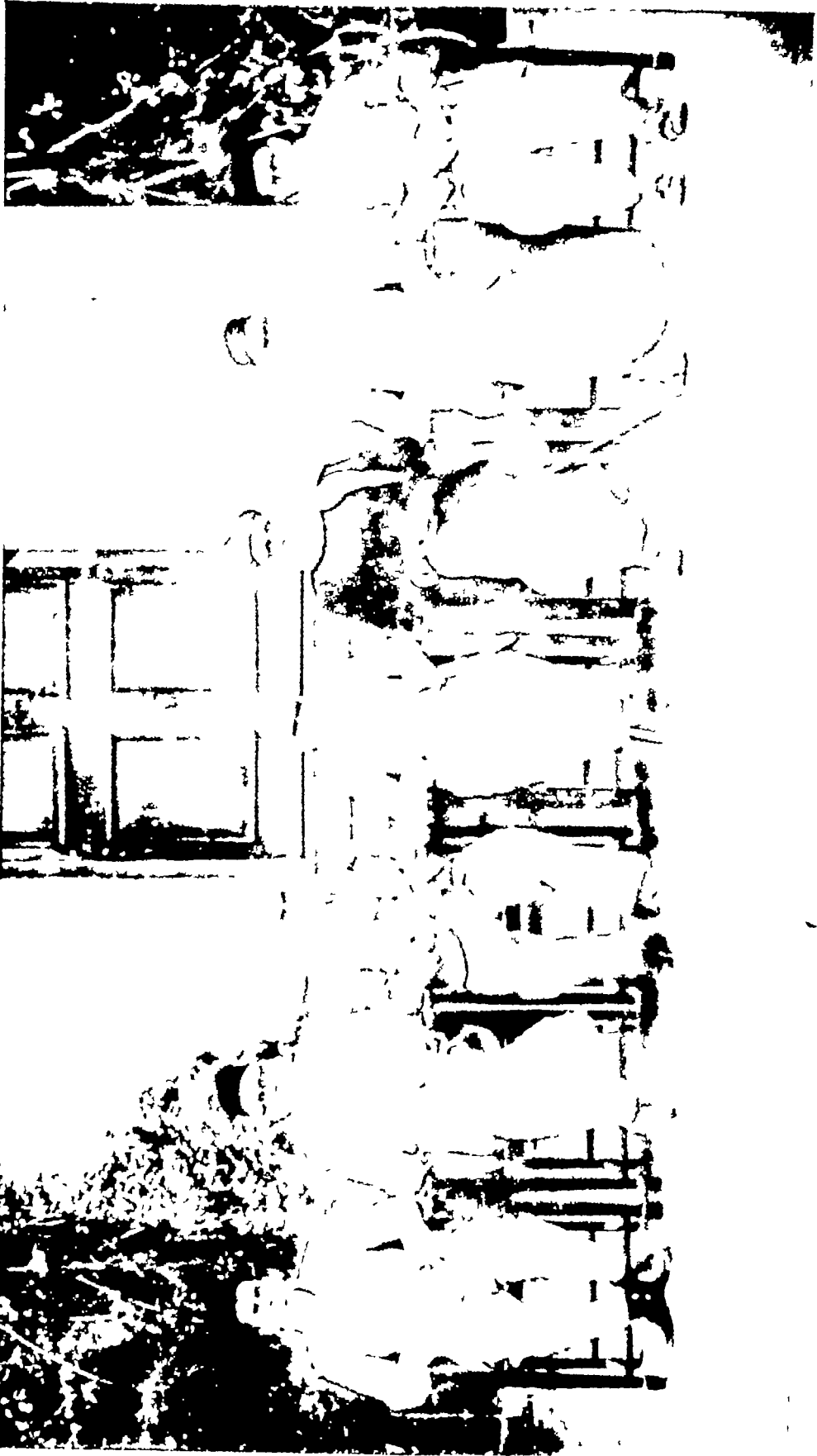

At the Silver Jubilee Celebrations of the Wadia College, September, 1957

D D Kapadia, Prin N G Suru, Shri C D Deshmukh (Chief Guest), Principal Joag, Sir Manekji Mehta,

With visitors at the Sir Cusrow Wadia Institute

W. G. Dr. R. C. P. O. R. 1908. SP-1. 1908. 1908.
President of the R. C. P. O. R. 1908. 1908. 1908.

With his great-grand daughter Padmini

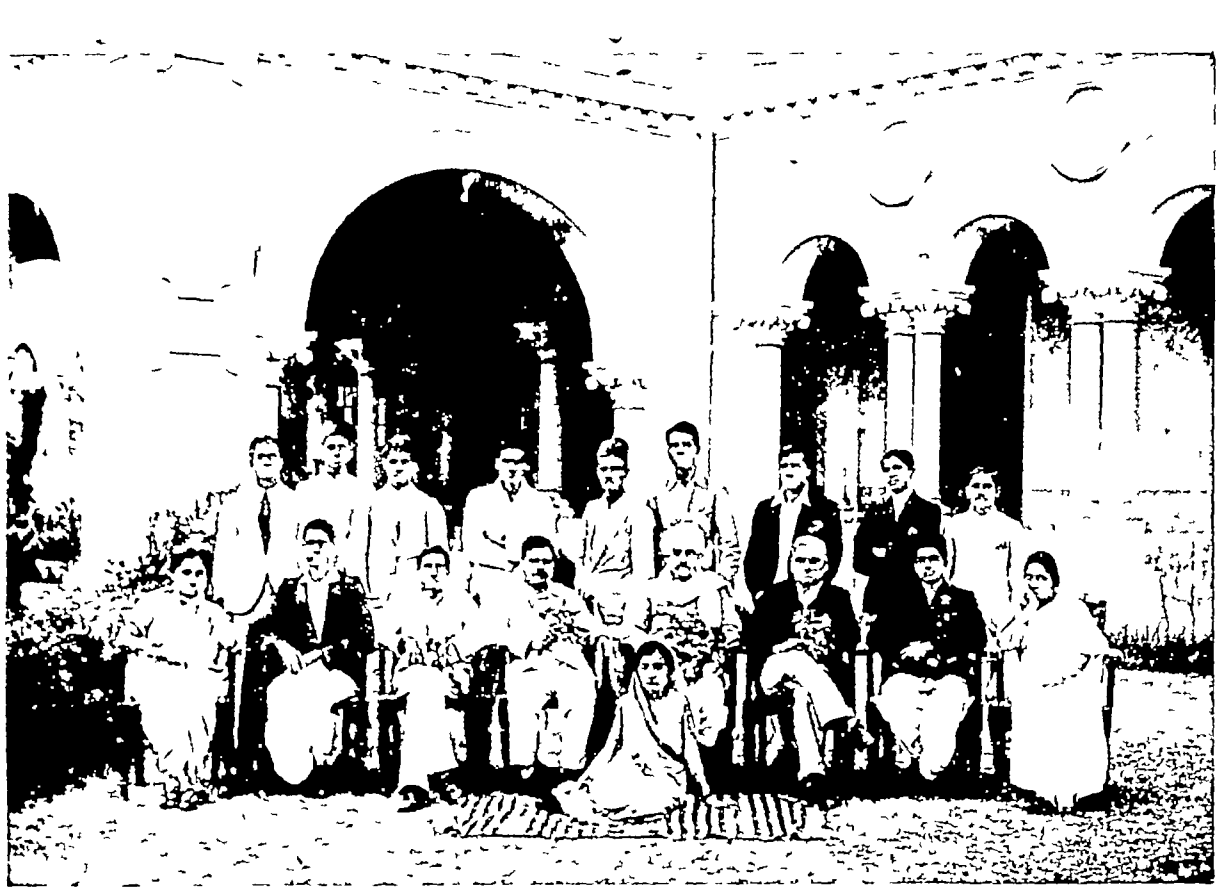
The Joag Family, 1961

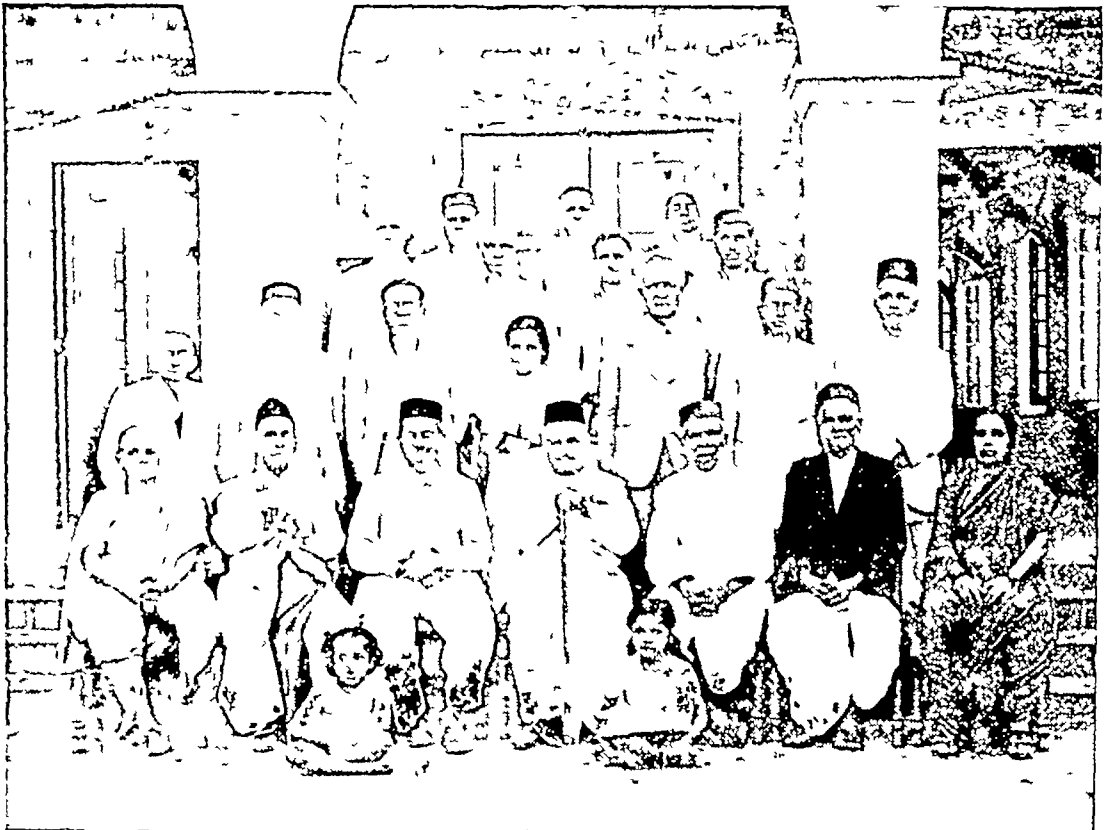
Principal K. M. Khadye, Principal, Modern Education Society, Warananagar, 1924-25
 Foundation Life Member, Modern Education Society

Principal K. R. Kulkarni, Principal, Modern Education Society, Warananagar, 1925-26
 Foundation Life Member, Modern Education Society

The inauguration of the Wadia College Philosophical Association, 1932
Principal Khadye, Prof S V Dandekar, Principal Joag

With members of the Prarthana Samaj, Poona

Silver Jubilee of the Wadia College Philosophical Association

Rev Father H J Staffner, Principal Jang, Professor S V Dandekar, Principal N G Suro, Professor P R Dangle

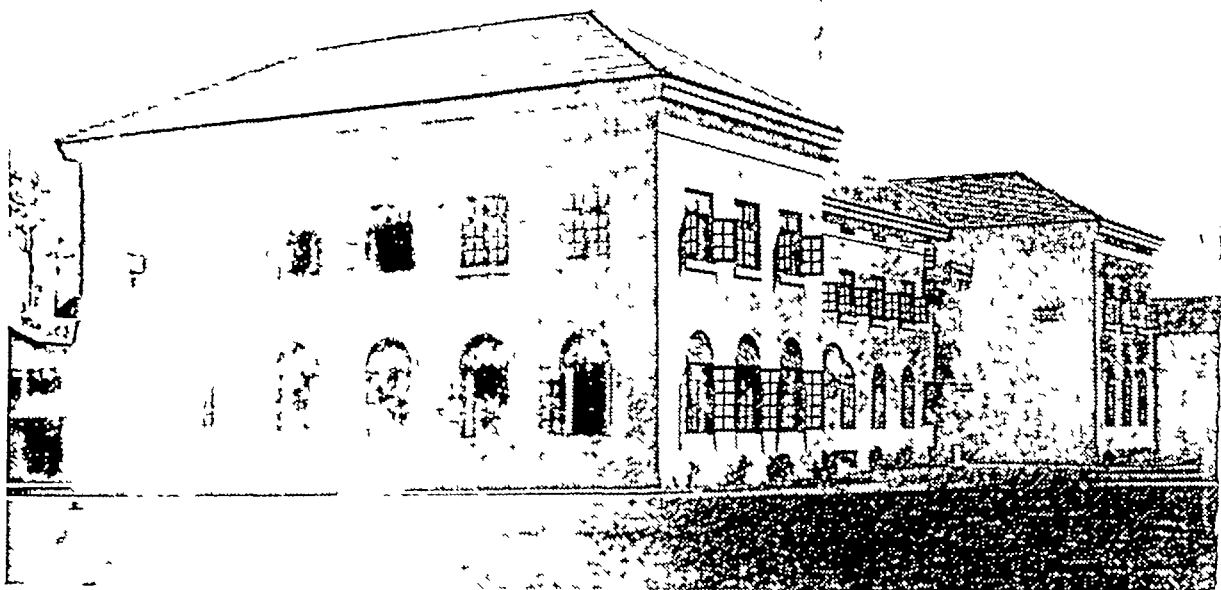
With Members of the Syndicate of the University of Bombay, 1957
Principal Joag, Shri Dongerkery, Dr John Mathai, Sir Vithal Chandavarkar

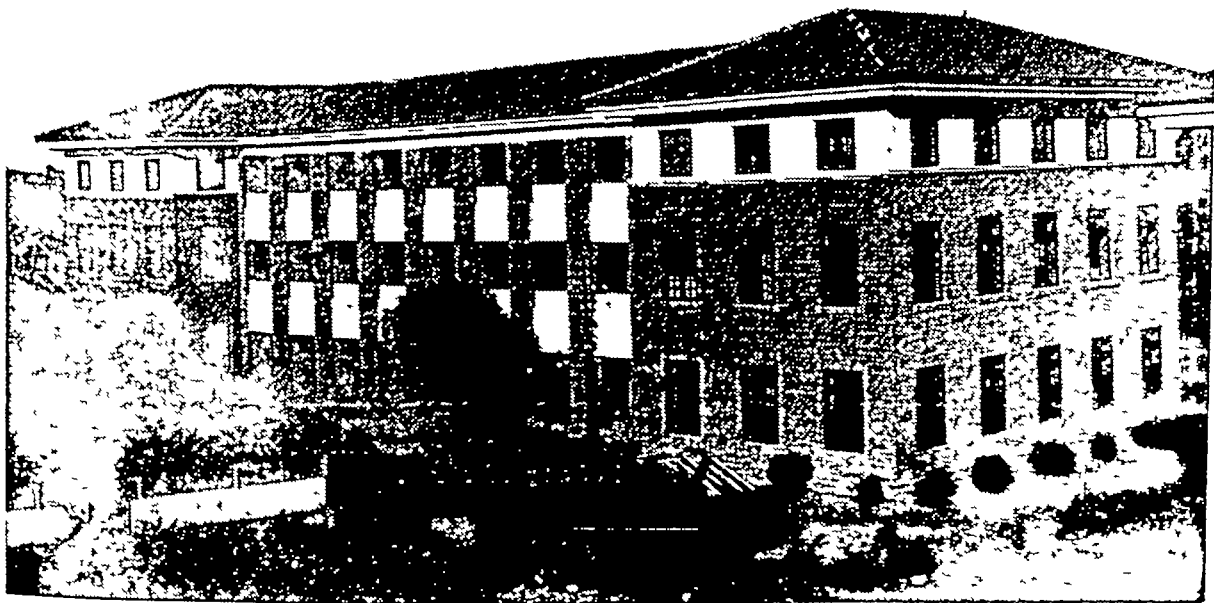

As member of the S S C E Board

{Principal Jeag, Shri S Nurulla, Shri S Bhandarkar, 1951-52

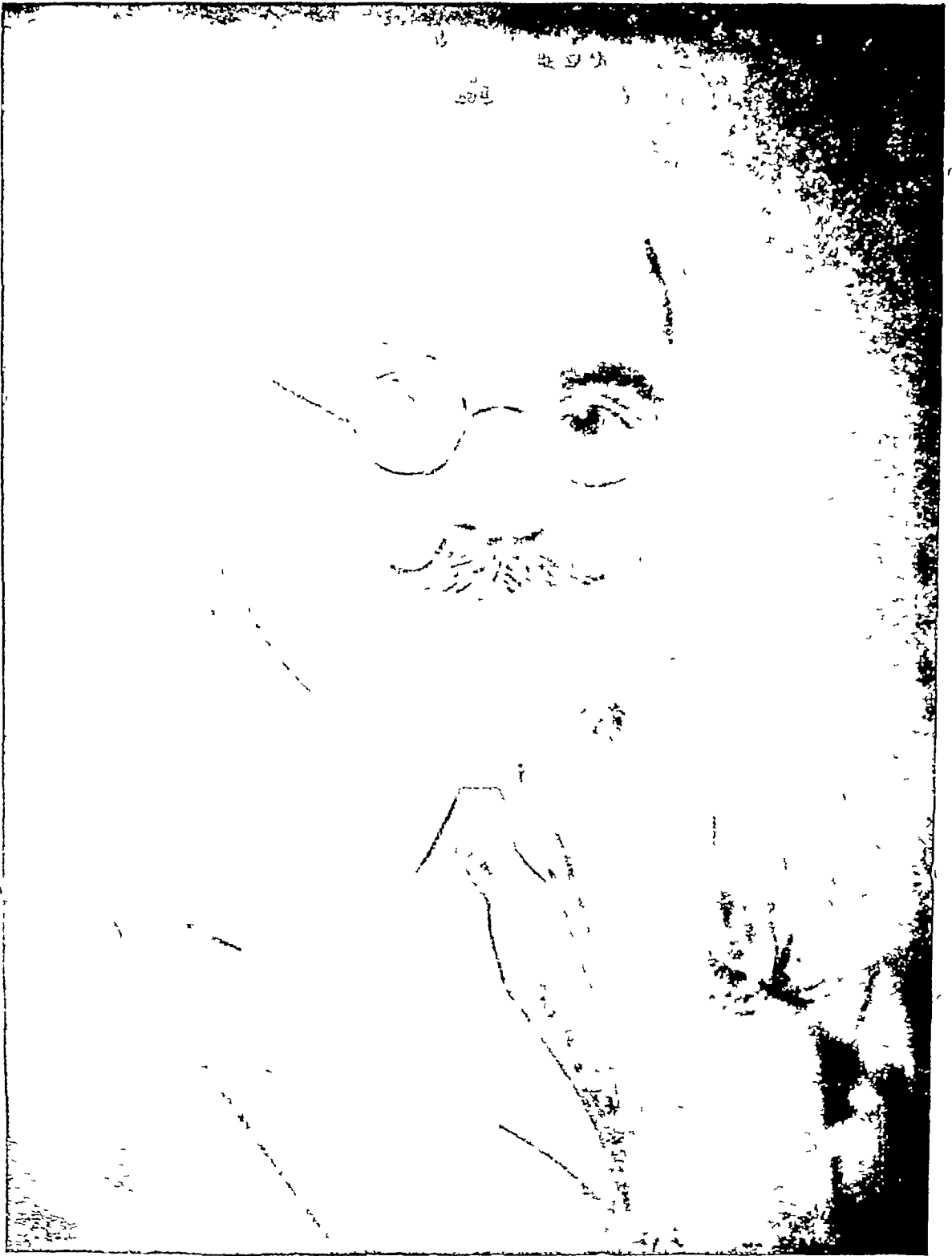
The Cusrow Wadia Institute Main Building

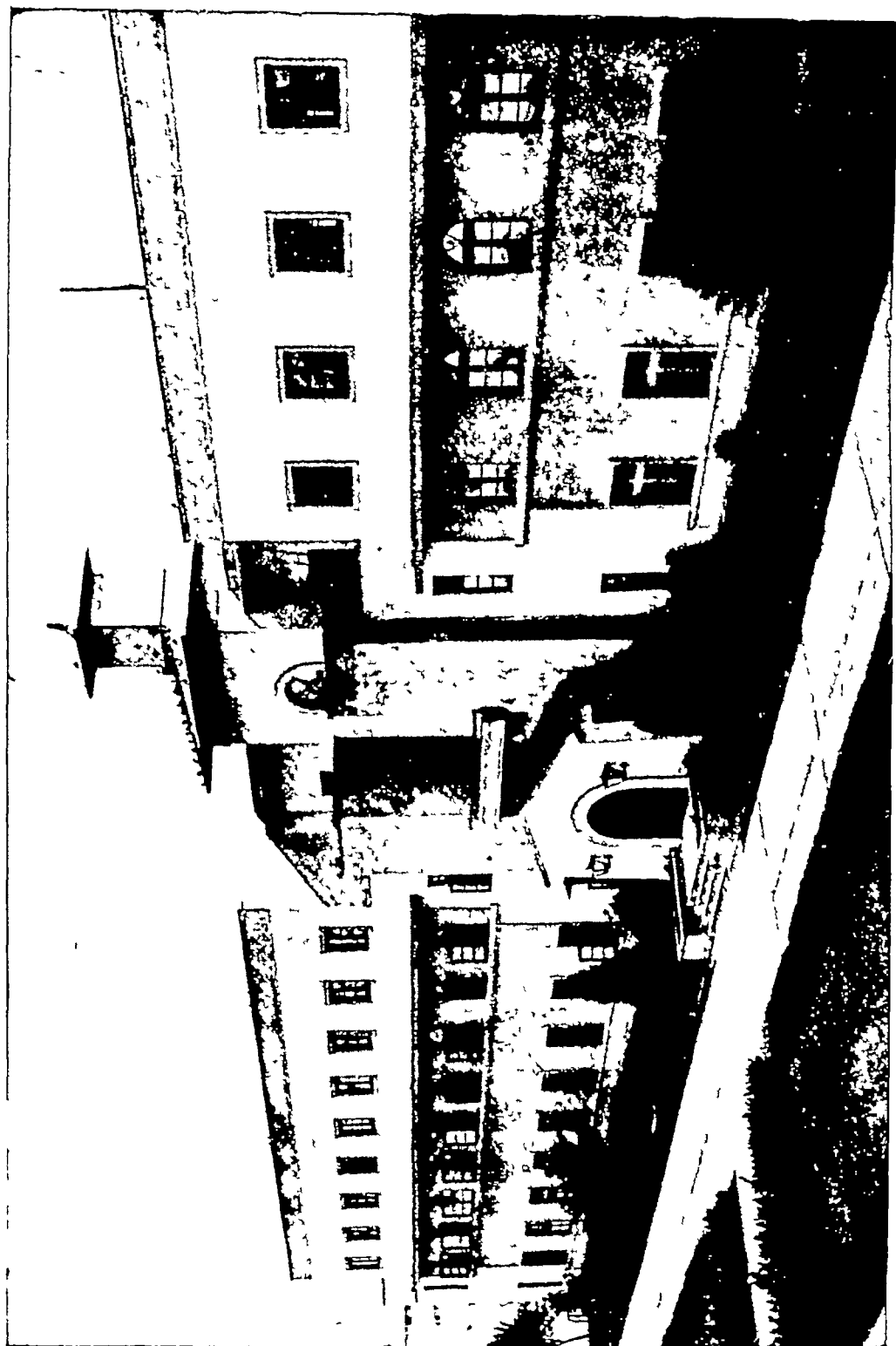
The Cusrow Wadia Institute Annexe

120 126 S. Carlo Wade, F. - President of the Western Education Soc.
A wise and generous friend of all good causes

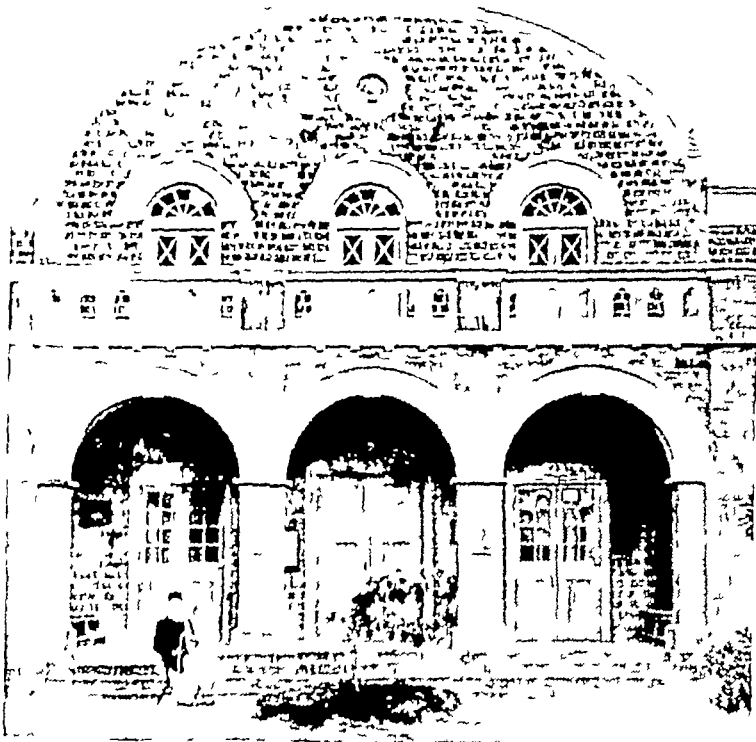
The late Sir Ness Wadia, a great industrialist & philanthropist together with his brother, Sir Cusrow, donated generously towards the establishment & progress of the institutions of the Modern Education Society

Ruparel College Main Building

Ruparel College The science Building

Hari Mandir . the Poona Prarthana Samaj Building.

As Superintendent, Navin Marathi Shala

Professor, Feigusson College

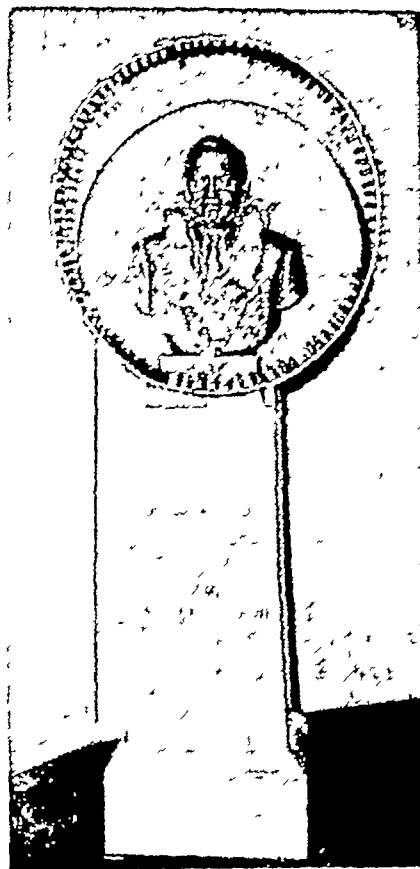

From an oil portrait

At the Wadia College

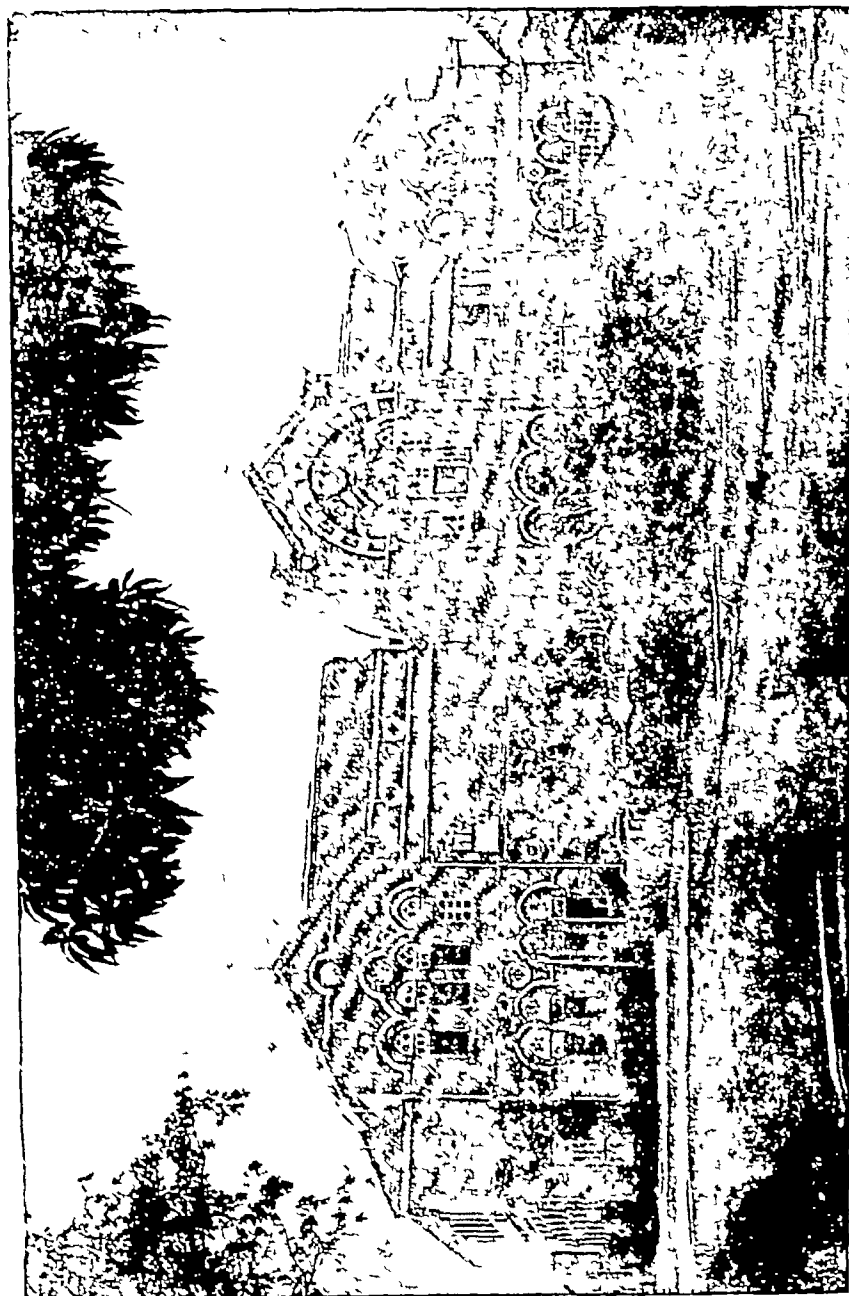

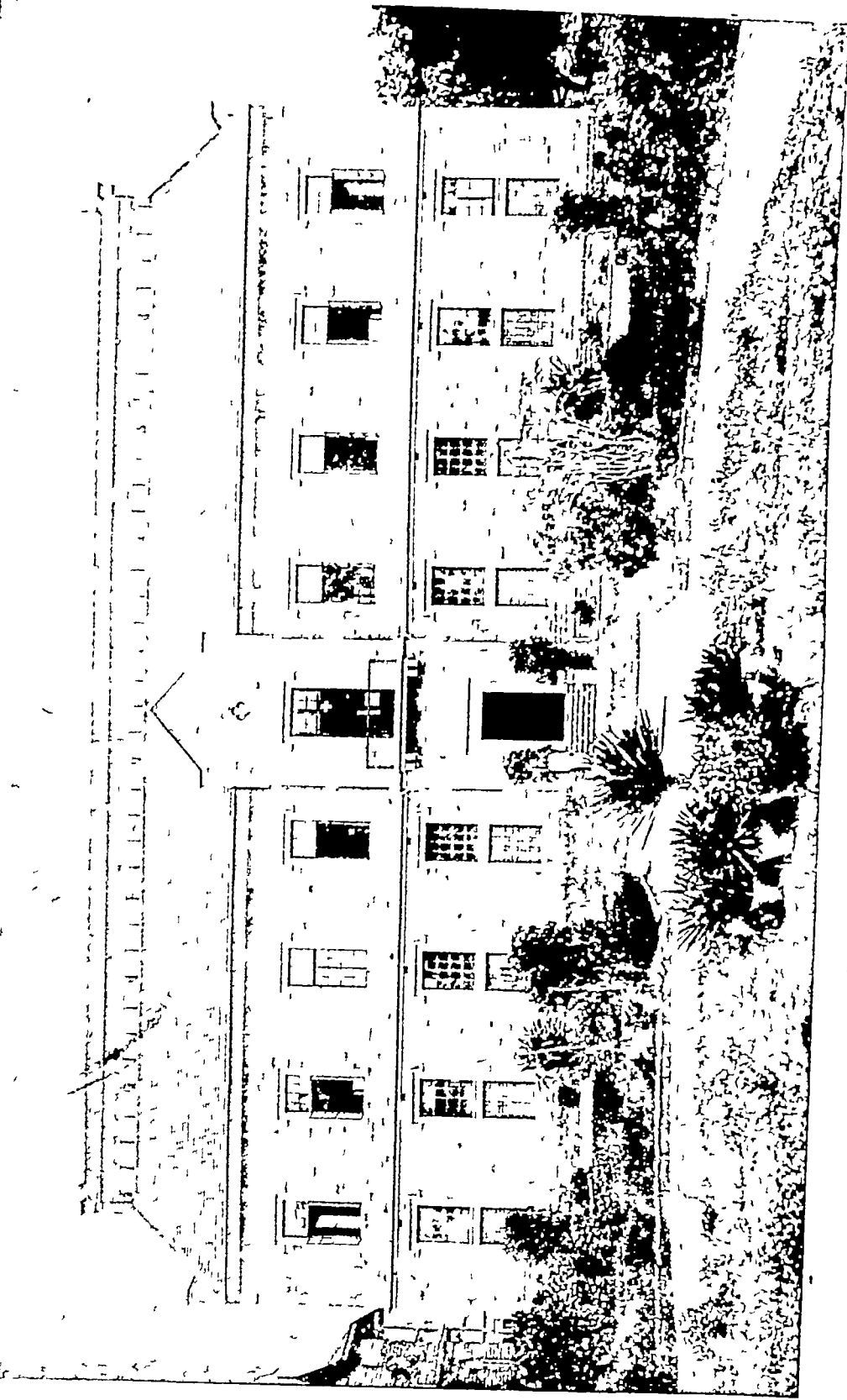
A full size oil portrait and a bronze bust of Principal Joag was unveiled at the Nowrosjee Wadia College by the Hon'ble Shri P B Gajendragadkar, Chief Justice of India, 28-12-64.

Dr R V Sathe, Vice-chancellor Bombay University unveiled, an oil portrait of Prin Joag at the

The main Building of the Fergusson College
which Joag served with devotion from 1915-to-1932

The Jerbai Wadia Library of the Fergusson College
Joag & Kamitkar secured from Sir Cusrow a magnificent donation
towards the construction & equipment of this Library

looks with pride, because they have made enormous sacrifices in the cause of education — when I heard that this class of dedicated workers had been involved in disputes, which had ultimately to be submitted to judicial scrutiny, my heart sank within myself. Little did I then realize that I would have to take part in that dispute as an advocate for one party. That party happened to be Principal Joag. A lawyer has to deal with all kinds and categories of clients and his experience about his clients is not uniformly good, and it may well be, the experience of litigants about lawyers may not be uniformly good either. Principal Joag, however, struck me as a model of a client. Once he entrusted the brief to me, he never enquired as to what I was doing with it. Any appointment given to him, he would keep with the punctuality which was Joag's distinguishing characteristic. Thorough-going, absolutely objective, detached even in the discussion about cases which involved him personally and his friends, it struck me that Joag really brought to bear upon all problems of life what may be described as a philosophical approach. I have rarely come across a litigant who can manage to be so objective and detached in the matter of a case in which he is personally concerned. Principal Joag was such a type of a rare litigant. That is how I came to know Joag first. Once I came to know him as my client, he and I became intimate friends in course of time. It may sound rather odd, that though our paths in life did not follow the same pattern, and our approach to life may not have been the same in some matters, yet he and I continued to be intimate friends and until the end of his life, I was very proud to consider myself one amongst the large group of people who admired and loved him.

The next incident I recall about Principal Joag is that I came down to Wadia College soon after I became a Judge of the Bombay High Court to deliver my first address to college boys and girls. Thereafter, my wife and I became professional distributors of prizes (laughter) and I do not think that there is any college in Bombay and Poona at which I did not deliver an address and at which my wife did not deliver prizes, but the beginning was made in this College, and as you know, ladies and gentlemen, in all matters of human life, the first experience has a unique impact on your mind, and I have a vivid, very vivid, recollection of the evening when I stood up on the platform of this College and addressed the students, in what I fondly thought to be a thought-provoking address. That was my second contact with Joag.

Later, when I entered the Bombay University and became a member of the Syndicate, I came to know Joag more and more. Joag and I and some other friends did not form a party as such, but we found that on many issues, we were inclined to take the same or similar view, and so it came about that unconsciously, undeliberately, without any plan, we formed a group. To that group belonged Sir Vithal Chandavarkar. I always found that in all matters

of controversy, which provoked warm and even sharp discussion and debate in the Syndicate, Joag always brought to bear his quiet, detached, reasonable, rational mind (applause) Principal Suru has described Joag in words which I can hardly improve upon. These words really represent Joag, the bright angelic face, the slow dignified trait, the deep melody of voice, the heart which would be hard and adamant in calamity as it could also be visibly susceptible to another's distress, the head full of high thoughts and noble, spiritual idealism, the gift of effective persuasive speech — all these qualities could be prominently seen day after day by persons who came in touch with Joag in connexion with educational activities.

I recall that on one occasion in the Syndicate, we had a stormy meeting — and meetings in the Syndicate. Ladies and gentlemen, can be very stormy sometimes. Hot words are exchanged and the debate descends from the level of the high academic atmosphere that is expected to be carried on, to levels which may be characterized, shall I say, municipal or legislative (laughter), even personal motives are attributed, but even then Joag was unruffled. He was not keen to enter the arena, but whenever Joag opened his lips and began to speak, passion subsided, reason was restored to a dignified place and the debate resumed the academic atmosphere. That was Joag.

I recall that on one occasion, a very fierce debate took place in regard to what Joag and some others thought, amounted to irregularities in the administration of certain funds entrusted to a certain dignitary of the Bombay University. At first I had an open mind and I was not inclined to plunge into the debate myself, but discussion brought out facts which satisfied me that what Joag was saying and what Sir Vithal was supporting was substantially true, and I joined them and pressed for the appointment of an enquiry committee. The Vice-Chancellor was not inclined to accept our proposal. The debate went on and ultimately, in sheer disgust, I said to the Vice-Chancellor — “It's a very small issue, nothing complicated or difficult about it, let us put it to vote.” I was innocent, as you know, I am not quite adept in political games. I thought such a good case had been made out for the appointment of a committee that the safety of our resolution would lie in asking the Vice-Chancellor to put it to vote. The resolution was put to vote and we lost. Sir Vithal Chandavarkar was very indignant and he was not prepared to take the decision of the voting as final. He said to us — me, Joag, and to some other friends who will remain unnamed, “Let us go to the Cricket Club of India.” I knew that Sir Vithal had become angry, and when he became angry, he was very angry indeed. We went to the Cricket Club. Of course, we took cold drinks, and I thought it might bring Sir Vithal's barometer of indignation down by a few degrees. But, the cold drink had the contrary effect, and Sir Vithal began to speak very passionately. Sir Vithal was one of those who believed in the nobility of the

traditions of University life and when he found that the decision which we had reached by a small majority was inconsistent with the noble traditions of educational life, he was possessed with the idea of pursuing the matter further. I did not realize then what the response of Joag would be, and much depended on what Joag would desire to do. So, I said, "I would not take the field myself" and I turned to Sir Vithal and said, "Sir Vithal, I fully share your anxiety, your anger and your feeling of frustration, but speaking for myself I am not prepared to take any further action in this matter. I believe that if the Syndicate, after a due, deliberate, careful and exhaustive consideration of the problem, has voted against us, we must take the voting in the spirit of the game", and I looked at Joag. Joag had himself sponsored the proposal and I anticipated that Joag would come forward to support Sir Vithal Chandavarkar. Far from it, in his characteristic tone which Principal Suru has described so eloquently, he came out with one or two quiet sentences and he said, "What the Judge says, is right. We must take the decision as a binding decision and take no further action, otherwise it may be said that we are not fighting so much for a principle as fighting against the persons concerned." That was Joag. That was the impression I formed about Joag when I joined the University.

The last matter in which I came into intimate contact with Joag concerned the Poona University. You will remember, that when Dr. Jayakar took charge of the Poona University as its Vice-Chancellor, he was persuaded—and that was an honest opinion formed by him in consultation with educationists who shared his philosophy—he was persuaded to take the view, that centralization of education might do good to the University. It was a perfectly *bona fide*, honest educational experiment, which Dr. Jayakar wanted to try. Principal Joag took a contrary view and that view again was equally honest, *bona fide*, and formed after deep consideration about educational matters. It went to Dr. Jayakar's ears that Principal Joag was contemplating filing a writ petition in the High Court to challenge the scheme. I happened to meet Dr. Jayakar and he knew that I thought very highly of Joag and that I always praised him. I praised him for qualities which appeared to me to have considerable significance in the public life of Poona, the main feature of which was its cosmopolitan character. Joag was one among the few people here who looked at all problems from a secular, cosmopolitan point of view without regard to the caste, or creed of the party, to the language of the party or to the region of the party and that made a tremendous impact on my mind. Jayakar turned to me and said, "You have been praising Joag all these days, do you know what he is doing? He is going to torpedo the scheme by moving a writ petition in the High Court," and that is because, Jayakar thought,—and believe me, as a Judge of some experience, I am reluctant to attribute motives to any party in any dispute of this kind,—views genuinely held, may conflict, but the views have nevertheless been genuine and *bona fide*—Jayakar

thought that the scheme which he was inaugurating, would further the educational life of the State of Maharashtra and its political impact would be in the formation of what was being described as 'Samyukta Maharashtra', and Jayakar believed honestly again, *bona fide* again, that Joag did not like the idea of Samyukta Maharashtra, and thought to himself that if this scheme is going to lead to that result, let me oppose it. I don't blame either Joag or Jayakar. Personally, I thought the scheme was ill-advised. But, apart from the merits of the scheme, when Jayakar told me this, I was terribly hurt. I told, Dr. Jayakar, "Take it from me, as a person who lives in this world with his eyes wide open, and who has a sense of judgment of human intelligence and human behaviour. I do not think, Joag is actuated by any motive of this kind", and I told him, "I have not talked to Joag about this matter, but I would be surprised if Joag actually took the step of filing a writ petition in the High Court." In order to pacify Jayakar's anguished angry soul, I said, "Jayakar, if ever Joag files a petition, I shall take care to see that I do not have anything to do with its disposal." That was the last I saw of Jayakar. It is hardly necessary to add that Joag never filed any such petition in the High Court.

Beginning with Joag as a client, followed up by Joag the Principal, who gave me my first platform in this College to share my philosophy of life with the young students followed up by a colleague in the Syndicate of the Bombay University, and ultimately, a colleague in all matters educational, social and cultural, that is, in brief, my association with Joag.

And so, you will appreciate how sincere I am when I say that I earnestly wished to be a part of this distinguished cosmopolitan gathering which has gathered here tonight to pay its homage to the memory of Joag. To Joag you have erected a worthy memorial. But to me these memorials do not have much significance. The traditional way of commemorating the memory of worthy departed leaders must now yield and give place to a more rational, and reasonable way of doing the same. In this country, when powerful, popular, respected people die, institutions are named after them, busts are made, honoured, and garlanded, statues are made, honoured and garlanded, scholarships are founded, commemoration volumes are written, that, no doubt, is the traditional way of showing your respect to the memory of the departed beloved and that has its part to play. But, let us not forget that the only way, the only rational and reasonable way in which we, as intellectuals of this place, can commemorate Joag's memory is to carry out in life the high ideals for which he lived. I always hold that the history of the human race shows one thing above anything else and that is, that the greatness of a person does not lie in the popularity which he enjoyed when he was alive, does not lie in the power which it was given to him to wield when he was alive, but it lies in the significance of ideas which he has contributed to the development of human

thought Joag has made a tremendous contribution in that behalf Joag's life shows what a dedicated career it was, in the cause of education His organizing capacity to which Professor Kapadia so affectionately referred, that organizing capacity had its spring in a sense of devotion The man became an institution Joag ceased to be an individual, he became an institution And that sense of dedication, that sense of oneness with the cause which was responsive, that sense of unique identification with the institution which he was building up, — it is that idea which you and I must practise in our life

In this country, today, the time has come when our sense of values must be radically altered Today, all attention seems to be concentrated on power, whether the power is judicial power, administrative power or educational power makes no difference It is the power that attracts attention. I feel the time has come when homage must be paid to the spirit of service, not to the spirit of power The time has come when homage must be paid not to judicial power, not to political power, but to the power of scholarship and service If Maharashtra can claim any special privilege, it is the privilege of a State which is dedicated to scholarship, character and service — (applause) and Principal Joag, I venture to say, in a perfectly objective judicial manner, symbolized Maharashtra in regard to the dedication to scholarship, spirit of service and character It is the idea that you owe something to the society in which you live, which inspired Joag Spread of education has to play an important role in the history of India tomorrow If young men and women that you turn out from your colleges are not aware of the great destiny of this country when they become citizens of this country, you have been doing your educational work in vain Joag realized it, Joag always took pride in telling me that these boys and girls, who have assembled in the hall of this College, mix with each other freely without regard to community, religion or sex, Joag took pride in feeling that these youngsters, as they grow, will love serving education, will love serving the community and will love serving the country It is that sense of dedication that is required today and I feel that we should not leave this hall with a sense of self-satisfaction that we have done all that was needed to be done to honour the memory of Joag merely by unveiling his portrait and statue This institution, which is the living memorial to Principal Joag, must thrive and grow from strength to strength That is one part of the duty we owe to Joag's memory Joag symbolised service to education, as few educationists of his time did and, mind you, Poona has produced a large number of educationists who have lived dedicated lives I see some of them in front of me In such a place, if we have assembled here to pay homage to Joag, it only means that we appreciate the exalted spirit of dedicated work which inspired his work It is that kind of man whom we have met to honour tonight

After all when the lengthening shadow of time casts its shade on the image of the personality that is departed, all that remains bright even in the

lengthening shadow of time is the legacy of ideas which the individual has left and Joag has left invaluable ideas to us who survive, to those to whom Joag was known, his memory will always be hallowed. Amongst those innumerable persons who admire Joag, who had the privilege to know him, had the privilege to count him as their friend, I am one and as such, as his friend, I join you tonight in paying my homage to his memory (applause). What Carlyle once said is absolutely true of Joag: "Blessed is he who has found his work, let him ask for no other Blessedness."

"The passing away of the Great and Good man, your father, leaves a void in the hearts of friends beyond count. For forty-five years he and I were bound by many close ties, by community of thought in religion, politics and education. We were so often together, that in the 'twenties and thirties, people in Poona could not separate in talk Joag and Aiyar."

A true *Karma Yogi*, your dear father has left behind footmarks and landmarks everywhere in the state. The Wadia College is his undying testimony and monument. The epitaph of the builder of St. Paul's Cathedral (Sir Christopher Wren), inscribed on that noble pile, runs: "If you want to see my monument, look around you (*Si monumentum requiris circumspice*)". The same epitaph can be inscribed on a tablet in the Wadia College to the man, who more than others, worked for its birth, growth and greatness.

Under Annasaheb's helmanship the *Navin Marathi Shala*, became a model institution of primary education in Poona City. In this field he was an unchallenged pioneer.

If the Poona Prarthana Samaj has continued for the past half century to be a Fountain of Spiritual Light to illuminated souls, it was mainly due to his tireless watchfulness and care."

(R. Sadasiva Aiyar)

PROFESSOR V. K. JOAG

D. V. AMBEKAR

The last time I met Anna Saheb, as I used to call Prof V. K. Joag, was about a week before his sad death — I think it was December 22 — on December 31, 1963. The sad event brought to an end an uninterrupted friendship extending over more than forty years. Only a week ago he had returned from Bombay where he had gone to place himself under the loving care of his son-in-law Dr. Vaze and to get better. Actually he had come back to Poona in a worse condition, he told me. Our talk ranged over matters of public interest and lasted about half an hour. Though gasping for breath, he would have liked to go on talking if I had not cut it short for fear it might cause him strain. But this was really typical of him. There was nothing surprising in this. Where public matters in which his interest was engaged were concerned, he would forget his personal discomfort and inconvenience.

Essentially an educationist, his interests covered a much wider field. As a member of the Deccan Education Society, he taught in the Fergusson College for sixteen years (1916-32). And there are many students of his, occupying high positions not only in the teaching profession but also in other walks of life, who express genuine appreciation of the quality of his teaching. But he never regarded his duty as a life-member of the Deccan Education Society fully discharged when he delivered his lectures to his classes. He took keen interest also in the administrative and other work connected with the Society. Among the many noticeable achievements to his credit during his sixteen years' association with the Society one or two may be singled out for particular mention here. As is well known, he never shied from the difficult and thankless task of collecting donations for the College. He had more than his fair share of this uphill work. This work took him, among others, to the distinguished philanthropist and mill-owner, the late Sir Cusrow Wadia. Anna Saheb wanted to interest him in the work of the College and invited him to pay a visit to it. What is there to see in an Arts college? One arts college is as good as any other. This is how, according to Anna Saheb, Sir Cusrow's mind seemed to be working and he had almost declined the kind invitation. But when he learnt from Anna Saheb that it was at this College that Gokhale taught and to the development of which he contributed so much, Sir Cusrow, without further ado, agreed to the visit. What is now known as the Jerbai Wadia Library building, which cost Rs 1,60,000, was the result of the visit. Similarly too, the meeting hall in the Navin Marathi Shala, the model primary school conducted by the Society in Poona City, of which Anna Saheb

was the Superintendent for many years, owes its existence to his devoted labours in the matter of making collections. Towards the construction of this hall too, Sir Cusrow Wadia, in response to Anna Saheb's request, made some financial contribution — I forget exactly how much. How many of the Society's life members can look back to such a creditable record?

After his separation from the Ferguson College in 1932, he and his brother members had to pass through very anxious times. How anxious, only those who had the privilege of a close association with them can know. Several schemes of starting new educational institutions or of taking up already existing ones were thought of and had to be given up for one reason or the other. Ultimately the idea of a College to serve the eastern parts of the city of Poona, as the Wadia College is so admirably done, proved attractive and elicited much public support. It must however be admitted at the same time that the scheme was not without its detractors. But their discordant voice was drowned in the chorus of approval which greeted the plan. So far as the financial side was concerned, the scheme had literally to begin from scratch. It was only the exceptional earnestness, the unceasing and devoted labours, and the exemplary teamwork of Anna Saheb and the other founder-members that carried them through those difficult times. And despite what appeared at the time to be almost insurmountable difficulties, the Wadia College was launched into existence and has been growing from strength to strength. Towards this consummation the unsparing efforts of many persons have doubtless contributed. But there can be no gainsaying the fact that the brunt of the burden was shouldered by Anna Saheb himself. Indeed Sir Cusrow, than whom nobody was in a better position to judge of the value of Anna Saheb's work, stated only the bare truth when on a memorable occasion he wrote to a colleague of Anna Saheb's: "If there had been no Joag, there would have been no Wadia College." The remark is as much a tribute to Anna Saheb's work for the College as a measure of the confidence which Sir Cusrow reposed in Anna Saheb's organising capacity and his constructive ability. The Wadia College was in due course followed by the Ruparel and the New Law Colleges in Bombay and the Cusrow Wadia Technical Institute in Poona, another full-fledged college in itself, all which owe their birth very largely to Anna Saheb's indefatigable exertions. To build up four such big institutions within about twenty years and in the midst of formidable difficulties is an achievement of which anybody may feel proud.

Nor can one overlook Anna Saheb's valuable services to the Bombay University. His association with it was long and eventful. He was a Fellow there for thirty-four years (1929-63) and a Syndic for as long as seventeen years (1946-63). No detailed reference to his doings there is possible within the limits set for this contribution. But the fact that he, a Poona man, was

repeatedly nominated to the Bombay University by the Chancellor is enough to show how much his views and advice in University affairs was valued by those who were in a position to pass a considered judgment in the matter.

He would doubtless have served the Poona University with his accustomed zeal and earnestness. But the ill-considered scheme of the centralisation of studies, which clouded its early years, had thoroughly estranged him from it. He was stoutly opposed to the idea on the ground of its utter unsuitability to conditions obtaining here. It will be remembered that some of those who were then the enthusiastic supporters of the centralisation scheme had so far lost their sense of perspective that they honestly took the view that the only impediment in the way of the success of the scheme was Anna Saheb owing to his non-co-operative stand. If only he could be brought round, every thing would be well, they said. When, however, the scheme came to be modified subsequently as a result of the recommendations of the Gajendragadkar Committee, these very friends fully realised how mistaken was their original stand and became Anna Saheb's equally enthusiastic followers.¹ In referring to this matter, there is, of course, no intention to rake up an unpleasant controversy which is well dead and buried. The reference is only meant to show how events fully vindicated the far-sighted wisdom of the stand taken by Anna Saheb which was based on his long and practical experience in the field of higher education.

The student world had in him, really and truly, a sincere well-wisher. The Students' Brotherhood, (started, I think, in 1925) whose existence is now forgotten, bore testimony to his keen solicitude for the welfare of the students. During its short but useful existence it used to cater to the educational, recreational and other needs of the student community. Its headquarters were in the Prarthana Samaj, where distinguished college professors used to help them in their studies, during their spare time.

But Anna Saheb's interest, as already pointed out, did not begin and end with education. Politics and religious and social reform also engaged his earnest attention. And what distinguished him from other public workers was that his connection with bodies working in these fields was not merely nominal. One often comes across people who pride themselves upon their association with a large number of bodies. What matters in their case is more the number than the work they do for them. The larger the number the greater the glory. Anna Saheb did not belong to such a category of public workers. Whichever body he associated himself with, he lost no opportunity of making himself useful to it in every way within his power and leaving his impress on it. Take the Deccan Sabha, for example. He was connected with it for about

forty years and rose to be one of its vice-presidents. During this long association his interest in any scheme or movement started by it was real and abiding. Indeed he always used to be in the forefront whenever any new scheme of activity was thought of. When the Sabha had the scheme of the Gokhale Hall under its consideration in 1921, he did everything he could to give it practical shape. Like most such schemes, the Gokhale Hall scheme too began from scratch. It may not now be remembered that the site on which the Hall stands had to be purchased out of a loan arranged with the Poona Bank (now defunct) a loan of Rs 30,000 at 10% to be repaid in one year. It was an onerous responsibility which those closely associated with the scheme had undertaken. Being connected with the Deccan Education Society for whose institutions he had prior responsibility, Anna Saheb could, of course, give no direct help in collecting donations for the Hall. But off and on he would give practical hints and make useful suggestions which proved fruitful. Whether it was a question of a Liberal standing for election, or of organising a lecture campaign or a public meeting, Anna Saheb's help could always be relied upon and was available without stint. On such occasions he used to be so absorbed in the discharge of his self-imposed duties that his personal comfort or convenience weighed the least bit with him.

A brief mention of Anna Saheb's connection with the Servants of India Society may not be out of place here. He was, for quite a long time, what is known as an Associate of the Society. Being fully in sympathy with its objects, Anna Saheb used to do everything in his power to promote its progress. But the solid help he gave in 1940 when the Society passed through a serious crisis caused by the presence in its ranks of some Communists bent on capturing the institution will always be gratefully remembered. It is unnecessary at this distance of time to go in detail into the circumstances which occasioned such a serious deadlock in the affairs of the Society. But the crisis was without doubt a question of life and death for the Society. He then stood by the Society firmly. It was the unstinted help of the Associates that enabled the Society to come comparatively unscathed out of the ordeal. The Society will never forget all that they did for it during those stormy times.

Anna Saheb was, as everybody knows, a restless personality. He would never be happy without work. But it seemed at one stage in 1958, when he was seriously ill, that he would retire from active work and let his family see more of him than they had ever done before. But this turned out to be only a fleeting thought. And he continued to apply himself to the work of the Modern Education Society with his customary zeal and earnestness till the last. Indeed it can be truly said of him that he died in harness. And I believe he would not have wished for any better end.

A COLLEAGUE'S HOMAGE

P L VAIDYA

I have a vivid memory of my meeting the late Principal V K Joag for the first time in July or August 1913 in the Physics Laboratory of the Fergusson College. I was then a student of the previous class (later called First Year and now the Pre-Degree class) and Joag was in the Senior B A class. He was moving in the laboratory to collect subscriptions from students of the College for presenting an address of congratulation to Principal R P Paranjpye on his nomination to the Legislative Council by the Governor of Bombay. When Joag approached me, I asked him as to what should be the minimum amount of contribution from a poor student as I then was. He told me that Principal Paranjpye had instructed the organisers that the subscription should be absolutely voluntary and that it should in no case be more than a rupee per student. I then offered him a rupee coin that I happened to have in my pocket. Joag wanted to return to me eight annas, saying that an amount of eight annas would be reasonable from a student like me. I then told him that I had given him the maximum according to the Principal's instructions, and so would not take back the eight annas he wanted to return to me. This first meeting brought to my notice some sterling qualities of Joag's demeanour, and made a deep impression on my mind. I could not cultivate his acquaintance, as during the whole of my college career, I had no time to make closer contacts with even my own class-mates, not to speak of senior students like Joag.

Joag passed his B A Examination at the end of 1913, won the Ellis Scholarship for standing first in English, and was appointed a Dakshina Fellow in 1914. After passing my Previous Examination of the Bombay University I joined the Intermediate Arts class, and took Logic as my optional subject. Professor G C Bhate was teaching us that subject during the first term, but owing to illness, he went on leave for about two months, and Joag, as Dakshina Fellow, was asked by the College authorities to take his classes, particularly our class, which in that year had no less than 180 students. He taught us the subject very well indeed, and I would say even more effectively than Prof Bhate, his own Professor of more than 20 years' experience as a Professor. Joag thus became an idol of students of the Intermediate class, and also the common subject of our talk as to how he could imitate Prof Bhate so admirably. We then came to know, I do not now remember how, the way he used to do his studies. We got the information that Joag, jointly with his fellow-student, the late Mr D V Bapat, both members of the Prarthana Samaj, used to sit together every evening and try to reproduce in writing from memory the

During the early period in the life of Wadia College, there were occasions of minor differences among his colleagues, and I can say frankly that Joag was the cementing factor to patch them up

After I served my term of life-membership in the Wadia College, I intimated formally to my colleagues that I desired to retire from the service of the Society. The intimation did not state any reasons for my decision, and was given nearly two years in advance. I had two reasons in my mind for this decision—first, my work on the critical edition of the *Karnaparvan* for the Bhandarkar Institute, required more of my time, and secondly, I was also feeling, that owing to paucity of students taking Sanskrit in the Wadia College, I was a drag on the slender finances of the College. Joag did not like my retirement as it went against his own meaning of the term life-member. Some of my colleagues also suspected that I had some ulterior motives in retiring. None of them, however, thought ill of me, and later I seemed to have been raised in estimation in the mind of Joag.

During the period 1932–44, I was Warden of the hostels of the Wadia College. There was hardly a day when I did not meet Joag and discuss with him matters concerning the development and progress of the College. I did not take any active part in the collection of funds as I found myself unfit for that job. It was my pleasant experience that Joag was a true custodian of public money, both of the College and the Society. He used to say that life-members are the trustees of public funds, and they must render accounts of every paise that is received by them from the public. He spent his morning hours for years in examining account books and vouchers of the College as well as of the Society as if he was an internal auditor. He did not allow this work to fall into arrears, as he told me, because he might otherwise miss or forget some items. This check naturally resulted in obtaining at the year-end from the Chartered Accountants a clean certificate, without a single note of objection, in the usual form “Examined and found correct.”

Professor Joag enjoyed full confidence of Sir Cusrow Wadia who well knew that mere money would not make good institutions and once said ‘Without Joag there would not have been a Wadia College.’ Joag however always used to say that he could not have achieved the success single-handed without his esteemed colleagues. I may mention here one instance as an indication of Sir Cusrow Wadia’s personal confidence in Joag. Sir Cusrow wanted an attestation of his signature on some document of a confidential nature. He brought the document with him to Wadia College for this purpose, and asked Joag to invite another of his senior colleagues to attest his signature. Joag called me and we both attested his signature after Sir Cusrow signed the document in our presence.

‘ IF YOU SEEK HIS MONUMENT, LOOK AROUND YOU ’

S R. DONGERKERY

The sad news of the passing away of Principal Joag on 31st December 1963 came to me as a great shock on 2nd January 1964, at Aurangabad, soon after my return from Varanasi, where I had been to attend meetings of the Inter-University Conference and Board in the last week of December. The shock was all the greater, since I was hoping for a long time to have the pleasure and privilege of welcoming him and Shrimati Joag to our home in Aurangabad, where he had promised to spend a few days. The journey from Poona to Aurangabad by train being arduous, the fulfilment of his promise had been postponed from time to time on account of his indifferent health during the year or two immediately preceding his death.

My friendship with Principal Joag had continued for well over thirty years, during which we had worked together in the University of Bombay as colleagues, met frequently, and exchanged views on various problems of university education in which we were both keenly interested, apart from those we had to deal with in our official capacities. For me it was always a privilege to discuss academic questions with an educationist of his ripe experience, who had devoted a whole life-time to selfless service as a teacher in two of the leading colleges of Poona and pondered over them in the course of his distinguished career as Professor, Fellow, Dean and Syndic in the Bombay University, not to mention his connexion with the Poona University, which had its own special problems in its early years. I always looked up to him as a friend, philosopher, and guide, especially while I was actively associated with the Bombay University, at, first as its Registrar, and later as its Rector.

Even after I retired from the Bombay University to take charge of the office of Vice-Chancellor of the Marathwada University, I did not miss a single opportunity of meeting Principal Joag and discussing University problems with him, whenever I came to Bombay for attending meetings of the Senate. He often sought my advice on legal matters connected with the colleges of the Modern Education Society, Poona, of which he was a founder-member. The last time he did so was when I had come to Bombay to attend a Senate meeting, a few months before his last illness. He came to see me at my house in Bombay, and we spent nearly an hour together most pleasantly, talking of old friends and old times, which I shall never forget, as it was the last time we met before he passed away.

I first came to know Principal Joag round about the time when the Modern Education Society, Poona, which had just been founded, had applied to the Bombay University for affiliation of the Nowrosjee Wadia College, Poona, early in 1932. The Society had to work against heavy odds, and particularly against time, as it had applied rather late in the day for the affiliation of a new college from the beginning of the ensuing academic year. Nevertheless, the Society was able to fulfil all the conditions of affiliation within an incredibly short period of time, and to see that the college started work from the commencement of the new academic year in June 1932. This was a real *tour de force*, which became possible because of Principal Joag's dynamic personality, though he had the powerful support of able colleagues like the late Principal K. R. Kanitkar and Principal K. M. Khadye, both veteran educationists of the same calibre as himself. Not only did the Society make the new college a success from the very start, but the college soon came to be recognized as one of the foremost educational institutions of Poona. After the establishment of the Poona University, the same Society founded two colleges in Bombay — the Ruparel College, in 1952, teaching arts and science course, and the New Law College, in 1954, both affiliated to the Bombay University. Here, too, needless to say, the moving spirit was Principal Joag.

Principal Joag was Dean of the Faculty of Arts of the Bombay University from 1933 to 1936, a member of the Academic Council since 1933 and a member of the Syndicate since 1946, offices which he continued to hold till the day of his death. He was also Chairman of the Board of Studies in Philosophy for many years. As Dean, he was the chairman of the Academic Council Committee which recommended the institution of two distinct courses for the B. A. Examination, the General and the Honours courses, the former being a broad-based, and the latter a specialized, course. As a member of the Academic Council and of the Syndicate, he used to take a prominent part in their discussions, and often gave the lead to these bodies by the forceful manner in which he advanced his arguments. During the last few years, Principal Joag was invariably entrusted with the important duty of moving the Budget in the Senate on behalf of the Syndicate.

Principal Joag had a mind that was as sharp as a razor's edge. He impressed the Senate by his mastery of facts and figures, by the weight of his arguments, which he marshalled forth with the clarity of a skilled logician, and by the eloquence of a practised speaker. His stentorian voice, and the deliberate manner in which he spoke, held the House spell-bound. As a debater, he was forthright, never minced matters, and always spoke with the courage of his convictions. There was no subtlety or humour in his speeches, though he could be very sarcastic on occasions. He treated uncalled for interruptions with contempt, and brushed them aside with brusque retorts. His speeches resembled

a succession of sledge-hammer blows that drove his arguments home. He was a powerful advocate of good causes, and a tower of strength to the Syndicate, when they had to face criticism in the Senate on matters of administration. His death has created a void in the Senate that it will not be easy to fill. His presence is sure to be missed in important debates on the Budget, or the Annual Report.

After my appointment as Rector of the University, I had many more opportunities than before of collaborating with Principal Joag, not only on Syndicate Committees but also in connexion with Budget discussion in the Senate, in which we used to share the responsibility of replying to criticisms made by members who moved cuts. This helped to ease the burden which the mover of the Budget alone had to bear when there was no Rector. I also consulted Principal Joag informally on several other matters, as he was one of the few members of the Syndicate who studied the agenda with great care. His advice, based on his long experience, proved of great help to me in my work as Rector.

Principal Joag was a genuine friend. I discovered this during the period of uncertainty and anxiety I had to go through, before my appointment as Rector of the University. There was a moment when things looked so dark that I was seriously thinking of sending in my resignation as Registrar. Principal Joag cheered me up, and hinted to me that if that event should come to pass, the principalship of the Law College of his Society in Bombay would be mine for the asking, as I had the necessary qualifications for the post. At that time the post of principal had not been filled up by the present incumbent. The turn that events took made it unnecessary for me to take advantage of his offer. I am referring to this small incident because Principal Joag's generous gesture moved me so deeply that it will always remain treasured in my memory as a token of his sincere friendship.

I had, and still have, a feeling that Principal Joag's worth did not receive due recognition either from the powers that be or from his colleagues in the Universities of Bombay and Poona. In my opinion, he would have made an efficient Vice-Chancellor of either of the two universities with which he was connected. Even if he could not be appointed as Vice-Chancellor of the Bombay University, because of his being a permanent resident of Poona, it seems a pity that the authorities of the Poona University did not at any time think of electing him as Vice-Chancellor, in spite of his academic attainments and experience and the great and selfless service he had rendered to higher education in Poona and Bombay. Perhaps his bluntness of speech, the strong views he held on certain academic matters, and his unbending nature were to some extent responsible for lack of support

from democratic bodies like the Executive Council or the Court of the Poona University. He will nevertheless be always remembered as an eminent teacher, a great educationist and a selfless worker who made valuable contributions to the progress of higher education in Western India by laying the foundation of great collegiate institutions that have become important constituent parts of two important universities. In my humble opinion, a marble tablet with the inscription, '*Si Monumentum requir's, circumspice*, (If you seek his monument, look around you), set up on a high pedestal in a prominent part of the campus of the Nowrosjee Wadia College, would be an appropriate tribute to the memory of Principal Joag. If Sir Christopher Wren deserved that epitaph as the architect of St. Paul's Cathedral, Principal Joag, too, deserves the same epitaph, as the 'architect' of the great institution known as the Nowrosjee Wadia College. He should be gratefully remembered by succeeding generations of students entering the gate-way of that college to pursue their higher studies.

"He was indeed a giant in the field of education, having been the real founder and architect of several important educational institutions. His was a dedicated life and he realised by his example and his service those high ideals formulated more than half a century ago by Gokhale, Agarkar, Tilak, and others."

(M L Balse)

"While you have lost your dear father, we have no hesitation to say that Maharashtra has lost a most able and conscientious educationist. We can only submit ourselves to the Divine Will with prayers that the noble soul of the departed one may have eternal peace in heaven."

(K B Grant)

PRINCIPAL V. K. JOAG

R. D. KARMARKAR

Principal Joag and myself joined the Fergusson College in 1910 as students in the P. E (corresponding to F Y) class, after passing the Previous Examination, we were together in the Intermediate class in 1911 I then joined the Deccan College for the Degree Course and lost touch with Joag for nearly five years till 1916 when I joined the staff of the newly started New Poona College Joag had by then joined the Fergusson College as a life-member and taught Logic and Philosophy. Joag missed a First Class by only two marks, both at the Intermediate and B A examinations He however succeeded in securing the Ellis Prize for standing first in English at the B A examination.

It was in 1925 that I came into intimate contact with Joag Principal Kanitkar was the Head of the Fergusson College then and Professor Joag had already made his mark as a sound teacher of philosophy Kanitkar and Joag wanted to see Poona blossom into a great centre of learning and as a first step towards that goal they, with their colleagues, tried to bring about a better understanding among the staffs of the Fergusson and the New Poona (later named Sir Parashurambhau) College The compulsory Physical Training Scheme launched by Kanitkar and the personal interest shown by him in the U T C (Kanitkar himself joined the U.T C at the age of 55 ') helped a great deal in bringing the two colleges on a common platform Unfortunately, there arose bickerings amongst the members of the Fergusson College itself, which resulted in Prof Joag and his nine colleagues, severing their connection with the Fergusson College. Undaunted by this catastrophe Prof Kanitkar and Prof Joag, with munificent and timely help from the Wadia brothers, succeeded in establishing the N Wadia College within the short period of three months. Principal Wheeler, a member of the Inspection Committee, frankly declared at the University Senate meeting that it was almost a miracle that the sponsors of the Wadia College had performed

It was generally expected that Prof Joag would be the first Principal of the Wadia College, but Prof Joag persuaded his colleagues to appoint Prof Khadye to that post and the College made all-round progress during the period when Khadye was the Principal After Khadye's retirement Joag became the Principal, which post he held till 1951

In the meanwhile, Prof Joag, with the full support of the Wadia brothers, felt the need of establishing an institution catering for technological studies Later on, Joag succeeded in establishing the Ruparel College and the New Law College in Bombay

When the University of Poona was established, Joag was elected to the Executive Council with an overwhelming majority. He took a leading part in the working of the University in the initial stages. Unfortunately he came into conflict with the Vice-Chancellor, Dr M. R. Jayakar on what came to be called 'The Centralisation Scheme' which required the colleges in Poona to pool all their resources in order to make the University as strong as possible academically under the direction of the University. Prof. Joag pleaded very strongly for the maintenance of the independence of the colleges to manage their own affairs, and for the freedom to select subjects for instruction without any outside interference, and so forth. The present writer who was all out for the centralisation scheme, tried his best to find out a via media to reconcile the conflicting views but failed in the attempt. Dr. Jayakar was sorely disappointed and the centralisation scheme had to be given up ultimately. Though myself and Joag found ourselves in opposite camps over the above issue, I am happy to record that we were able to maintain very cordial relations throughout.

The present writer had the privilege of working intimately with Principal Joag on various bodies connected with the Bombay University for nearly twenty years.

Prof. Joag took an active part in the affairs of the University of Bombay right up to his death on 31st December 1963. His views on different problems were always given very close attention by all.

One sometimes heard the criticism that Joag did not pay more attention to the academic aspect and progress of the institutions he had established. The answer probably is that he was too much engrossed in the task of placing the institutions concerned on a sound basis financially, and so was unable to devote adequate attention to the academic side, the importance of which he was constantly aware of all the same.

Joag worked in the true missionary spirit. Single-minded devotion to the task undertaken and tolerance for the opposite views were his guiding principles. Intensely religious according to his own light, he had the courage of his convictions and his colleagues always looked up to him for proper guidance and help.

Prof. Joag was very fortunate in his family life, he was blessed with sons and daughters who, in their own way, followed the traditions laid down by him.

To conclude, Joag was a great administrator and educationist who left behind him solid achievements in the educational field in Maharashtra and his name would be remembered for a long time by generations to come.

MY LAST SALUTATION

H J. KANGA

I had the privilege of knowing Principal Joag for many years and his fine qualities both of head and heart engendered in me great regard and respect for him as an ideal teacher and good citizen. Teaching is said to be a noble, though not a lucrative, profession. An ideal teacher moulds not only the mind but also the character of his students by setting before them, both by example and precept, a sample of an individual with qualities of head and heart including love and sympathy for his students, moral rectitude, selflessness and other qualities necessary to make one a good citizen and an amiable member of society. King Alexander the Great is reported to have once said about his Teacher — Aristotle— that his (Alexander's) parents brought him from Heaven to earth while his Teacher (Aristotle) raised him from earth to Heaven. This is true of an ideal Teacher like Principal Joag, as he devoted his entire life to the cause of education first in the Fergusson College and later in the Modern Education Society, which conducts four educational Institutions in Poona and Bombay including the Nowrosjee Wadia College and the Cusrow Wadia Institute of Technology, which have become prominent educational institutions in Poona and a boon to the students of the Poona Cantonment area. He was one of the Founder-Members of the Nowrosjee Wadia College and a Life-Member of the Modern Education Society in its real sense, as he devoted the best years of his life to the service of the Society first as Professor and later as Principal of the Wadia College and Secretary of the Modern Education Society. He had a prominent hand not only in starting the various educational institutions, but also in collecting funds and donations for their maintenance. His pleasant personality, smiling face, charming manners and convincing and persuasive mode of argument enabled him to win the hearts of those whom he approached and to succeed in his efforts to raise funds. The buildings of the Nowrosjee Wadia College and the Cusrow Wadia Institute of Technology bear ample proof of his zeal and success in this sphere of activity.

Though a strict disciplinarian, Principal Joag was popular among his students on account of his genial nature, pleasant personality and interest in his students' welfare. It was his zeal and tact, as well as his masterly way of putting the urgency and genuineness of his cause before those whom he approached that enabled him to collect funds worth lakhs of rupees for the Modern Education Society. It was his foresight that inspired the Society to start the Cusrow Wadia Institute of Technology which is doing such good work by training students in the science of Electronics and other allied subjects. In these days

of industrial development when our country needs trained technicians, such a Technical Institute is of great service. Principal Joag's example shows that to do some service to one's country, one need not necessarily enter politics, but one can also serve his mother country by doing useful work for the training and uplift of the rising generation. Principal Joag's qualities of head and heart would have enabled him to rise high in any sphere of activity including politics but he seems to have selected the humble though noble profession of teaching and devoted his energy as well as best years of his life to that cause which he has so nobly adorned. Though he died at a fairly ripe age considering the good work he continued to do throughout his life, one wished that he had lived for some years more, but inscrutable are the ways of God and so let us take solace in the belief and hope that his services are required by Providence in some other sphere of activity to which his noble soul has now been transferred. The love which his students bore towards him is amply shown by the donations which his students, past and present, spontaneously gave for his Memorial Fund. His bust in the Wadia College will remind students as well as visitors of the good work and invaluable service he has rendered to the cause of education of the rising generation.

Perhaps I could best conclude this brief tribute by narrating one special incident which throws a fine light on Mr Joag's cosmopolitan and humane attitude and his quiet courage. As Headmaster of Dastur Boys' School, I was returning with our Cricket Team after a match in which my team had won against the team of a local school. Some of the students of the school and a large miscellaneous crowd (such as often gathers at cricket matches) followed us and threatened to be violent. We happened to meet Mr Joag coming along and I told him of our plight. He immediately accosted and warned the crowd and accompanied us part of the way to ensure that we all returned safely and without any incident. When this incident took place, Joag was still a member of the Fergusson College and the Wadia College had not yet been established. No wonder that when it came to be established, and functioned with a person like Joag as its head, it evoked a warm response from citizens of the eastern parts of the city of Poona and Poona Cantonment area.

On this Second Anniversary of his passing away, let us remember and salute his soul and pray for its eternal rest in Heaven.¹ Though he has physically disappeared from amongst us, I am sure his spirit will be always attached to those Institutions which he has built up and for which he worked so zealously throughout his life of usefulness. I think the best tribute we can pay to his memory is to follow in his footsteps and continue the noble and useful work which he so well inaugurated. I am sure that the other Life-members of the Modern Education Society will emulate his spirit of service and selflessness and carry on further his mission by advancing any projects which he

had at heart, but which could not be fulfilled due to the cruel hand of destiny which snatched him from amongst us. In his case the following memorable lines of an English Poet are truly applicable .

Lives of great men all remind us
We can make our lives sublime
And departing leave behind us
Footprints on the sands of Time

Let us resolve to follow the footprints left by our dear Principal Joag and fulfil his Mission of life and may God help us in our efforts ' Once more my last salutation and best respects to our dear departed Principal V K Joag

“ I have known Prof Joag for many years and have very pleasant memories of him. I think the educational world of India will miss a man of his type and culture very much. He was a real scholar and a very outstanding man ”

(Maneklal Premchand)

“ In him a true guide, philosopher and friend is lost to those working in the field of education, religion and social reform. The vitality that he showed till the very end was a source of inspiration to many ”

(S Panandikar)

DRILL - SHED

D G KARVE

Few amongst those who knew Professor Joag as the principal maker of the Wadia College group of educational institutions will believe how it all started from a Drill shed. The year was 1924 or '25 and the place, the Navin Marathi Shala in Shaniwar Peth, Poona. Joag had very recently taken over as the Life-Member in charge of this model primary school of the Deccan Education Society for the modernization and development of which his predecessor, Professor K. R. Kanitkar, had already done a good deal. The school had moved from its old habitat in the nearby Holkar Wada, and was housed in a two-storeyed spacious building of its own which, by contemporary standards, was considered to be very modern, in fact, too good for the use of a primary school - even a 'model' primary school!

This was the first independent charge which Joag held, and he lost no time in assuming full responsibility not only for its further continuance in the state in which he found it, but also for its accelerated progress as a model and a feeder institution of the Society. Academic plans, organizational plans, financial plans, and plans of suitable contacts with the Government and the public were all carefully made and put into effect. Except for his own teaching work in the Fergusson College, which he usually finished by the mid-day recess, he spent all his time in pursuing the multiplicity of plans about the School. No part of a plan was considered to be too unimportant to attract the best and completest attention of Joag. True, he worked in the greatest cooperation with his junior and senior colleagues, but the leadership and in particular the responsibility, was all his own.

Almost the first project, and this he may have inherited from his predecessor, was that of a drill shed. In the open grounds of the School the students had enough room for play and assembly in fair weather. But during the long monsoon months the games periods were wasted, and for programmes of audio-visual instruction the open space was really not suitable. Thus was born the idea of a drill shed. At the start it was as simple as that and the amount involved was modest enough to be covered mostly by local contributions. In Joag's hands the whole scheme was so raised, expanded and elaborated not all at once, but gradually and progressively — that 'drill' became no more than part of a proper noun, and 'shed' was like 'Parnakuti', appellation of a palace on an eminence. What was no bigger than could be met by local support became an object in which the progressive and the public-spirited of the whole province were asked to participate.

Joag touched nothing which he did not sublimate. Providentially, the series of high level contacts and visits of inspection which were set in motion by the Drill-shed brought him into touch with that prince among modern philanthropists, Sir Cusrow Wadia. Progressive and expansive as Joag's vision was, Sir Cusrow's was always steps ahead, and Sir Cusrow had the magnanimity, and also the practical wisdom, to realize that to get the most assured and the best results out of an investment it must be directed into channels where the best technology and the best management were assumed. With Joag's collaboration he was fully assured of high aims as well as of honest and efficient means. That he, more than anybody else, appreciated this significance of their partnership in noble effort is borne out by a remark of his. "Had there been no Joag, there would have been no Wadia College." My own view is that this is true not only of the Wadia College, but of at least some other things to which Joag turned his hands in other institutions with which he was connected.

Joag was that rare person among men whose moral need was always to live for an ideal. In things big and small he had a certain ideal picture of his own, and he would try his utmost to realize this in practice. With all that, he was intensely practical. When the best of efforts were made he was content to live with such results as actually flowed from them. He knew human potentialities, and he also knew human failings. That is what made him charitable towards the shortcomings of persons with whom or for whom he had to work. While exhorting his colleagues to do their best he did not offend them if their best in practice amounted to little. The high practical results and the very cordial relations which he achieved were due largely to the charity and humanity of Joag's approach to his fellowmen.

As a senior colleague in a team Joag had no better. We had heard the Deccan Education Society being described as a lay brotherhood of educational missionaries. Nobody made the idea of brotherhood as living, for the junior colleagues, as Joag made it. He was not officious or interfering by any means. But a junior colleague knew, by instinct as well as by experience, that if he were in need of guidance and assistance, whether in his professional or personal life, he could turn to Joag with confidence. Often Joag would be the first to sense the occasion and then he so completely identified himself with the situation as occasionally to create an impression on an outsider that it was really Joag's own problem, and not of his colleagues. I have heard it said by knowledgeable persons that in the earlier stages of the institution of Life Members of the D E Society, though not ritualistic, yet spontaneous living together was a common feature. The brotherhood was not limited only to the professional interests and concerns of the members. Without curtailing the freedom of each it maximized the common advantages of all. Joag lived up to this high concept more naturally and more convincingly than almost any one else with whom I have been called upon to work.

‘ JOAG SAHEB ’

S A HAQQ.

We all called him ‘ Joag Saheb ’, every one of us. He was not a friend of the family but one of us. My father and mother while discussing serious family matters and other home-difficulties would refer to ‘ Joag Saheb ’, and often he was there (usually in the afternoons) to ‘ talk it out ’. Very often the younger members of our family were sent by my mother to him for “ straightening-up ” and surely they changed their ways once he had talked to them. My father never did anything without consulting ‘ Joag Saheb ’. He thought (or he was made to think by his revered friend) of building the bungalow at Salisbury Park. And right from the selection of site, purchasing the plot, planning, colour, doors, windows, everything was done and ordered by ‘ Joag Saheb ’. I remember him sitting under the ‘ Neem Tree ’ with my father for hours, while Mr. Pabalkar was carrying out the construction. He would take a walk round, and his stick would go up to point out what he did not like. It was ‘ Joag Saheb ’, who used to check up the ‘ work-done ’ and pay the builders himself and obtain receipts. (The entire amount was with him)*

One fine morning my mother asked my father about the ‘ Poultry-pen ’, that she had asked him to build for her. It was not included unfortunately, in the plan, and she was told that it could not be built. She became irritated and told Mr. Pabalkar and my father that she would speak to Joag Saheb about it. When he came, my mother complained to him about my father’s forgetfulness. He at once called Mr. Pabalkar and ordered him to stop all the work and get all the workmen working on the Poultry pen. By the next evening my mother got what she desired. The plans were amended accordingly. She felt very proud of Joag Saheb. When the house was completed Joag Saheb suggested that my father should throw a party and perform the “ house-warming ” ceremony. A date was fixed. The day came and Joag Saheb well dressed in his three-piece suit came along with ‘ Mami ’ (We all called Mrs. Joag ‘ Mami ’). He thought there would be a number of persons present, but there was no one except them. Serenely he enquired as to what was the matter. My father explained in Marathi (they always conversed in Marathi with each other even when the conversation with others was in English) “ Joag Saheb, you both have come. What more can I crave for? Please step in,

---

*I still possess the huge file with ‘ Joag Saheb’s handwriting on it ” Re-Shaikh Saheb’s house ”. Every item was ticked off by him in red pencil.

the blessings will then have entered my house." Then he recited a couplet, in Persian, of a great Saint which when translated, stands thus .

" Dear one, step in, without hesitation into our ' Kashana ' (house).
Because nothing dwells here except your love "

Joag Saheb turning to ' Mami ' with moist eyes full of glowing love said,
" Have you ever seen such a house-warming ceremony? "

My entire education all took place under his able direction My father was teaching in the Wadia College, as an honorary professor of Persian and Urdu. One day, Joag Saheb, called me and said, " you should now help your father and take some classes Come along with him and do some work " I started going with him and on the very first day, while I was taking the class (where the Warden now lives), the Peon brought me a letter intimating me that I had been appointed as an Honorary Professor in the College " We both used to go to the Principal's office after our lectures and then return home He used to smile to see father and son coming together. Once he remarked in Marathi " Shaikh Saheb, you are becoming old now, let this young man toil more, and till the field, and sweat " I am still toiling, tilling and sweating on the "fields" where we stood once with him, ' fields' on which he created the Wadia College

Once a very serious situation arose in my career I was one of the examiners at an examination in one of the Universities The paper leaked out fully. Principal Khadye was the Chairman of " The Enquiry Committee " Fortunately before I could be examined, the truth had been found out, and there was nothing left for me to do except to make a short statement But the rules required that ' the set ' of examiners be debarred from being appointed ever after. I was not debarred, on the contrary I was appointed Senior Examiner. Who fought for me, and made the University authorities treat my case as an exception? It was ' Joag Saheb ', who I learnt, (much afterwards) would not tolerate injustice being done to an innocent person Only ' Joag Saheb ' could do it, none else

2 We were proceeding for ' HAJJ ' (the whole family) Joag Saheb came with some of his friends to say " goodbye " to my father The house was ringing with laughter and jokes His voice, clear tone and humorous remarks were distinct During the conversation he asked my father, (in Marathi) " Shaikh Saheb, instead of going to Mecca, you could have saved the money and remembered God right here " (pointing towards the Library and the small room constructed for prayers) My father in his usual humorous mood replied " Joag Saheb, you are a philosopher and as philosophers soar high, they give up the forms — rites I am not a philosopher, therefore, I have to stick to the tenets But Joag Saheb all the same *that way* or *this way*,

we both find 'satisfaction in Religion'. He said, "If that be so then take me along with you". My father's answer was, "Who said, I am going, it is you, Joag Sahib, *within* me who is going. I am staying back in your form". Pat came the rejoinder "Shaikh Sahib if that be so when you return, people will call me Hajj Joag Sahib instead of *you*".

3. It was Joag Sahib's son's wedding in the Library Hall of the Wadia College. Of course we (father and son) were there. Joag Sahib had instructed the persons in charge of the ceremony not to give us 'the Rice', that is thrown over the bride and the bridegroom. After the ceremony was over my father enquired from Joag Sahib why we were not given the auspicious rice. He said, "Once you told me that Islam teaches you not to interfere with other religions and it requires other religions not to interfere with it, so I thought I should act on that beautiful teaching today". He then called the bride and the bridegroom and asked my father to bless them saying "That was *common*, this is *special*."

I used to visit him once a month always, and report to him all about me and my family. As soon as I used to step in his presence he used to give me a broad fatherly smile (which I now miss in this world), and then he used to turn towards the other room and say to 'Mami' "Shaikh Sahib's son has come". Mami used to enquire from where she was, about the welfare of every one, especially my wife whom she treated as her own daughter. My last visit to him was just before he left for Bombay (his last trip). He made me sit down twice as I got up, when I saw Mr. Dharap with files and papers. He stretched his hands and said, "Sit down, Sit down let me talk to you for some time more."

And that is how I remember him today.

May his sacred soul rest in peace and in the Grace of God Almighty !

MY FATHER

S. V. JOAG

My father was a man of dogged perseverance and tenacity. But these were always employed for a cause, a principle or an ideal and never for personal gain or interest. It was this quality of his mind and work that saw him through those uncertain and dark days, when he, along with his equally devoted colleagues, decided to start a new college after they separated from the mother-institution — (the Fergusson College) on account of serious differences in regard to interpretation of principles and procedure. My father and his colleagues were inspired by the great idealism of selfless workers in the noble field of education which they inherited from the glorious examples of the founders of the Deccan Education Society. The Wadia College was never conceived to be a rival institution, but as a complementary effort, to serve through education, the needs of the eastern parts of Poona City. The task of starting a new college, almost out of nothing, was accomplished within just four months owing to this quality of perseverance and tenacity possessed by those 'practical visionaries.'

There were a number of trying and perplexing problems in the history of the Modern Education Society. To start with, my father and his colleagues, especially the late Principal K. R. Kanitkar, had to work almost round the clock to satisfy the conditions laid down by the Inquiry Committee especially in respect of the affiliation of the science courses when the Wadia College was started. Several years later there was the question of the compensation to be paid for the site acquired in Bombay under the Land Acquisition Act. It meant persistent effort, collection of all necessary data for the preparation of the case and so on. Another example that comes to one's mind is the long-range controversy between the Constituent Colleges and the Poona University authorities on the question of the Centralisation of Under-Graduate teaching. His perseverance and tenacity, seen through the pile of correspondence, the cogent and balanced arguments based on facts ultimately led to the abandonment of the hastily conceived scheme, saving the Poona colleges of long standing from the fate of becoming Intermediate colleges. Both in personal matters and in the field of public service through education, my father mustered herculean will and perseverance to overcome apparently insurmountable difficulties.

He was a man of courage of convictions and deep faith in the basic principles that formed the foundation of his outlook and philosophy. He was a fighter

for principles. He fought many a battle in the University Bodies and College board-meetings and held fast to his views and principles — firm like a rock, never minding temporary defeat or set-back. But since the fight was always for a certain ideology or matter of faith, it had no rancour or bitterness about it. He believed in persuasion, though at times, he would get ruffled at fanatical non-sense. He believed in the benefits we have received through the system of Western education, and once a hasty criticism of the system by a nationalist leader of those years brought forth my father's righteous anger and a forceful defence of the work the present colleges and universities were doing. His belief in education as an instrument of national service was unflinching, and he ever remained a devoted worker and lived for the cause, setting aside temptations of lucrative appointments elsewhere.

In domestic and personal life, he followed the principles of Prarthana Samaj steadfastly. Here too, his single-minded faith would accept no compromise even when difficult situations arose and even when the family-circles vehemently criticised his joining the Prarthana Samaj, which was then ignorantly thought to be almost like a conversion. In the early thirties when his eldest daughter was married (and on later occasions, too) he would not participate in the old, orthodox ceremony and ritual which, because it was desired by the bridegroom's or bride's family,— was, therefore, performed by his cousin. He was greatly influenced by the great examples of Dr. Bhandarkar and Chandavarkar and had deeply imbibed the tenets of the faith of Prarthana Samaj of which he was a member since 1909. His earnest convictions never, however, led to any narrow dogmatism, for he always respected the democratic spirit of tolerance and had the real catholicity of a true man of religion.

He was a great believer in democratic ways. He always stood for constitutional method and procedure. In respect of all issues, small or great, he would abide by the verdict of the House or the Meeting. He was always methodical and would not overlook even a small point in the long-established tradition of procedure and constitutional laws and provisions.

Rather grave and stern to look at, with a certain dignity and awe about his personality, my father was essentially a man of charity, sympathy and humility. He helped not only his relations in distress, but also many students who needed monetary or other help. One student or another from the family of some relative or friend stayed and boarded with us for a number of years. In the hardships and difficulties of others, he was always inclined to take a lenient view and he gave a concrete form to his approach in the matter. He was essentially a man of deep religious faith and religious frame of mind. At times he was very emotional and would be moved by anything that was great, sublime and inspiring in life or literature, something ' too deep for words ' . Often he would recite the Abhangas of Tukaram and would be deeply touched and transported to the world of the spirit.

He was a lover of the best and the most perfect in the small and great things of life. He was particular about quality in plan, work and execution. He personally supervised all stages of the actual construction and development of the colleges of the Modern Education Society and nothing but the best in all things would satisfy his rather fastidious taste. He never liked the 'it will do' attitude. It would *not* do if it was not of first-rate quality. His friends said he was one of the best dressed professors of his time. There was an aristocratic strain in him and he lived with zest.

Perhaps this tribute might well be completed with a brief retrospect of his personal and domestic life. Orphaned when just one year old (having lost both his parents) and having lost large ancestral property through misfortune and mis-guidance, he faced an indifferent world in his teens and had to earn and learn to get his M. A. degree. With this background he came to live in a 'victorian' family where there was considerable distance between the father and the children. Love and respect were affected by a feeling of awe.

With the passage of years, he mellowed down, and the good fortune of freely talking and discussing things with him went to his grandchildren. Work in his chosen field was undertaken in a spirit of dedication. He had little attraction for worldly effects. He had no personal enemies. And he would not utter even a word against those who opposed him. In an unconcerned and gentle way, he might at the most say, 'The poor gentleman is mistaken, unfortunately he does not understand'. A perusal of 'The First Twelve Years' of the history of the Wadia College will show how generous a view the writer took of the dust and storm of criticism then raised. He had a melodious ring to his voice and left a deep effect on the congregation through his sermons in the Prarthana Samaj. In a sense he had a simple and one-track mind. This created temporary misunderstandings which he left it to time to remove. Nothing rankled in his mind, and so he slept soundly, enjoyed good health. Shabbiness, slackness, carelessness anywhere would sharply evoke his anger. He had an æsthetic sense which was seen in the order and arrangement of even small things. Education was for him a labour of love, it was a life-long mission. He was a liberal in politics and an advocate of social reform. In the field of education, his heroes were Gokhale and other founders of the Deccan Education Society and in religious faith, he was influenced by the teachings and example of the late Justice Ranade and the late Dr. Ramakrishna Bhandarkar. He was thoroughly cosmopolitan in outlook. He was a man of strong mettle and rose to brave all storms and stresses in life.

He left this world with no regrets. He lived his span of life fully, richly and usefully. He lives on through his work and achievement. He needs no epitaph, no memorial. As I conclude, the words of the poet echo in my ears — 'He lives, he wakes — 'tis death is dead, not he'.

A MAGNETIC PERSONALITY

D C PAVATE

I first came to know Principal V K Joag when he was making herculean efforts to start a new college in Poona, during the year 1932. At that time, there was undoubtedly a need for a third private college in Poona. Government at that time was so strict about the starting of any new college that many educational societies took several years to start a new college. There were just about fifteen colleges in the old Bombay Presidency then and the British Government was not at all anxious to encourage the spread of higher education among all the classes by allowing more colleges to come into existence. Of those who led the movement for a new college in Poona, Principal Joag was the leader. It was largely his sweet reasonableness and persuasive manner that enabled him to start a new college within about four months, despite the long procedure usually required to be followed in such cases. I happened to be a member of the Bombay University Senate and it was largely due to his personal influence that we all voted for the new college. After that, the matter went up to Government and there also, it was Prof Joag's persuasive capacity and reasonable attitude that induced the then Bombay Government to sanction the affiliation of the new college.

I have always admired the commonsense and shrewdness that Principal Joag displayed in his dealings with the public. He approached the Wadia brothers not for a donation but only for permission to name the college as the Wadia college. This done, the donations from the Wadia brothers followed automatically, but he did not make the donation of a sum a condition for founding the college in their name. The Wadia brothers helped the college liberally by their munificent donations largely because of the influence Prof Joag had with them. In fact he became a personal friend of the Wadia family and I believe one of them (the late Sir Cusrow Wadia) left a certain amount by way of legacy to Joag as a mark of affection and regard in his Will at the time of his death in London.

The governing body of the college consisted of members from all castes and communities so that in course of time, the Wadia College came to be regarded as a very progressive one, catering to the needs of the backward communities. The Muslims regarded the college as their own, so did the Parsees, the non-Brahmins took it as their own and of course, there were Brahmins at the helm of affairs of the college. Thus the college became a unique one in the field of higher education where the spirit of caste or community was noticeably absent.

All this was due to the imagination and vision of Prof Joag. The college attracted students from all classes and its teachers were eminent scholars devoted to their duties in the college. It made a great name in the Bombay University. On the other hand, Prof Joag was so much attached to the Bombay University that even after the advent of the Poona University, he still kept up his connections with the Bombay University. I was a member of the Senate, the Academic Council and the Syndicate of the Bombay University and I have come in close contact with Prof Joag for several years. His influence in the Bombay University was immense and this was entirely due to his qualities of leadership. He sought no favours for himself — not even for his college. He was always interested in fairness and justice to all. He was largely responsible for good traditions of academic freedom and high standard of education in the Bombay University.

By paying the necessary subscription to be a fellow of educational societies in Poona and elsewhere and in other ways, I have been connected with several educational institutions in India, but somehow or other, I have a sort of personal attachment to the Wadia college and have gloried in the welfare and prosperity of that college. I am sure the reason is the magnetic personality of Prof Joag. His personal charm and suave manners, the warmth and wealth of his humanity, his unfailing courtesy and considerateness for all working with him, have naturally endeared him to all those who have come in close contact with him. His sudden passing away has been a great blow to his innumerable friends but his pleasing personality, his contribution to our merriment during our frequent journeys to and from Bombay, his liberal attitude towards and broad sympathies for all, will never fade away from my mind.

A TRIBUTE TO PROFESSOR V. K. JOAG

G S MAHAJANI

It was the year 1929 The Joint Board of Life-members of the Deccan Education Society elected by majority Prof Joag to the Principalship of the Fergusson College and recommended his name for appointment By a trick of fate, however, the Governing Body nominated me as such The circumstances, duly recorded in the History of the Society, are now happily forgotten I may also observe that while Principals of Colleges will, many of them, fade away from public memory, Prof Joag's name will long survive The Bai Jerbai Wadia Library of the Fergusson College and the Nowrosjee Wadia College of the Modern Education Society will continually remind generations of students of Prof Joag's personality and achievement

During my student days at the Fergusson College, I often saw and heard, from a distance, Prof Joag teaching logic and philosophy Remarkably fair in complexion (as he then struck us), neatly dressed, he spoke slowly, clearly and sufficiently loudly so that what he taught was readily assimilated by the students. No wonder if, as a mark of their love and respect for him, his students, with many friends and admirers, presented a fine oil portrait of his to the Fergusson College In the University bodies, too, including the Senate of the Bombay University, Prof Joag's speeches were noted for his persuasive manner of delivery

It would be idle to deny that the events of 1929-32 did not chill the relations between some individual life-members Indeed they, for the time caused a schism The schism, however, led to the birth of the Modern Education Society which is easily an asset to Poona and even the country as a whole

I happen to possess here with me a letter which Prof Joag wrote to me some ten years ago I permit myself to give it below, if only to show that in spite of the schism, our personal relations, to put it modestly, grew with time in warmth and cordiality

363/2 Shivaji Nagar
Poona 5
5th January, 1955

Dear Dr Mahajani,

A friend showed me the issue of the Kesari in which a report had appeared of your interview taken by the paper's correspondent in New Delhi in connection

with the celebration of the 70th anniversary of the foundation of the Deccan Education Society and the Fergusson College. He drew my attention to your having recalled the schism of 1932 with regret but with the added observation that the schism only resulted in the foundation of another institution in Poona which was also doing equally good work in the field of higher education to the abiding benefit of our people in this part of the country. I told my friend that it was very generous of you to have said so but I told him further that we had always known your generous and broad-minded view of the work of other educational foundations working on the same lines as the Deccan Education Society and the Fergusson College. All the same I felt that I should write to thank you for your generous appreciation of the work of the Modern Education Society and its institutions and hence this letter.

With kindest regards and all good wishes for a bright and prosperous New Year,

Yours sincerely,
(Sd/-) V K. Joag

It was indeed very sweet and generous of Joag to write the above letter. I associate myself warmly with countless others in paying a tribute to his memory.

PROFESSOR V. K. JOAG

B G WAD

He was an institution and not merely an individual. His fine qualities can be traced even from his student days. When after some break, he rejoined the College, he picked up the threads of academic life so easily and so well, that he soon passed his B. A. and M. A. examinations with credit. Such rare achievement is possible only for a person of disciplined mind, with devotion to duty and determination. These qualities always stood him in good stead and he was always more mature than his colleagues of equal standing. When he joined the Fergusson College as Professor of Logic and Philosophy, he soon established himself as an erudite and popular teacher. When differences arose among members of the Deccan Education Society, he along with the late Principal K. R. Kanitkar and others who had resigned from that Society founded a new one which established the Wadia College. He was largely instrumental in securing the munificent donation from that illustrious philanthropist whose father's name the college bears. His organising capacity and reputation as a great teacher contributed in so small measure to the prestige and popularity attained by the College so soon after its establishment. He remained to the last its bulwark of strength as well as its friend, philosopher and guide.

It was a rare privilege to work with him for many years on various bodies of the Bombay University when its jurisdiction extended from Shikarpur to Dharwar. His contribution to the Budget debates at the Senate was always marked by his mastery of facts and figures. His dexterous and fair marshalling of arguments impressed various Committees and their decisions. More than 25 years ago, when the Bombay University ultimately triumphed over great obstacles, heavy odds, continuous opposition from the alien bureaucracy and some of the doubting Thomases in the University itself and decided to institute a Diploma of Military Studies and establish the Department of Military Studies, the question arose about the location and accommodation for the new Department. But the problem was readily resolved when Principal Joag offered accommodation to the new Department in the precincts of the Wadia College and continued his help and co-operation when the Department of Military Studies was formally inaugurated by His Excellency Sir John Colville, Chancellor of the University and organised by Brigadier Hungerford, the newly appointed Director of that Department. The Department was progressing well but after a few years it was unfortunately closed due to the short-sighted policy of the Powers that be. It is however in the fitness of things that under the newly established Department of Military Studies of the Poona University

organised by Major-General Y S Paranjpe, Director of that Department, classes should be held in for subject at the Wadia College

Maintenance of discipline and high academic standards were the guiding principles of his career and the interests of the young generation were never out of his mind. Though he did not equivocate or compromise on matters of principles, he recognised that there were always two sides to a question. He never allowed pride and prejudice to stand in the way of admitting a mistake and retracing a wrong step to take a right one. He was a courteous colleague and even to his opponents was never rude and insolent. Education was the passion of his life and he was so passionately attached to it that he often ignored medical advice and continued to work hard and strain himself for the mission of his life. In recent years some of the unhealthy trends and unfair and irritating events in the Universities and academic spheres saddened him, but he remained an optimist.

He belonged to the Ranade-Gokhale school of thought in political, social and economic matters. He belonged to the Liberal Party and true to its name, he was a liberal in thought, word and deed. His devotional discourses at the Prarthana Samaj were as erudite as his class-room lectures in the college. From the day of his graduation to the last day of his life he was essentially an educationist, and the Wadia and Ruparel Colleges would always remain standing monuments of this great academician. With his death is snapped, among the few remaining ones, an important link with the past and passing generation, leaving an ideal and example for the young generation to emulate.

PRINCIPAL V. K. JOAG — A TRIBUTE

R V SATIN

I feel thankful to have this opportunity to join others in paying my tribute to the personality and work of Principal V. K. Joag — a great educationist and an able organiser who worked with missionary zeal in the cause of education. I recall with pleasure my intimate association with Annasaheb for many years past and cherish very many happy memories of our friendly relations. Recently, as the Vice-Chancellor of the University of Bombay, I had opportunities to come into closer contact with him and to see at first hand the high sense of responsibility that he brought to his work. His outlook was liberal and broad-minded and his thought was independent.

Among the many monuments which bear testimony to his commendable efforts in education are institutions such as the Nowrosjee Wadia College and the Cusrow Wadia Institute of Technology at Poona and the Ruparel College and the New Law College at Bombay. To initiate these projects, to find the wherewithal for their establishment and development, to nurture them to maturity all these called for superhuman efforts and while there were some others to share this burden with him, Professor Joag led the way and shouldered the major part of this herculean task. It was due to his personal qualities that he could inspire confidence in the many donors who contributed so generously to the funds required. The regard he enjoyed amongst all sections of the community is evident if one has a look at the list of the contributors to the Joag memorial fund.

Principal Joag's association with the University of Bombay extended over a period of 45 years. He was a member of various University authorities. He was also a member of various Local Inquiry Committees and Triennial Inspection Committees. His experience was vast and varied and, invariably, he made a significant contribution to the deliberations of the different bodies and evoked the admiration of his associates and colleagues. His advice was much sought after. He did not hanker after offices and honours, but they came to him in good time deservedly as the result of his devotion to the cause of education.

As a man, he was affable and easy to approach. He did not assume airs and did not resort to poses. In his speech, he was incisive, balanced and deliberate. He was always listened to with rapt attention. In his person, he embodied enviable qualities of head and heart.

In his passing away, we have lost a great educationist, a rare organiser and a distinguished citizen, whose dedication and devotion to his work would be difficult to match.

A COLLEAGUE RECOLLECTS

B N GOKHALE

My first contact with the late Principal V K Joag was more than thirty years ago, not in an educational body, but on a political platform. It was, in a gathering of Liberals that I came to know him first when he spoke with his usual ability, clarity and frankness, and thereafter I met him once or twice in the Deccan Sabha. When I became a Fellow of the Senate of the Bombay University in 1936, Mr Joag was already a senior member of that body, and I was privileged to enjoy his friendship and the benefit of his wide experience as an educationist. I had also the privilege to work with him on the Syndicate for some years and on Inspection Committees which used, at one time, to be more broadbased than now. He always put forth his point of view fearlessly even though it might not be popular, and was respected even by his opponents for his sincerity and his devotion to the cause he espoused. He was fair to his opponents, but hated hypocrisy. He had a keen sense of humour. When I once moved a resolution for placing a bar on the Fellows of the Bombay University from being appointed as examiners, the resolution secured only four votes including those of Mr. M C Chagla and the late B N Datar. Mr Joag came forward to congratulate me on securing at least four votes in my support and humorously remarked "What are we here for if we cannot be examiners?" He was ever watchful regarding the observance of rules of procedure and was quick in detecting any transgression thereof. I remember how in one meeting of the Senate of the S N D T Women's University, where he was nominated a Fellow in recent years, he saved an awkward situation by pointing out a serious defect in procedure regarding an item on the agenda which no one else had noticed before. It was on account of his persuasion that I became interested in the New Law College in Bombay and agreed to work on its advisory council. His death is a great loss not only to the many educational institutions with which he was closely associated, but to a large circle of his friends who admired him for his sincerity, sagacity and varied experience in educational matters.

THE LATE PROFESSOR V. K. JOAG

D. N. MARSHALL

It was in January 1931 that I met Prof. Joag for the first time. He was then a member of the Senate, a member of the Faculty of Arts and a member of the Board of Studies in Philosophy of the University of Bombay. He had come to Bombay to attend the annual meeting of the Senate which began on the 29th January and ended on the 2nd February. My first impression of him was recorded as "A well-poised and well-proportioned figure." I was then in the Registrar's office, and during the session, he had occasion to come to me twice for some enquiry, and despite the difference in age, our hearts so clicked that in course of time a foundation was laid for an enduring friendship which lasted till his death. Wherever there were meetings of the University authorities in Bombay, the Poona contingent usually all came together from the station to the office, and invariably, Prof. Joag would come to my room first.

The next year, he took up the project for the Nowrosjee Wadia College, and he came to Bombay more frequently, and we discussed many details of the project. During this period, I had an insight into his care for details, his rare organising ability, the confidence he inspired by the earnestness that he infused in the talk, and the sincerity of purpose that he displayed. In April 1932, the proposal in favour of the affiliation of the College was accepted by the Academic Council, and in June of that same year by the Senate. When his friends congratulated him on the occasion, Prof. Joag's reply was very characteristic of him: "Yes, it is a moment of happiness. But it is just a beginning, a challenging task is there piled high with difficulties." He set about the task with a will, and he saw through the details in a masterly fashion.

The College was set up, but Prof. Joag was not the kind of person who rests content with what has been done. The development of the new institution continued apace, but, side by side, Prof. Joag dreamt of other projects. We had a common friend in Poona in the person of Mr. Vicajee D. B. Taraporewala, and with the donation that Mr. Taraporewala gave, Prof. Joag started the science institution in a new building of its own. Later came the project for the Technical wing in the shape of the Cusrow Wadia Technological Institution. I am betraying no secret when I say that all those donations that flowed in, were solely due to the fact that Prof. Joag was the prime mover in the projects concerned. He was intensely practical and the facts and figures he prepared before he approached intending donors reflected in no common

measure his rare organising ability. Backed up by his persuasive powers, his slow, measured, deliberate words drove home his arguments and the negotiations were fruitful in most cases. The earnestness that he brought into play reinforced his arguments and invariably he succeeded in getting what he wanted.

In August 1933, Prof Joag was elected the Dean of the Faculty of Arts. His connection with the University of Bombay grew more intimate, and the responsibility of piloting important measures of educational advance devolved upon him. One such measure was the bifurcation of Arts and Science courses. With commendable objectivity and singular combination of perception and breadth of vision, he would pilot the proposals in his charge. In any discussion he would always respect the differing views. Well composed and with a benign smile, he would meet the arguments seriatim, show accommodation where necessary and tactfully carry the day.

The most appealing aspect of his life was its consecration to the service of education. Lacking any sense of self-aggrandisement, he dedicated himself to the cause he had chosen to serve. And his long record of service is a testimony to his grand achievement. A cosmopolitan outlook and a generous sense of toleration marked his character. Though a philosopher, he was not carried away by any of the 'isms', but had a pragmatic approach and was essentially practical in whatever he did. In his life and work, he reflected the elevating liberal creed of constructive endeavour, studied consideration of problems, integrity of thought, and the supreme virtue of toleration of ideas and ideals. The flourishing institutions he has left behind stand as impressive examples of his shining achievement, embodying the fruits of this constructive creed, which future generations may well emulate.

FOR THE SPREAD OF LIGHT

M S VIDWANS

The most striking characteristic which impressed any one who came into contact with Prin Joag was his regard for truth. I had the privilege of conducting some legal matters of the Modern Education Society. Principal Joag, as the Secretary of the Society, would acquaint me with the facts of the Society's case with great exactness, detail and candour. He would never adapt the facts, ever so little, to suit his side, nor would he desire me to do that. His straightforwardness always impressed the Court, as did the dignity with which he spoke. He wanted the aid of the lawyer for the presentation of his case in accordance with the law, but in strict conformity with the truth, Principal Joag lived up to this high ideal of truth and rectitude in all that he spoke and did, in private or in public.

Principal Joag belonged to the liberal school of thought in politics and in social and religious reform and was one of the finest followers of the late Mr Justice Ranade, the late Dr R G Bhandarkar, and the late Hon'ble Mr G K Gokhale. Principal Joag had all the distinctive characteristics of the Ranade School—the highest regard for truth, a comprehensive and close study of the field in which he worked, a breadth of vision, prodigious industry, disciplined work, judicious restraint in expression and action, and an ethical outlook on life. He chose education as the main sphere of his work and worked for its advancement with great success.

Providence had gifted him with many high qualities and made them bear ample fruit. He had a very keen and capacious intellect. He had a distinguished career at the University of Bombay of which he was an alumnus. He was a highly successful professor. He took an active part as a Senator, and, later as a Syndic in guiding the policy of the University of Bombay. He had a magnetic personality and a great organising power, on the strength of which he could found and build great institutions. Whatever he touched was transformed into gold.

His domestic life was a harmony. He had the life-long company of a devoted wife, who, in addition to pleasantly discharging all household duties, took care of his health, and looked to his comfort. His sons and sons-in-law have made their mark in their respective vocations, and his daughters and daughters-in-law are worthily emulating their mother-in-law. The liberal tenets of the Prarthana Samaj permeated the whole of his life and blessed it. He was an illustrious *Brahma*.

The Modern Education Society, working as a harmonious cosmopolitan family, yielded the respect and honour of a 'patria potestas' to Principal Joag. Borrowing the expression which the late Hon'ble Mr Gokhale had used in connection with the late Mr Justice Ranade and his co-workers, it may be aptly said that 'Principal Joag's word was law, and his approbation the highest reward' to all those who worked with him. By worthy example and by precept, Principal Joag and his colleagues have created and established a noble tradition of selfless work which will for ever be a source of inspiration to all. To me, as also to many others, he was in 'loco parentis'.

Principal Joag was the President and guiding spirit of the Poona Prarthana Samaj and kept up the spiritual tradition of its departed leaders like Justice Ranade, Dr. Bhandarkar and Justice Chandavarkar.

Having had the privilege and the honour of being connected with the New Law College from its beginning, I could see, from close quarters, with what diligence he framed the scheme and organised its work, obtaining the advice of some of the Judges and lawyers of great experience in Bombay. His object in founding the New Law College was to relieve the pressure on admissions at the Government Law College, (which till 1954 was the only College in Bombay giving legal education), by starting a Law College in the North of Greater Bombay. The New Law College came into being in June 1954 and has proved its utility. The credit for this goes in a large measure to the late Principal Joag.

Principal Joag's whole life was a dedication to God, "for the spread of light", a noble incarnation of the ideal of the Modern Education Society.

A NOBLE PERSONALITY

H J STAFFNER

Some time ago a leading German Review asked me to give them a few character sketches of prominent Indians. Their idea was that understanding between nations is best promoted by acquaintance with outstanding personalities of other nations. The picture which people in other countries have of India is quite naturally determined by Indians who have become internationally known like Mahatma Gandhi, Nehru and others. We judge other nations largely by the few representatives of them with whom we have become better acquainted.

Obviously I wanted to give sketches of persons with whom I got personally acquainted and befriended. Principal Joag was among the first three that came to my mind. Long ago I had been struck by the esteem and reverence with which his students and others were speaking of him. My first personal contacts with him date back more than twenty years when he invited me at times to give talks to the Philosophy Association at Wadia College. I was struck by his accurate knowledge and insight into present-day philosophical trends. He must have done a world of good to the countless students to whom he gave the first introduction to the world's great thinkers. He did not merely explain a text book. Long years of independent and deep thought enabled him to take his own stand without closing his mind to new impressions and the impartial examination of other people's views.

He sometimes held opinions which ran counter to the generally accepted trend. He stated them fearlessly as he was perfectly sure of his ground. But this did not make him pugnacious. He had no desire to press his opinions on others, yet he knew how to put his ideas across in a way which was appealing and convincing. This struck me especially some years ago when on the occasion of the Silver Jubilee of the Philosophy Association at the Wadia College a symposium had been arranged on Science, Philosophy and Religion. He had had no time to prepare a paper, but on the spur of the moment he gave a most impressive exposition of the need of a philosophical approach, in addition to the scientific approach, to reality and showed how the most vital values which make life worth living are beyond the reach of scientific inquiry and can be established only by philosophical reflection.

The real greatness of V. K. Joag, however, lay not in the realm of ideas and philosophical thinking but in the impact of his rich and noble personality.

on the field of education and on the lives of the people who came in contact with him. His greatest asset in founding the Wadia College was his personal prestige. Several times I had occasion to admire his absolute honesty and impartiality. People supported his plans because they knew him to be absolutely reliable. He won the willing co-operation of his colleagues by his warm sympathy and by the generous appreciation for all the good which others were doing. I was struck by the intense interest he took in people whom he had met only a few times.

For all his high spirituality he was a man eminently versed in the ways of the world. I was greatly helped at times when consulting him on some practical points, as for instance, on questions connected with the publication of the *Krista Purana* some years ago. On that occasion I was also struck by his wide reading and fine literary taste.

There are many people in the world who withdraw into solitude and spend their lives in contemplation, and there are many others who lose themselves in a constant rush of activity. Neither of these are likely to do much good to their fellow men. Real and lasting good as a rule is done by men who know how to combine deep meditation with decisive action, men, who like Principal Joag, are contemplatives in action.

‘ FARE FORWARD - PRINCIPAL JOAG ’

S. R. SWAMINATHAN

(From a letter to Professor P. R. Damle)

It was only last Summer that I met Principal Joag at V. T. Station. I then told him how the previous evening I and some of our friends had remembered him with esteem and affection. As we parted, I said to him “ may God bless you, Sir ”

Little did I know then that the prayer would be answered so soon. I say so because Principal Joag was an earnest believer in God. Nor can I believe that God can create men of his stamp just for destroying them. I have little doubt that somewhere, some essence of such men remains for ever.

I came to know him when I was a mere youth. You may remember the several occasions when we used to differ from him in matters relating to great questions like education, Gandhiji and liberalism. I was twenty-three when I joined the Wadia College. I am fifty now. How often I have thought of Principal Joag, and how much the years have taught me to admire and revere him. Almost every other day I mention the Wadia College — and Principal Joag its fine and dedicated architect — to some one or other in sincere tribute.

Only last June he wrote to me conveying his blessings on the occasion of my daughter's wedding. It was no formal letter. I could sense in it the true voice of feeling. And I passed it round to my wife and my brothers with joy.

I pray for the peace of this great soul. I pray that those who now run the College he loved so well be enabled to make it an enduring monument of his faith and his untiring effort in its pursuits. As I end this letter, thoughts of Wordsworth's Happy Warrior come to me.

Not farewell, but fare forward, Principal Joag

THE LATE PRINCIPAL V. K. JOAG , ,

W. WARD , , ,

Although I cannot say that I knew Principal Joag intimately, I have no hesitation in claiming him as a friend. He came several times to Sophia College between 1948 and 1958 as a member of the Local Enquiry Committees appointed by the University in connection with prolongation or extension of affiliation of the College. Such visits became pleasant meetings where he would make helpful suggestions to promote the interests of the College.

In the meetings of the Academic Council and Senate of the University of Bombay, he displayed an enviable knowledge of University affairs, the fruit of his long years of experience. His grasp of its financial business was especially remarkable and it was always his task to introduce the University budget which he did with vigour and clarity. I do not remember his ever missing a meeting though in his later years the frequent journeys from Poona must have been something of a drain on his energy. Although he may be said to have stood for tradition, he distinguished between good and bad traditions and could at times ardently support new developments. Principal Joag truly "served" the University.

THE LAMP OF LEARNING ¹

M P SOMAN

Principal V K Joag was a great educationist and a life-long worker—faithful to his ideal and true to his mission. He was a tower of strength, which adorned and upheld the Modern Education Society since its inception. Nay, he was the live spring of its activities day in and day out. He passed away in yogic calmness at the dead of night on the 31st December 1963. The year closed with the closure of his brilliant career. Stately was his personality and glorious were his achievements. Sparkling was his eloquence and spontaneous was his love of labour. The span of full seventy-five years of his life was singularly dedicated to the noble cause of education.

Jerbai Wadia Library of the Fergusson College and the delightful cluster of Modern Education Society's institutions in Poona and Bombay stand as an eternal and glowing monument to his Herculean efforts in the field of education. People who saw the Wadia College born and housed in Connaught House witness with great admiration the sudden rise and speedy expansion of the same in so many branches of Arts, Commerce, Science, Law, Education and Technology in the cities of Poona and Bombay. This remarkable progress is all due to the untiring efforts of Principal Joag with the assistance of his devoted colleagues. Though at times he appeared somewhat stern in his behaviour he was an ideal captain who sagaciously led his crew of life-workers through many odds and safely steered his ship to the other shore.

Principal Joag was our professor of Logic when I was studying in the Intermediate class of the Fergusson College. My impressions about his scholarship and personality are deep and vivid. His delivery of speech resembled the continuous flow of the Ganges. His method of teaching evoked interest for study in the minds of the pupils. His characteristic accents on words would thrill the hearts of the listeners. Scholarship was reflected on his broad forehead. Students sat spell-bound while he was explaining Mills' laws of argumentation. With a milk-white turban on his head and a coloured tie round his neck he combined in himself the cultures of the East and the West.

As English was his hand-maid, Marathi was his fond child. He was like a fountain of funds to the societies he served and served as a spring of knowledge to the students. The University of Bombay looked upon him as its champion for successfully piloting difficult schemes either of finance or of research. By his unabated and systematic work in all fields of education,

he became a source of inspiration to the rising generation of life-workers. At his last breath, Principal Joag might have murmured like Shelley's West Wind .

*“ Drive my dead thoughts over the Universe
Like withered leaves to quicken a new birth ”*

This dynamic personality is now at rest. The lamp of learning now has ceased to shed its light and warmth.

I have no words to express how much indebted personally I am to him and whatever little I am is entirely on account of his kind help and Kaku's personal attention and care. You also know it. No doubt I am too small a person to say anything about his greatness or magnanimity of heart but all the same I would feel myself ungrateful if I do not say how kind and sympathetic he was to me and to so many poor students like me. I for one cannot imagine how miserable my life would have been, if he was not to help. The loss, therefore, is not only of your family but thousands and thousands of his students like me would certainly share it.

(R S Narvekar)

A SIGNIFICANT REMINISCENCE OF PRINCIPAL V. K. JOAG

S. J. SUTAVANI

I worked under the kind control of Principal Joag from 1938 to 1963. Many reminiscences come to my mind of this period of 25 years, but for want of space I give below but one, because it proved a turning point in my career.

In 1946, I applied for the post of a Lecturer in the Sangli Engineering College. I waited for a month and the matter was almost out of my mind. Three months later, all of a sudden, Principal G. N. Gokhale of the Sangli Engineering College came to my house. We talked over a cup of tea and I showed him my drawings and models. The appointment was almost fixed verbally as he left my house. This was a surprise to me, although not altogether a pleasant one, because I had a sense of vague uneasiness.

The next day I reported the whole incident to Principal Joag as it took place. He then paused for a moment and nodding his head in negation advised me not to go to Sangli. I was somewhat disappointed and left his office with a heavy heart. I wavered between the Sangli College and the Poona Institute for nearly a month. Finally I decided to follow the advice of Papa Joag. I carried on for three years punctiliously sticking to his advice. Shortly, the situation started taking shape and I began to realize bit by bit, the benefit of his advice. I am now settled in life heading with confidence towards the fulfilment of the assigned task.

I was a resident student and he was my guardian. I was placed in charge of the evening shift and he guided me, and now whenever I am in need of help I simply think of him and his spirit provides me with the necessary guidance and inspiration. I wish I were his direct disciple.

MY GRANDFATHER

*Had you seen my grandfather,
Who had everything to bother
With the University and the College,
Even at seventy-five of his age.*

*He was so clever and so kind
And never had he any difficulty to find.
He did the work of the University with ease.
Neither did he take any rest nor peace.*

*He did not care much for his health,
But he worked all along without expecting wealth
He did his work for years forty-seven,
And may his soul rest in heaven.*

NANDINI VAZE (Aged 12)

PRINCIPAL V. K. JOAG

N. S. GUPCHUP

Of friends for whom I have deep regard and admiration, the late Principal Joag was one. Though I remember to have met him once or twice in 1926 when the building of the Wadia Library of the Fergusson College was being constructed, it was only in 1936 that I came in close contact with him, while advising on the construction of the New Building of the Nowrosjee Wadia College in Poona. It was a pleasure to work with him. He was methodical, and stated his needs very clearly and then left it to the experts to meet them. He had the uncanny sense of foreseeing what was coming and recognised the signs of the times. He realized the growing importance of technical education and rightly decided to start the Cusrow Wadia Electrical Technology Institute with a polytechnic bias at a time when there was almost a craze for starting Engineering Degree Colleges without realising the implications of such spectacular projects.

Only to a few, it is given as it was given to Principal Joag to have the satisfaction of seeing the fulfilment of their mission in life. In less than 20 years he created and founded two magnificent college campuses—one in Poona and the other in Bombay—with educational facilities for more than 5,000 students.

To the Bombay University, Principal Joag rendered very valuable services over long years. Even in the days when there was only one university—and its membership was drawn from the entire area of the (then) Bombay Province (including Sind.)—Joag made his presence felt in the Senate. Later, with the formation of the Regional Universities, with his seniority and rich experience, the mantle of a doyen fell on him. He did not actively belong to any party and on most occasions he and I thought alike and acted likewise. In routine matters, he was not interested. But whenever there was a fear of principles being compromised and on policy issues, he was firm. He spoke with conviction and even those who did not agree with him, listened to him with attention. Latterly, he took great interest in the development of the new campus of the University and prevailed on me to associate with this project, even though I had ceased to be a member of the University. As was natural, with growing age and impaired health, the University work imposed mental and physical strain on him. He often complained that he found it difficult to align himself to the changed set-up and felt sometimes quite frustrated. Even so he did not relax.

Few people know how keen he was to serve the Poona University with the same devotion and enthusiasm as he did in the case of Bombay, things were destined to be otherwise. Soon after its formation, Principal Joag talked to me about his plans for the development of the Government House Estate and we two, with a few others, had met on several occasions, walked over the Estate and discussed the basic outline of a Master Plan. The present development is partly an outcome of this effort.

Over years, our association grew into a personal and family friendship, an added reason for this was his regard for my wife's family, her father, Prof. Panse, was a close friend of his and a colleague in the Fergusson College. Behind his grave outward expression, there was hidden a store of tenderness and goodwill, which only those who came into intimate contact with him would realise. There were tears in his eyes when he saw me lying in a hospital in a serious condition in 1950 and he insisted that he would visit me every evening and he did so for nearly a month.

His cosmopolitan way of thinking, his breadth of outlook, and readiness to acknowledge any good turn received, and above all his sincerity, earned him many friends from all walks of life and communities who had nothing but admiration for him and his work.

He was ailing for some time. On learning that his condition was serious, I went to Poona to see him. He was in a coma. I could not meet him. Next day he left this world.

PRINCIPAL V. K. JOAG

IN MEMORIAM

P R DAMLE

(Reprinted from the Nowrosjee Wadia College, Miscellany, Feb 64)

THE unique services rendered by Principal V K Joag to the establishment and growth of the Wadia College and the distinguished part he played generally in the field of higher education in this part of the country for about five decades have been well brought out in other parts of this in memoriam brochure. I have had occasions as former editor of the Miscellany to write at length about his great services and the splendid qualities of head and heart, which this fine leader of ours possessed in an exceptional measure. In the present tribute of appreciation and gratitude I propose to give a brief assessment of Principal Joag's claim to our admiration, respect and gratitude based on my own acquaintance with him, which starting in November 1933 ripened gradually through the years into a deep affection, regard and confidence on my side, and a sincere liking on his, of such intensity that in his passing away I feel as if I have lost a parent.

Earnestness is the first important trait of Principal Joag's mind and personality that comes to my mind. He was often silent when others talked a great deal, that is because he never liked to say what he did not fully mean. A very able and effective speaker—Mr Joag never spoke or wrote without a purpose and except to argue for what he considered was right and true. Once he accepted a position or a goal he spared no effort to substantiate it and to achieve it. Such sincerity of purpose inevitably brings with it a conscious and deliberate limitation of one's field of activity. Mr Joag had all round ability, both theoretical and practical, of a very high order and if he was so minded he could have distinguished himself in a wider sphere of social life—either in a suitable profession or in public life. He refused deliberately to do so and was content to serve the community from his self-chosen place as a teacher and as an educationist. He did not however cease as a citizen to take enlightened interest in the larger socio-political life of the community and indeed so far as religion is concerned, he made it the foundation of all his activities in life, and performed his duties to his fellowmen in a true spirit of disinterested piety.

Principal Joag who possessed intelligence and practical ability of such a high order that he could himself accomplish a great deal, was all along conscious of the fact that our life is essentially social and that it is only by the

co-operation of individuals and by the cultivation of a team spirit that substantial achievement is possible in any field. To build up a team of co-workers and to hold it together through thick and thin for three decades requires on the part of the leader a rare combination of insight, sympathy, tact and self-effacement. Principal Joag possessed all these in a very high degree and was able to attract and to keep together a band of workers for over thirty years in the Modern Education Society. With their help he built up and based on solid foundation four Institutions of higher learning and has left them in the hands of colleagues who consider it an honour and privilege to follow in his footsteps and work for the all-sided progress of the Modern Education Society and its institutions.

Any one who wishes to achieve big results must take care of details as he must also, as said earlier, know how to limit his field of activity. Whoever has observed Principal Joag's method of work knows how meticulous he was about small details, such as the proper addressing of a letter, sending a reminder of meetings, making suitable arrangements for a guest's stay and conveyance. Such little bricks of the edifice of achievement make or mar its quality and no one who wishes to achieve excellence can afford to neglect them. I have referred above to his mental capacities, I would like also to mention the fact that until the very last, he enjoyed and preserved by habits of moderation and keeping his mind well and usefully occupied, such good health that in an active career of about fifty years, he had hardly a single occasion to postpone or diminish his work because of considerations of health.

Not all that I have said above will, however, give an adequate idea of Principal Joag's personality and worth unless one appreciates that all these gifts were but the channels made use of by a person who was full of kindness, who loved his students, liked his work and respected and appreciated his colleagues and who even outside his field of activity, was sensitive to other persons' troubles and was keen to remove distress wherever he came across it. In the long run the desire to help others is the only foundation of all real greatness and Principal Joag always evinced such a desire both in his own self-chosen field of activity and to the extent possible in all the situations of life generally.

We cannot all have Principal Joag's great and versatile ability and not all are equally blessed with such measure of co-operation from good fortune as he received in life. The precise roles we play in life will also be different; yet the example he has set, if well understood and followed, will help us to make a better job of whatever we are doing and make us both more useful and more happy. "Choose the field of activity in which you feel most interested and then follow it with steadfast devotion. Respect and accommodate your colleagues

and in all your dealings be straight and honest Whatever you undertake, carry out with thoroughness and patience and do not let your enthusiasm flag until the end you have in view is achieved Perform the task of your daily life using the light of reason which God has given you but in a spirit of humility and faith, that in so doing your appointed task you are fulfilling your duty of love and gratitude to God from whom all that is good in life ensues ” In some such words as these would Principal Joag have summed up his way of life and it is certainly a way of life which we should all aspire to adopt and the practice of which even in a small measure will make us better, happier, and more welcome everywhere

“ I still remember his most generous words when I went to bid him good-bye after my graduation “ Kavdikar, so long as I live, I will see that any student who has an ambition to pursue college education will not be turned away simply because he cannot pay his fees or because he is not a 1st class student ” I am sure, he lived every word he said ”

(S G Kavdikar)

FAREWELL TO PRINCIPAL JOAG

DR. (MISS) R. N. MINOCHERHOMJI

(Reprinted from the Nowrosjee Wadia College, Miscellany, Feb 64)

PRINCIPAL V. K. Joag's death has been a very great loss to the Modern Education Society and to the Educational world. Principal Joag founded the Modern Education Society in 1932, and ever since then, he remained till his death its guiding and controlling spirit. His dynamic personality was able to convince generous donors like Sir Cusrow and Sir Ness Wadia and the Ruparel brothers, of the need for Educational Institutions like the N. Wadia College and the Ruparel College.

Principal Joag took a keen interest in all the educational problems of the Bombay University and was a very active member of most of its bodies. He shared the ideals of Agarkar and Gokhale and walked in their footsteps to bring about changes in the system of Education. Staunch and firm in his opinions, Principal Joag was respected by his students and colleagues.

I was the late Principal Joag's pupil and also his colleague. I recall him as my Professor of Logic in 1934. How he used to walk into the class room in his black gown, with a benign smile he would mount the platform and begin his lecture on Logic in sonorous and clear voice. He was a born teacher. He needed no effort to deliver his lecture. He was very lucid and meticulous. He left no difficulties in Logic for the attentive students. I have reminiscences of the " Foundation day " of the N. Wadia College. On that day Principal Joag appeared to be the happiest man alive. His face beamed with smiles. I remember, he turned round and told us " This is the happiest day of my life. Today my dream has been fulfilled. " This dream of his, he referred to, was the establishment of the N. Wadia College, and the Modern Education Society, which he fondly nurtured till the day of his death.

As a Principal and colleague, the late Principal Joag inspired both confidence and respect. He was very particular about the proper conduct of the classes, and the extra-curricular activities of the College. He was a strict disciplinarian, but at the same time he was very sympathetic and considerate towards his junior colleagues in times of illness and trouble. We members of the staff gave him a farewell, when he retired as Principal. I remember how he replied in a confident tone and assured us all, that he would always be with us and would be ready to give us advice and guidance.

The students of the College had affectionately nicknamed him " Papa Joag ". No name could have been more appropriate! " Papa Joag " left

this world for his Heavenly Home on 31st December 1963. He is no more with us. He had dedicated his whole life to the cause of education. He has left behind him a team of workers who are trained in his school of thought. They will carry on the noble work, he has started. Let them always be guided by the lesson of "Service and Sacrifice" which the late Principal Joag has taught them.

May God rest his soul in peace.

"No student of logic in Wadia College can forget his serene and regal personality, his melodious voice and the perfect mastery with which he dealt with the subject."

(A. K. Bhagwat.)

see him again, but if, after the day's rush is over and the darkness of the night and silence resume their empire, we listen carefully, we shall, perhaps, catch the echoes of Principal Joag's tones in the corridors and class rooms of the Nowrosjee Wadia College !

May his soul rest in peace after a long day's work done well

“ I had the good fortune of knowing him somewhat closely as a member of the Senate for the last five years. It was a matter of great pride and admiration for us to see Principal Joag, standing on his feet for over an hour explaining the salient features of the Annual Budget in his singular style, when all figures appeared to be at his finger's tips. All the more surprising was the way in which he would reply to the queries made and comments offered. Emphatic and forceful on matters of conviction, straight and fearless in his attack, lucid and eloquent in his delivery it was really a pleasure to hear him year after year. One felt a sense of security that the affairs are in the hands of a person who would guide the destinies in the most desirable manner ”

(R N Joshi.)

THE LATE PRINCIPAL V. K. JOAG

(*A Colleague's narrative and homage*)

P R DAMLE

‘He that doeth good is of God’

EPISTLES III JOHN II

The branch of the Joag family to which Principal Joag belonged had settled in Tasgaon (Dist Sangli) since the middle of the 19th century and was a very prosperous House having vast landed and other immovable property and money-lending business on a very large scale Joag's grandfather—Yeshwant—managed a prosperous native banking concern which had branches in several important cities in various parts of the then Bombay Province The business at the various branches was transacted in a very methodical and efficient manner as per detailed instructions laid down Even before the Joags shifted to Tasgaon from Poona, where the family arrived in the days of Peshwa Nanasaheb, they had extensive money-lending business and the family was known as Hundiwale Joag The family also possessed extensive landed and house property in several districts including Satara and Poona, considerable amount of cash and valuable ornaments and jewellery The fact that gold ornaments weighing 160 tolas were allotted by Yeshwant to each of his twelve grand-daughters-in law at their wedding, will give some idea of the financial status of the family Indeed ornaments and other jewellery which fell to the share of each of the six sons were valued at about Rs 25,000/- to Rs 30,000/- at the rates then prevailing Like all wealthy families the family which at one time is reported to have been one of the creditors of the Peshwas themselves, was influential even under the British regime and a field-garden (मळा) in Karnatak was said to have been given to the Joags by its owner because through their influence he escaped punishment on a criminal prosecution launched against him The Joags' ancestral house which has now been sold is a magnificent age-old structure and the older residents of Tasgaon remember how at one time it was humming with the vigorous activities of the sons of the family who used to ride on horses to their fields and gardens and transacted lending and depositing business amounting to lacs of rupees Yeshwant had six sons of whom Keshav, Joag's father, was the youngest He was probably educated up to the high school level, and perhaps finding that there was not enough work for him at Tasgaon as his brothers were looking after business, came over to Poona and taught in the Bhawe School for some time He died prematurely when Joag was hardly a year old and had already lost his mother

when just ten days old Joag was the only child of his parents and although his father married again he did not live for even a year thereafter. The young lad and his step-mother passed probably 8-10 years in the ancestral home at Tasgaon when they decided to shift to Poona. At Poona they stayed in one of the joint family houses near Jogeshwari Temple in Budhwar Peth and Joag joined the Nutan Marathi Vidyalaya for his primary education. For his high school education, he joined the Bhawe School.

In 1904 at the age of 16, on the recommendation of some friends in Poona and one of his cousins—Venkatesh Gopal Joag was married to Narmada (Sou Gangabai), the only daughter of Shri Dattatreya Hari Devdhar of Tasgaon—an intimate friend of the Joag family. Married in 1904, while still a student in the High School, the next two or three years of his life were in a sense crucial, they saw this young lad, an orphan of considerable means with no one to guard him against the temptations which normally attend such a situation swayed and distracted. He soon steadied himself, however, and thereafter followed resolutely in the path of disciplined self-development—leading in its turn to characteristic social utility.

Details of his life at this stage are not available. If they were they would throw more light upon the remarkable and permanent inner transformation which took place in his young mind and which planted his feet firmly on the earnestly idealistic routine path of life which he deliberately chose for himself. If however one is to judge from what is known of his life ever since he was enrolled as a Life Member of the Deccan Education Society in 1915—and even from his later ungraduate years and certainly as a graduate—his own introspection and his profound conscientiousness more than anything else must have made him take a hold on himself in the tumultuous adolescence which a youngster of means, of fine and attractive personality and with the kind of forlorn independence which the loss of both parents very early in life would result in. There are always persons who are tempted to exploit the experience of such a one and it is much easier, indeed almost natural to drift with the current unless some deeper call within oneself, or a steadying friendly hand is fortunately available in the nick of time and even the latter without the former is ineffectual. Whatever the cause, Joag soon took full hold of himself and quietly but unflinchingly built up a splendid superstructure of a life devoted to worthy ends.

In due course the precise form of activity and social service and its manner were decided. The two major features of his grown-up life were its deeply religious tone, and the selection of the teacher's vocation as its mode of service to the community. Of the public men of his times Ranade, Gokhale and Bhandarkar wielded most influence on his mind. He could not have had an opportunity to meet Ranade in person, but Ranade's liberalism, his deep-

seated piety, his spirit of moderation and sense of balance, and his desire for compromise and harmony were the values which Joag set before himself and which, as years rolled on, more and more characterized all that he did. By the time Joag came to the high school, Gokhale was the undoubted leader of the band of workers of the D. E. Society, and his illustrious example must have been the main inspiration for Joag's decision to join the Deccan Education Society. For Gokhale as a public worker and as a person Joag had all along a very profound respect and admiration. Joag knew Bhandarkar also probably even from his student days and for this conscientious man of religion who was also a social reformer and who, above all, was a very eminent orientalist he had all along a very high regard.

In those days and specially among the teachers of the Deccan Education Society active interest in politics was common, indeed the D. E. Society was founded by patriots as a suitable and appropriate instrument of national regeneration. The majority or at least the prominent minority of the professors of the Fergusson College at this time were followed the Liberal or Moderate school of politics of which Gokhale—one of the pioneer workers of the Deccan Education Society—was the illustrious and foremost leader. This was not however the species of politics which was favoured by the vast majority of their students and by a growing number of their new teachers. Joag and his friends steadily held to their views, and the methods of political awakening which were followed by Tilak and still more by Gandhiji never obtained their approval. While history has justified the change introduced by Tilak and Gandhiji, it is nevertheless true that what we need today is more of the liberal spirit and more of that variety of public life which is based on a careful study of facts and is constructive in outlook. In spite of the well-known and in a sense indecisive controversy between Tilak and Agarkar regarding priorities, in practice, the vast majority of public men gave more importance to political than to social reform and Gokhale, whom Joag and others looked up to, himself did so. Joag played a fairly active part for some time in the activities of the Liberal party in this part of the country and used to attend the sessions of the Liberal Federation. For a time some of them, among whom Dr. R. P. Paranjpye figured prominently, associated with the non-Brahmin movement and together they offered an alternative and opposed programme of national progress as against that of the Congress, first under Tilak's, and then under Gandhi's leadership. But Joag was not suited for politics because he was essentially an educationist and teacher. Besides, Ranade and Bhandarkar who, more than any one else, were his models were both men of great piety and believers in social reform. Joag, therefore, took interest in these as well as in politics and in particular became an active and ardent follower of the religious reform movement, the Brahmo or Prarthana Samaj of which Ranade and Bhandarkar were two of the earliest and most distinguished supporters.

Joag was the model of a diligent student and at the Fergusson College which he joined in 1908 he made his mark as an able, devoted and versatile student. He passed his B A with Philosophy in 1912 with II class and won the Ellis Prize for standing first in English in the University. As a student, Joag seems to have utilized to the maximum the assistance given by his teachers, through their lectures, although for a student of his calibre this was not altogether necessary. But he was very conscientious and must also have felt that since lectures were being delivered it was best to master them fully and utilize them to the utmost. He took his M A in Philosophy in 1914-1915 and although some friends and relatives were desirous that he should follow a more lucrative form of employment, he joined the Deccan Education Society in 1915 as Professor of Philosophy and was soon enrolled as a Life-Member. The foundation of all his subsequent activities was this basic choice of the vocation of teaching. The problems of educational administration, organization, collection of funds, etc., which, as a member of the Deccan Education Society, and later the Modern Education Society, he was called upon to solve gained more and more of his attention as years rolled on and the work which he did in this field first was so impressive and outstanding that it overshadowed the reputation which ever since he started teaching, he established as a very effective, and earnest teacher who liked his work and loved his students. Persons who had occasion to know Joag only after he became more and more preoccupied with the foundation and organization of educational institutions and administrative problems in them and in the Bombay and Poona Universities, tended to overlook this essential fact of his being a born teacher and a missionary happily devoted to this self-chosen mission of his. It was not his habit to talk about himself and he therefore hardly ever talked of this great love of his. So natural again was his liking of teaching that he assumed that all who came to teach in the institutions with which he was associated, also liked it and did all that was necessary to make themselves useful and competent teachers who command the regard of their students. Everyone knows that such an assumption is not justified by the situation as it is today, but in Joag's case the assumption was a natural consequence of his own deep and genuine aptitude for and interest in the vocation of teaching.

As said above, Joag's career as a life-member of the Deccan Education Society commenced in 1915 immediately after he obtained his M A (II) in Philosophy, although his association with the College as a student began in 1908 and he was a Fellow and Tutor in English at the College after his graduation in 1912 at which examination he secured the Ellis Prize of the University of Bombay for obtaining the highest number of marks in English. In the very first term of his tutorship he was called upon to lecture to the Intermediate Arts class (consisting of about 180 students) in Logic in the absence on leave of Prof G C Bhate for a couple of months. Of his teaching of Logic at that time Dr P. L. Vaidya in the reminiscences published elsewhere in this

volume writes, " He taught us the subject very well indeed, and I would even say more effectively than Professor Bhate, his own professor of more than twenty years' experience as a professor " Generations of students of the Fergusson College and later at the Wadia College, to whom Joag taught Logic, at the Inter Arts, and Psychology and Metaphysics at the B A , are unanimous in the view that for lucid exposition of a difficult subject so as to reach even the ordinary student without boring the better ones, Joag had hardly an equal He did not follow one or the other text book but gave an analytical treatment of the subjects as dealt with in the books prescribed Good teaching of a subject always takes the form of a connected argument (to convince the listener) which is also an interesting narrative It is never a summary of a book or a mere mention of the topics of a syllabus I myself had no opportunity to listen to his lectures in the class-room but his speeches specially when they were ex-tempore were admirable instances of cogent, logical and lucid exposition of the subject in hand whatever the subject I vividly remember how I and some other colleagues came to appreciate the methods and quality of Joag's treatment of a subject when during a discussion of the draft of a syllabus in Metaphysics by the Board of Studies in Philosophy (at the University of Bombay) Principal Joag suggested changes which clearly showed how analytically he must be dealing with the subject as a teacher.

Joag also used for some time at the Fergusson College to teach English and his acquaintance with standard classical authors, his very fine command of the language and the natural facility of lucid and logical exposition which his study of philosophy had refined and deepened made his lectures instructive as well as interesting Even when University work, administrative responsibility and the work needed to establish our institutions on a sound financial basis was very heavy, he never once missed a lecture when in town, and until after completing the age of 60 when the conditions of service of the University of Poona (at the time) made it impossible for him to do so, he lectured with zest as well as great efficiency, on deductive Logic at the Inter-Arts and Psychology and Metaphysics at the B A

Of Joag's devotion to teaching and his anxiety to benefit students a number of instances come to my mind Like many others of his generation and even of later generations Joag held English to be the proper medium of instruction at the University stage Nevertheless, on perceiving that the fresh entrants to college who had learnt all their school subjects in the regional language felt demoralized at their inability to follow lectures delivered in English he was anxious (as far back as twenty years ago) that assistance in Marathi in the class-room and through tutorial classes be given to such students I was pleasantly surprised to find that in the contribution he made to the Centenary Souvenir of the Bombay University, he referred appreciatively to the efforts made by Professors Limaye, Kanitkar, Naik and others to get Marathi adopted

as medium of examination 'Credit' he says, 'must go to the pioneers who initiated the change'. Of the other reforms he refers to with approval is the introduction of physical training, the increased importance given to practical work in Science courses, the facility of earning exemptions and the changes which resulted in making the Bombay University undertake post-graduate teaching and research in Arts and Technology.

It used to be the practice in the Deccan Education Society to entrust new Life-Members working as professors in the Fergusson College with some teaching in the Society's New English School, and to entrust some administrative work to them either in that School or in the Society's Primary School — the Navin Marathi Shala. Joag did the work assigned to him with his customary earnestness and thoroughness. The reminiscences of students he taught at school show how sincerely and with what zeal he did his work there. Joag succeeded Kanitkar as Superintendent of the Navin Marathi Shala and held the post from 1921-1932. He took active interest in the activities of the school, and used even to train the youngsters taking part in dramatics and elocution competitions and recitations. Kanitkar's regime as Superintendent had been epoch-making because he had creative and radical ideas about the role of such schools and long before the 'new education' was in vogue he anticipated many of its basic ideas and made the school a lively entity in which all kinds of novel plans were adopted to make students learn and like to learn. Joag adopted all these ideas, supplemented them with his own and put them into practice. Physical exercise and social activity which were till then almost unknown and almost disapproved of in educational establishments were encouraged and provided for, and it was in connexion with the construction of a suitable assembly hall (The Drill-Shed described by Prof. D. G. Karve in his contribution to the volume) that Joag first met Sir Cusrow Wadia and the foundation of that unique partnership between a generous and wise donor, and a sincere, able and prudent social worker was laid.

The period between 1920-1931 in Joag's life has been vividly dealt with in Principal Suru's contribution which shows how Joag, although essentially and by conviction a believer in compromise, was drawn into the acute controversies which developed among the Life-workers of the Society, although on both sides there was great devotion to the vocation of teaching and loyalty to the institutions. Never actually the leader, by his ability, his capacity for steady work, and other qualities of character Joag came steadily to play an important role among the Board of Life-Members and while he was unable to bring about harmony between the two differing camps and was indeed a member of one of them, he never allowed personal considerations to prejudice his judgment and always recognized that for the smooth conduct of institutions the workers must learn to subordinate their differences to their loyalty to the institution. It is unnecessary here to go into the merits of the controversy which for about two decades preoccupied the chief worker-members of the Deccan Education

Society. As often happens, temperamental differences, and in this case also differences on political questions, led to the formation of groups among them and once groups are formed, complications arise and even small matters are exaggerated and misunderstandings persist. The Deccan Education Society was founded by eminent patriots who took to teaching as the best method of serving the nation and it was, therefore, essentially a teachers' society. In the management of such societies it is desirable to associate representatives of educationists and donors and distinguished men from public life in order to lend moral support and provide guidance on practical matters to teacher workers. So long as the workers work in harmony and have mutual regard and confidence, these friends give welcome assistance, when the team-spirit is lacking among the workers, and rival groups are formed, they lose their autonomy which is essentially an internal achievement and all kinds of unhealthy developments follow. On the other hand, the friends from outside working on the managing bodies find themselves in the unenviable position of being unable to help and improve matters, and yet being held responsible. No one then is capable of acting in a cool and rational manner, and when incident piles on incident and tempers are frayed, matters tend to end in a catastrophe such as took place when the services of six senior life-workers of the Society were terminated overnight for no fault connected with their work as teachers and when no one could challenge their sense of loyalty to the institution or to the vocation of teaching. Indeed, as events proved, this group with the assistance of friends founded and developed a first-class collegiate institution in another part of the city of Poona.

Joag and the colleagues who joined him in the foundation of the Modern Education Society and its Wadia College took to heart the lessons learnt during their membership of the Deccan Education Society and in the conduct of this Society, gave first priority to harmony and team work among the worker members. In the constitution which was adopted for this Society the workers being in charge of day to day administration have all the necessary discretion, and initiate proposals for consideration of the other managing bodies. The latter scrutinize them, and render such advice as they consider proper and can either accept them or send them back for further consideration by the Board of Life-Members. In practice, during the last thirty and more years there has not been a single occasion when a proposal from the Board was sent back for reconsideration, for we have built up here conventions of informal consultation with members of the managing bodies and have often sought their advice before making our own proposals. Joag more than any one else built up and nursed not only the team work within the Board of Life-Members, but established traditions of friendly consultation on important matters with members of our other managing bodies which consist of experienced educationists and other public-spirited citizens occupying distinguished positions in various walks of life. In the long run it is not the letter of the law, but the spirit behind

these features and Joag took interest in them all and after he himself became Principal in 1938, through times of considerable financial stringency for the college, he did not allow any one of them to suffer

The establishment and growth of the Wadia College in its early years has often been described as the making of history in the field of higher education in this part of the country. The Modern Education Society was founded on 15th February 1932 by a band of experienced teachers from the Deccan Education Society's Fergusson College, when suddenly in December 1931 they found themselves released from their pledge of work to that Society. By June 1932, the Society succeeded in securing for its proposed college the building and premises of Connaught House, near the Poona Railway Station and in renovating it suitably and providing all necessary facilities for instruction in arts courses upto the B. A. and Science upto Intermediate Science, and in securing well qualified staff for teaching all these courses. Of the phenomenal effort, which was made to achieve this, the late Dr. T S Wheeler, former Principal of the Royal Institute of Science, who was a member of the Local Inquiry Committee appointed by the University of Bombay says "I had the opportunity of seeing the Nowrosjee Wadia College before and after the alterations required by the Syndicate had been made. After my first visit, I felt it to be almost impossible that the proposed laboratories for the Intermediate Science could be made ready in time. I now find that I was wrong in my opinion. The laboratories are ready and the equipment is more than sufficient. The staff of the College are to be congratulated on the successful completion of a very difficult task."

The establishment of a new Arts and Science College in a city where there were already two or three well-established Arts and Science colleges evoked considerable opposition and the sponsors of the new college had to convince critics and sceptics on the floor of the University Senate, and in the Education Department to secure affiliation for the College. The new College started on a high note having as many as 250 students on the rolls right at the beginning, attracted to it chiefly by the experienced and able teachers of the College. They included distinguished scholars and experienced teachers like Professors Khadye, Kelkar and Aiyar for English, Professors Kanitkar, Yeolekar and Bondale for Science and Mathematics, Dr. P. L. Vaidya and Professor N. G. Suru for Sanskrit and Ardha-Magadhi, Professor V. K. Joag for Philosophy, Professor G. V. Tulpule for Marathi and Dr. K. K. Joshi for German. Some of the best students of the Fergusson College were attracted by the new institution because of their admiration and regard for these teachers. In curricular and extra-curricular activities the College attained a high standard right from the start and even those who were at first sceptical about the success of the enterprise soon became enthusiastic. Efforts to secure a suitable permanent site were soon started and after considerable reconnoitring

the present site was fixed upon Sir Cusrow and Sir Ness Wadia who had been approached by the founder workers right from the beginning and had shown their interest in the proposal to start a college in the eastern part of Poona continued to take keen interest in its being well established and progressive and came out with generous donations as the occasion required. They visited the College almost every year during their winter stay in India and the plans of development were discussed in detail with them and their approval secured. The present site of about eighteen acres was acquired under the Land Acquisition Act in 1935 and Sir Cusrow advanced the entire cost to the Society free of interest, on condition that the Society would in due course build up an Endowment Fund for the College of the amount. The main College Building was then constructed and Sir Cusrow and Sir Ness donated its entire cost. One block of the Mens' hostel was built in 1936, and donations were obtained for all the rooms in the Ladies' Hostel which was also constructed in 1936. For the dining hall which was also built in 1936 at a cost Rs 31,000/- a donation was later secured from Seth Maturadas and it has now been named the Lalji Narainji Hall. The Sir Dorabjee Tata Trust gave to the College a magnificent donation of Rs 57,000/- for the construction of an Assembly Hall in 1937. Shri Vichai B Taraporewala donated Rs 80,000/- towards the construction of a separate building for the Science Departments. For the Ardeshir Irani Pavilion a donation of Rs 12,500/- was received in 1938, from Shri H K Irani.

The College received in due course permanent affiliation for arts courses upto B A, and for the Science course in all principal science subjects. In studies and in sports the students of the College distinguished themselves from year to year, and many of its past students occupied positions of responsibility in the Army and in civil administration, did well in commerce and played an active and useful part in public life. The College came to be known for its cosmopolitan atmosphere and for the cordiality of relationship between students and teachers and between teachers themselves. These events have been recorded with all the necessary details in the 'First Twelve Years' — an account which Principal Joag wrote about the establishment and growth of the College. That account is written in so impersonal and objective a manner that the fact that the prime mover and the principal worker in all important schemes undertaken was Joag himself was not even indirectly suggested. Such indeed however was the fact and whoever had anything to do with the College knew it well. Joag himself always said and meant that he always worked as a member of a team and that whatever was accomplished was because of every one giving helpful cooperation. 'If' he used to say, 'one man may at all be said to be primarily responsible for all that the College has been able to achieve that person is Sir Cusrow.' On the contrary his colleagues were always aware of Joag's unique place in the team and Sir Cusrow himself wrote to say that 'But for Joag there would have been no Wadia College.' Joag's

indefatigable industry, his patience, his imagination, his dedication, his tact in keeping a team together and in evoking the best cooperation of his colleagues, coupled with his remarkable and versatile intellectual ability made it possible for him to achieve what he did. He was also in one sense a fortunate person so that what he touched did turn into gold and that perhaps is the reward of real selfless work in any field.

Thus when Joag relinquished the principalship of the Wadia College in October 1950, the Wadia College had not only weathered all the stresses of early years but had secured the wherewithals for future development, and firmly laid down correct traditions of work and team spirit. Successive Principals of the Wadia College have found, as they looked after the College, that sound foundations had been laid down in every respect and that their task was only to ensure that their heritage was well preserved amidst the changes time inevitably brings.

The very first year after Joag took over the principalship (he continued also to be the Secretary which he became right from the foundation of the Modern Education Society), steps were taken under the inspiration and with the generous support of the late Sir Cusrow Wadia to implement an objective mentioned in the Society's constitution to take steps ' to provide facilities for technical education. ' After a visit to the Marconi Institute in London, Sir Cusrow wrote to Principal Joag expressing a desire that our Society should undertake to provide at our College instruction in electrical courses, which may in due course develop into an Electrical College of India. Joag took immediate steps with the assistance of Mr. Dowsett, Mr. Kantabet, Mr. Sarkar and others to frame suitable courses in Electrical and Radio Engineering and to make plans about the basic requirements. Sir Cusrow donated an amount of Rs 30,000/- this year for the starting of the scheme — for you ' to play with ' and a year later on being satisfied that a good beginning had been made donated Rs 1,60,000/- for the construction of a suitable building, purchase of equipment and a hostel. The Cusrow Wadia Institute of Technology started as a Department of Applied Electricity and was housed for a year in the main building of the Wadia College; on shifting to its own building the Department was named the Sir Cusrow Wadia Institute of Electrical Technology. These were years of depression before World War II and it was only the great foresight of Sir Cusrow which enabled him to appreciate that in due course electricity would be greatly in demand all over the country and that it was necessary in anticipation to train a large number of youngsters in the use of electricity. Our Society framed a three year course and decided to award a Diploma — ' Dip-Tech ' to students completing the course. The courses as well as the Diploma were approved by Government and the first Convocation of the Institute took place in September 1944 when Sir John Colville, then Governor of Bombay, gave away the Diploma Certificates. With the war on, the facilities provided by the Institute were

utilized by Government for training war-trainees, and later the Labour department of the Government of India used it as an Industrial Training Centre. In recent years the Industrial Training Centre is run by the Maharashtra Government. The early years of the Institute were very difficult, one had even to make efforts to get students qualified at the Institute suitably employed. Technical education has always been costly and it was difficult to get suitable persons to man it. However with the moral and material backing of Sir Cusrow and as a result of Joag's persistent efforts it soon established itself and over the years has developed into a full-fledged Polytechnic training students for the Diploma in Civil, Mechanical and Electrical Engineering and conducting various Certificate Courses for students. It is housed in two buildings built at a total cost of Rs 325000/- and has well-equipped workshops, smithy and hydraulics laboratories, which together approximately have cost Rs 860000/- It is in the fitness of things that the institute bears the name of Sir Cusrow. It will also be appropriate if a major building of the institute is named, as is proposed, after Principal Joag whose patient, resourceful and continuous effort was a major factor in its establishment and progress.

The year 1942 in which the Quit India Movement took place was a very difficult year for most educational institutions. A large number of young men all over the country were deeply stirred by the events in the country where a sort of pitched battle was going on between the British rulers and the Indian public. The students of the Wadia College as a group were somewhat outside the main current because of the cosmopolitan character of its student population and of the fact that many of them came from far distant places, and even from abroad. Nevertheless, there was a sense of strain from day to day and we had to see that without injuring the students' sentiment, the day to day work of the College went on in an orderly and peaceful manner. Under Joag's quiet, firm but understanding leadership every thing passed off well. There was never any disturbance to our work and against none of our students had we to take any disciplinary action. Our stand was that those who after deliberation decided to join the movement should do so after properly intimating to us and leaving the College for the duration they desired to take part in the movement.

In December 1946, a few resident students of the College were misguided enough to go on a hunger strike as a protest against a rise in the mess charges, the mess then being managed by the College. As often happens, publicists and newspaper correspondents started taking interest in the matter and the situation threatened to become unpleasant. I remember that Joag and myself were in Delhi attending a session of the Philosophical Congress when we received the news. On our return, under Joag's leadership other colleagues and myself tackled the situation and in about a week the normal routine was restored. As one who took an active part in dealing with the situation I remember the sense of strain we

passed through. We had to ensure that the students' sense of bitterness (even if illfounded) disappeared, without allowing the essential relationship between teacher and student as guardian and ward being affected. To Mr Pakwasa, then speaker of the Bombay Legislative Assembly who came to intervene on behalf of the students, we made it clear, and he gladly accepted the position, that no outside interference or dictation would be entertained, and that the students, while expressing frankly to us all that they felt, must give up direct action and must rely on us for the redress of their grievances. Members of our managing bodies whom we kept in touch fully agreed with us and gave us their strong moral backing, we also found that misguided as some of the students were, basically their regard for us and trust in us was not impaired. A few sessions of mutual chats removed the misunderstanding and at a meeting of hostelites which Joag addressed, the students expressed their sense of relief and joy at the ending of the strained feelings between them and their teachers by calling for three cheers for Papa Joag.¹

The University of Bombay was for some time planning to start a department of Military Studies where undergraduates were to be trained for officers' posts in the Defence Services. Joag on behalf of the Modern Education Society came to the assistance of the University by agreeing to house the Department in the Wadia College Buildings. The department functioned efficiently for some years under the guidance of Brigadier Hungerford, but was later closed down, as it was perhaps felt that with the establishment of the National Defence Academy at Khadakwasla, no such effort on the part of the University was necessary.

The next important event which concerned educational institutions in Poona was the establishment of the University of Poona in 1948. As one of the seniormost educationists in Poona, an outstanding organiser, and Principal of one of its Constituent Colleges, Joag was prominently associated with it in its establishment and in its early stages of development. In spite of the fact that owing to the conditions of service for teachers adopted by the University, Joag did not continue to be actively associated with it from after 1950, the Wadia College under his lead played its proper part as a Constituent College and observed in letter and spirit the provisions of the University Act governing the relations of the University and its Constituent Colleges. The only complaint it had was that it and the other Constituent Colleges were not encouraged or even allowed to play their full role in the building up of the University.¹

The years 1951-53 found Joag busy with the foundation of the Society's new college in Bombay. Many of us desired that as he was now free from the principalship of the Wadia College, he himself should go as the Principal of the proposed new College. On the suggestion being made to him, he immedi-

tely and finally brushed it aside, and said that the two Life-Members next in seniority to Principal N G Suru who was Principal of the Wadia College should decide it between themselves as to who would go. Readers will remember that at the age of 45 he had similarly insisted on Prof Khadye, being appointed Principal of the Nowrosjee Wadia College at its commencement. Many who knew Joag only superficially did not understand that power and game never attracted him and he had no ambition in that line. When our salaries were being revised after a revision in scales, a colleague suggested that he should take the maximum. He replied that such a suggestion negated the very basis of the kind of collegueship we had and valued. During his illness in 1958 he told me quite often that he would not mind working as Assistant Secretary when a younger person took up the Secretaryship. Even the juniormost colleague was treated by him as an equal and he never stood on any ceremony and protocol.

As said above, soon after Joag retired as Principal of the Nowrosjee Wadia College, many of the workers felt that the Society should extend its activities to Bombay and supply a growing need of the city by establishing a college in Bombay North. While declining to be the principal of the proposed college Joag led the efforts we made in this connexion and his prestige and the goodwill he had won among eminent citizens of Bombay by his work in the field of higher education constituted a very important factor in the success of our endeavours. Shri Gordhandas Ruparel who, at Sir Cursrow and Sir Ness' instance, was already associated with the Wadia College through the gift he made of one of our Ladies' Hostels and who and whose brother Narayandas took very friendly interest in the work of our Society, agreed to help us in our enterprise and eventually gave a donation of Rs two lacs towards the construction of the Arts building of the College which, in grateful appreciation of the interest his family showed in our scheme we decided, with their approval, to call the Doongersee Ganjee Ruparel College. The extensive site of the college—nearly about 10 acres—was acquired under the Land Acquisition Act and provides the College with a much more extensive campus than any other local college does possess. The Ruparel College started with a strength of 1300 students in the first two classes. The site acquired through Government came into our possession in February 1932 and working against time the Principal-designate—Professor C B Joshi—under the guidance of Joag succeeded in securing within four months all the necessary facilities for the courses it was proposed to teach. The total cost of the site was about 8 lacs of rupees. Principal Joag succeeded through the good offices of friends like Shri C D Deshmukh and Shri Kakasaheb Gadgil, who were then members of the Government of India, to secure instalments for payment of the sum.

The year 1957 witnessed the celebration of the Silver Jubilee of the Wadia College. Joag and Suru were then the only two of the foundation-members still

actively associated with the Modern Education Society and Wadia College and to Joag of all persons it must indeed have been a very happy day to see that this institution which he and his colleagues founded in 1932 had grown from strength to strength and had established itself as a premier university institution in this part of the country Shri C D Deshmukh, then Chairman of the University Grants Commission, was the Chief Guest at the celebrations and in his thoughtful speech he made the following observations

“The record which has just been read out to us in picturesque and stately prose by Principal Suru is one of which any educational authority might be justly and legitimately proud The progress and the development of the College have been all that any one could have wished for ”

In 1958 Joag along with Shri T M Advani, then Vice-Chancellor of the Bombay University, represented the University of Bombay at the Commonwealth Universities Conference in Canada It was a well deserved recognition of his meritorious services to the University of Bombay and speaking on the motion Principal G C Bannerjee said in the Senate that it was an honour for the University to be represented by so eminent and distinguished an educationist and so devoted a worker of the University, as Mr Joag

The year also saw another event which showed that the services rendered by Joag in the field of higher education were receiving recognition from all quarters In this case, it was his own alma mater, the Fergusson College, of which he had been a distinguished student and an equally distinguished teacher and worker-member His former colleagues and students honoured him in the presence of Dr Ramakrishna Rao, then Governor of Kerala and a former student of Joag, who unveiled a full-size oil portrait of Joag presented by the organizers to the Fergusson College which was thankfully accepted by the Principal of the College Joag's speech on the occasion showed how the events of thirty years ago which made him and others leave the Society were never allowed by him to affect his regard and attachment to his College, to which he was attracted early in life by the noble idealism of men like the great Gokhale and Dr R P Paranjpye Indeed Joag's attitude to the Fergusson College was always that of the worker of an off-spring to its parent body and there was one occasion when like Churchill, who offered a Union to France during the dark days of the second World War, Joag used to speak of a reunion with the Deccan Education Society In the 'First Twelve Years' too, he records how the founder-workers of the Modern Education Society felt that in the new Society they were only carrying out the pledge they had taken, of serving the nation through education, which was left unfulfilled in the Deccan Education Society More than any one else, Joag steadily entertained this feeling

The Silver Jubilee celebrations in September 1963 of the Sir Cusrow Wadia Institute of Electrical Technology which during the decade from 1952

to 1962 had made tremendous progress and was now a full-fledged Polytechnic teaching courses in Civil, Mechanical and Electrical Engineering and a large number of Certificate Courses and having in all a strength of about one thousand students, was the last important event in the life of the Society, which Joag attended. Professor M. S. Thacker, Member of the Planning Commission, who presided paid a warm tribute to Joag and Joag must have felt singularly happy that this enterprise by a private society of undertaking the responsibility of technical education under the inspiration and with the support of Sir Cusrow and undertaken at a time of great depression in the country had proved so completely successful.

The beginning of the second term of the academic year already found Joag troubled by several of the ailments which he had had for some years previously and day by day in spite of the best possible medical attention, his condition was showing deterioration. The last meeting of the Board of Life-Members he attended was on 10th November 1963, and the loss of Sir Manekji Mehta the previous night must have been a great shock to him. He went to Bombay to his son-in-law Dr R. K. Vaze for treatment and rest, but attended a meeting of the Syndicate of the University of Bombay and spoke with great warmth on a matter about which he felt strongly. That was his last public appearance and after a strenuous struggle against the ebbing tide which had set in he passed away peacefully on the night of 31st December 1963, having been fully conscious and clear in his mind the whole of that day.

For several years before he passed away specially since 1958 when for some months he was very depressed we were all desirous (both members of his family at home, and we of the wider Joag family at the Wadia College and other institutions of the Society) that he should cease to trouble himself with the daily routine and entrust more of his work to others. But made as he was, and chiefly because for thirty years and more ever since he was about 40, he lived for these institutions, it was not possible for him when he was fit again to take on less than his full work. In addition, interest in the work of the Bombay University with which he was associated for over forty years and of all important bodies of which he continued to be an active and prominent member till the end, made him undertake journeys to Bombay at least once a week. The Bombay University, as Joag knew it as a student and in his early years as a Fellow, had changed considerably in the last two decades and Joag always tried his best to ensure that the best in the old tradition was kept up. As he did not have 'the art of living in compartments,' on the issues which arose before the University Joag not only advanced his opinions frankly but did all he could to persuade others to his view. Often he was disappointed and distressed because he felt that notions subversive to good education were gaining ground and that they received the support of many who should have

known better. As a member of a private educational body which conducted Constituent Colleges under the Bombay University, Joag had, as in Poona, also to guard the legitimate interests of these institutions and try to convince University authorities that in the proper utilization of the resources of these colleges, and in their well-being and growth lay the real interests of the University itself. His work in that University as several distinguished educationists and colleagues like Sir Rustum Masani, former Vice-Chancellor of the University, Dr R V Sathe, the present Vice-Chancellor, Shri S R Dongerkery, former Rector and many other stalwarts of the University like Dr B G Wad, Prof R D Karmarkar, Prof. D G Karve, Dr G S Mahajani, Shri D. C Pavate, have recorded in their reminiscences, won him the regard of every one he worked with. It is in a sense strange, as Mr Dongerkery says in his contribution, that neither in Bombay nor in Poona was he invited to become the Vice-Chancellor although his work for both Universities and for higher education through institutions under the jurisdiction of these Universities is almost unique. Occurrences like this are not unknown. That Gokhale whose association more than any one else's made the Fergusson College a national institution should never have been its Principal, or that Tilak who verily made the Indian National Congress the powerful instrument which in the hands of Gandhiji forged such sanctions as to result in the country's Independence, should never have been its President (he was elected but was away in England and could, therefore, never take office) is strange but is nevertheless true. Without disrespect one could also perhaps say about Vice-Chancellorships what Dr. Mahajani has said in his tribute about Principal ship— ' that Vice-Chancellors come and go but when comes a man like Joag ' Besides, the Modern Education Society would have been the loser if Joag had been called upon to head a University, and since he was a person who did not take up anything without dedicating himself to it, he would certainly have had to detach himself from the work of our institutions which he too would have been very unwilling to do. Joag's personality, his ways, his outlook, democratic as they were in a very essential sense, could not accommodate some of the compromises which are necessary for being in the limelight and before the eye of the powers that be—whether it is the majority party in university bodies or the official hierarchy. The prestige which he had built up and the support which he secured at elections came from thoughtful and independent persons of status who took interest in educational matters for its own sake and had no inclination for power politics.

The years 1958-63 which were the last five years of his life found Joag quietly but fully occupied with the work of the Modern Education Society which had four major institutions—two each in Poona and Bombay. June 1958 saw the end of a long controversy which went on in the Poona University about the method of coordination of post-intermediate instruction in Arts and

Science in the city of Poona. The University bodies accepted without a voice of dissent the recommendations made in a report by a Committee consisting of Shri Justice P. B. Gajendragadkar, then Judge of the Supreme Court, Shri M. B. Niyogi, former Judge of the Nagpur High Court and formerly Vice-Chancellor of the Nagpur University, and Shri S. R. Dongerkery, the Rector of the University of Bombay—(later Vice-Chancellor, Marathwada University)—and the stand taken all along by the Wadia College under the leadership of Principal Joag was completely vindicated. It had been a strenuous and quite unnecessary controversy but we had the satisfaction not only of being vindicated by the verdict of this distinguished committee but also the consciousness that we had observed in letter and in spirit all the rules of the game and while we steadfastly argued for our views at all legitimate forums we never encouraged or even allowed our students to take any part in the controversy and carried out all the duties expected of us according to the arrangements made by the University from time to time. Shri Justice Gajendragadkar has referred to two points of great importance in this connection. The first is that the difference of opinion regarding the method of co-ordination which prevailed had nothing whatsoever to do with the establishment of Samyukta Maharashtra. And this was so because Joag and his colleagues were never in the habit of mixing education with politics of any description. The second was that in this controversy we had always strictly observed propriety and although we had a reasonable hope of success either through students' demonstrations or the law court we never took recourse to either.

Joag must have met Sir Cusrow for the first time in or about 1925 when he was Superintendent of the Navin Marathi Shala. This acquaintance steadily grew into a warm personal friendship which continued upto the very end. So deep indeed was this relationship that the late Lady Wadia, who survived Sir Cusrow, by several years also came to have a warm regard and affection for Joag and used to correspond with him. I had occasion to meet her in London in July 1955, and I remember her cordial inquiries about Joag and his family and about the various institutions with which Joag was associated. Joag nursed even her interest in our institutions and she left us by her will about Rs. 45,000/— What is valuable is not so much the amount as the fact that several years after she left India for good, and her husband died she still used to think of these institutions and keenly desired their continued well-being.

The association with Sir Cusrow and the establishment of the Wadia College were events of primary importance in Joag's life, not only so far as his practical achievements were concerned but also in influencing Joag's outlook and widening and enriching his moral horizon. The correspondence between Sir Cusrow and Joag since the establishment of the Wadia College consists of a long series of letters, many of them chiefly on Joag's side, being very detailed,

In addition, whenever, Sir Cusrow used to be in India Joag used to meet him several times and during the second World War when Sir Cusrow and Lady Wadia were staying in Poona at Gladhurst just opposite the Wadia College or in the house which they bought in Koregaon Park, they met every now and then both at Sir Cusrow's place and on the College premises which Sir Cusrow used to visit every now and then. Sir Cusrow was a person who combined great practical ability and shrewdness with a rare sense of social responsibility and as a wise and generous helper of good causes was in a class by himself. He and Joag both used to say that the Wadia College owed its existence and progress to the other of them, the truth being that the credit for the establishment and growth of the College belongs to the two jointly although in different ways. When Sir Cusrow visited the Fergusson College on the invitation of Kanitkar and Joag—(persuaded to do so because it was Gokhale's College, Gokhale being a colleague of Sir Cusrow's father on the Bombay Legislative Council and a person of unquestioned patriotism and spirit of public service), Sir Cusrow noticed the meagre accommodation provided for the College Library and inquired why the Library was not housed in a more suitable manner. Of course the basic difficulty was about money, but it was also true that the workers of the Deccan Education Society, themselves working on the basis of service and sacrifice, had no idea of how really good libraries are built, furnished and equipped. It was Sir Cusrow's habit not merely to donate money generously for any scheme of which he approved, but also to take detailed practical interest in its implementation and give useful practical hints. This he did in regard to the construction and furnishing of the Library Building. The total donation to the Bai Jerbai Wadia Library came to about Rs 1,60,000/- which up-to-date is one of the largest donations received by the Deccan Education Society. Jerbai after whom the Library was named was the mother of Sir Cusrow and Sir Ness. Perhaps the brothers learnt their first lessons in charity from her and Sir Cusrow used to say that she taught them that 'charity should be made in such a way that the left hand should not know what the right has given away'. The interest which Sir Cusrow started taking in the progress of the Deccan Education Society made him at a later stage ask his solicitors to prepare a suitable constitution for the Society as some difficulties had arisen with the Government with regard to some of the provisions of the Society's Constitution and the Government had suggested radical changes and insisted on the Government, being associated with the management of the Society's affairs. Sir Cusrow did this at Joag's instance but that also shows that once he took interest in an institution he would follow it up.

When early in the year 1932 Joag and his colleagues thought of starting a college in the Poona Cantonment, almost the first person they approached was Sir Cusrow. He and his brother knowing the sponsors as devoted educationists and learning of the difficulties they were facing in their own Society,

welcomed this constructive solution and as a gesture of their friendly interest agreed to give Rs 20,000/- each. In grateful recognition of the interest of Sir Cusrow and Sir Ness in the proposed college, the Society decided to name the College after their distinguished father—Mr Nowrosjee N Wadia. Seldom has a college been so fortunate in its benefactors, for through the next decade and more Sir Cusrow and Sir Ness by their keen interest and princely generosity enabled the College to secure all its essential requirements and to establish itself as a first class university institution. At the end of the first year, they wiped out the entire deficit for the year by paying Rs 50,000/- Sir Cusrow then advanced Rs 1,10,000/- without interest for the purchase of the present site on condition that the College built up by annual instalments an endowment fund of the amount during the next few years (to the building up of this fund itself Sir Cusrow later on gave Rs 20,000 as the College was not in a position to pay some of the annual instalments¹). The cost of the main Arts Building Rs 1,68,000/- was donated jointly by Sir Cusrow and Sir Ness. Sir Cusrow gave Rs 2 lacs in 1938-1939 towards the cost of the Sir Cusrow Wadia Institute of Electrical Technology, Sir Cusrow and Sir Ness gave Rs 7,000/- towards the cost of the Assembly Hall for which the Trustees of the Sir Dorab Tata Trust gave a donation of Rs. 57,000/- Sir Cusrow left a legacy to our Society of Rs three lakhs by his will for the benefit of the Cusrow Wadia Institute, and Lady Wadia donated her entire bank balance in India amounting to about Rs 45,000/- to the Society for the use of the Cusrow Wadia Institute. No conditions whatsoever were attached to any of the donations and Sir Cusrow used to say that it was because of the workers and not because of the donations that educational foundations were established or made progress. These generous and wise donations represent, as indicated earlier, only a part of the assistance received from the Wadia Brothers. Their advice about the construction of buildings, choice of the site and about all major practical matters, and their good offices with other likely donors, were factors of great importance in the steady growth and all round progress of the College.

This great friend of the College was a major influence in Joag's life not only in the sense that with his generous assistance Joag was able to build up the Wadia College and provide it with such a magnificent campus and splendid equipment for its work, but he also helped to widen Joag's horizon and confirm its cosmopolitan refinement. Sir Cusrow combined great practical efficiency and shrewdness with a self-effacing and enlightened public spirit. The letters which he wrote in reply to Joag for over two decades reveal his wise, generous, sincere and constructive approach to all matters. He came from a family of enterprising, able and patriotic Indians who, in the words of Tukaram, which have been selected by Principal Joag for the pedestal of the Marble Bust of Sir Cusrow put up on the Wadia College premises, followed the maxim

*“ Righteous dealings in all his earning
Selfless thoughts in all his spending ”*

The correspondence which took place between Joag and Sir Cusrow although it related primarily to the activities of the Modern Education Society and its Institutions, also dealt with many other matters and in particular both of them exchanged their ideas on what constituted national progress and the best means of achieving it Both essentially believed in the Indian Liberal approach and each on the basis of his personal experience and from his special context has expressed views on contemporary events and personalities A distinguished industrialist who knew the ins and outs of industry, Sir Cusrow had a quiet but decisive and trenchant shrewdness Joag as a devoted worker in the field of education showed in his reflections a constructive and objective attitude and while often critical about happenings was never negative The death of Sir Cusrow in 1950, was a severe personal loss for Joag and we at the College mourned it as a family bereavement, and offered prayers at a meeting when Joag gave an appropriate religious discourse With Lady Wadia who survived Sir Cusrow by some years, Joag, as said earlier, used to correspond and she on her side used to take warm interest in the institutions founded by her distinguished husband, and personally in Joag, and his family and co-workers

Like Sir Cusrow, the Wadia College of which Joag was indeed the father although not its first Principal, was also a major influence Joag thoroughly imbibed the spirit of the institution and the somewhat puritanical and provincial outlook which characterises even some of the best Maharashtrians was duly supplemented and corrected The College helped to mould Joag's character in certain important respects and bring out in full measure and confirm the constructive potentialities of his nature and round off its corners Situated on the fringe of the Poona Cantonment, the Wadia College attracted right from its commencement about a half of its students from the Poona Cantonment and the eastern parts of the city of Poona, inhabited by a large number of Parsee, Christian and Mahomedan citizens Together these students have constituted about 50 per cent of our number the other half being from Maharashtrian Hindu families After partition, Sindhis and Punjabis who settled in Poona mostly stayed in this locality In addition and chiefly because of the cosmopolitan composition of the student community at the College, students from Ceylon, East Africa and other countries also have been joining the College in large numbers The number of students from well-to-do families (many of whose elders were students of the Deccan College in old times) with good sports record, and flair for business and army life is also fairly large A vigorous, friendly crowd used to good treatment, Wadians have always desired and enjoyed an all-round education and teachers who identify themselves with the total personalities of the students and take

interest in all aspects of their life succeed best here. As the leader of the team, Joag fully entered into the spirit of the institution and as a result his own personality was considerably enriched.

Ever since he came into manhood, Joag continued to be an active member of the Poona Prarthana Samaj and was its President for many years. Whenever he was in Poona, he attended the Sunday evening prayer-meeting without fail, and to the extent that he could, followed the rites for various occasions as laid down in the Samaj Hand Book. He took a prominent part in organizing the annual utsav of the Samaj and in securing for it well-known speakers to address members on themes of religious significance. Although he himself believed ardently in a personal God (but not in idols or images of any kind) full of love and wisdom, as Shri Sonopant Dandekar tells us, he invited persons who had other conceptions of the Deity to expound their ideas. The Prarthana Samaj at Bombay, as Shri G. L. Chandavarkar says in his contribution, also looked upon Joag for moral support and a discourse by him was an annual feature in the Samaj utsav at Bombay. When invited he used to officiate at the weddings in the families of other members of the Samaj and of others in sympathy with the Samaj outlook. As in other matters, so in religion he scrupulously followed what he believed in and when at the wedding of his son or his daughter the ceremony was conducted because of the wishes of the other party according to orthodox Hindu rites he himself did not take part in the rites but asked some relative to do so. On the other hand, he never raised controversies on this question or found fault with others. While he was considerate, kind and friendly to members of the Samaj, he was equally so to those belonging to the orthodox Hindu fold or to other religions. The intimate narrative given by Dr Haqqas to Joag's friendship with the late Prof. A. K. Shaikh and his family is worthy of note in this connexion. He disapproved of atheism, and agnosticism but was not intolerant even of them. There was no doubt whatsoever that faith in God to him was the foundation of all that he did and although his field of work was education, and it kept him fully occupied, no one can fully or correctly understand Joag if he does not recognize this deep undercurrent of piety and faith in God.

An earnest student and teacher of Logic and Philosophy, Joag did not have enough leisure to keep himself fully abreast of the developments which took place in the study of these subjects during the last few decades. Apart from his growing pre-occupations, the fact that Joag's was essentially a moral and practical personality and interest in philosophy was in his case subordinated to his religious faith and his moral idealism, also tended towards comparative uninterest in the day to day changes in theoretical philosophizing. That the universe in which we live is under the protection of a benign all-wise agency and that man's knowledge of nature and himself must subserve

the cause of human brotherhood—this was the underlying faith of Joag's life and such a faith inevitably sets limits to and in a sense weakens intellectual curiosity for its own sake. On the other hand, right till the end, Joag never failed to appreciate a new position when put to him, and was never intolerant and never discouraged the efforts of others in intellectual achievements. Indeed, on the contrary he often used to say that if some of his colleagues did only such work and did not much share in the day to day practical work, they too were serving the institution well. Aristotle among the ancients and Kant among the modern philosophers were his favourite thinkers, and among Indian thinkers Ramanuja's Visisht Advaita appealed most to him. Like all good teachers Joag in his expositions always showed his recognition of the truth that wisdom was equally pursued in both the East and the West, but in a characteristic manner. I remember many instances of Joag's sure insight into difficult questions of philosophy and his unerring judgment of the quality of a philosophical discourse or writing.

Joag became a member of the Board of Studies in Philosophy of the University of Bombay in 1921, a Fellow of the Senate in 1929, was a member of the Academic Council for about thirty years and of the Syndicate for 15 years. Thus, for as many as forty years, Joag was connected with the University of Bombay, one of the very last meetings he attended in life being a meeting of the Syndicate of that University. Although latterly he had often a sense of disappointment and frustration in the way matters were developing, basically he took an optimistic and constructive view of the situation. In an article which he contributed to the Silver Jubilee Commemoration Volume of the Wadia College he described in detail and with conviction the various stages of progress in the work of the University and the various new measures adopted by the University in order to secure steady progress. He believed that fundamentally the system of education prevalent in this country was sound and he always emphatically protested against the criticisms which till some years ago (and even now to some extent) it was customary on the part of public men to level against 'the present system of education'. Joag was not a doctrinaire in the field of education or indeed in any other and he always took a common-sense practical view keeping in mind the essentials of good education—namely, a willing learner and a competent teacher. He had no occasion to stay for any length of time in universities abroad and his views and ideas on educational matters were based on his own experiences as a teacher, and on his knowledge of human nature as a student of psychology. The various measures of reform which were adopted in the Bombay University found in Joag not an initiator, but an understanding supporter and one who tried in a practical way to put them into practice. The University of Bombay, at first merely an affiliating and examining body, undertook in due course more and more teaching and research activities and has now become a City University consist-

ing of Departments of the University and the Constituent Colleges. A number of organizational changes were inevitable and the texture of the University Bodies has changed considerably. Joag did not find all the changes congenial and felt that some of them were undesirable and would lead to a state of things in which academic integrity and autonomy, would suffer and academic standards deteriorate. Nevertheless, and although with advancing age he felt the strain and stress more and more, he did not cease to make his contribution in a friendly and constructive but frank spirit, sometimes even at the risk of being misunderstood. Able and practical as he was, Joag was essentially a simple and straightforward person and continued to have implicit faith in the bona fides of persons with whom he came in contact, disappointments never changed this basic optimism of his and although many do not realize it, this was one of the sources of his strength, and of his power to achieve results and attract and retain colleagues.

He was always a little apprehensive about the Poona University, which was established in 1948, for somehow he feared that parochialism might develop and that the Maharashtrian youth would fall into a narrow rut, and lose the vision of wider things. Nevertheless, he gave his fullest cooperation to the new University and although right from the beginning there were differences between him and those who wielded influence in the University, he helped them in all the early stages of the work of the University. His personal contribution to the University in a substantial manner ceased because the conditions of service adopted by the University made it impossible for him (because he attained the age of 60) to continue to be the Principal (and under the rules then prevailing even a teacher) of the Wadia College and therefore a member of its various bodies. But even more crucial in this respect was the controversial scheme of coordination of post intermediate work in Arts and Science adopted by the University first tentatively and then stuck to and even intensified in spite of wide criticism by representatives of teachers. Through long years the controversy occupied a major part of the energy of the chief workers of the University and Joag and persons like the present writer who advocated a revision came in for severe and even abusive criticism. Actually Joag himself ceased to be a member of the University Bodies from 1950 and therefore was not a party to the discussions in these, but he led the wider efforts with the public and the Government. Nothing constitutional was left undone. The Chancellor was approached on various references, and the legal opinion of Shri Jamshed Kanga, Shri H. M. Seervai and Shri N. D. Palkhiwala was obtained. Although it completely favoured our stand, it was decided *not* to go to a court of law but to continue making efforts inside. Ultimately the University authorities appointed a Committee, which, as said earlier, completely vindicated the stand taken by us, and its report was adopted without a voice of dissent by the University bodies concerned. The simple question for consideration was whether a centralized arrangement of

teaching was an essential part of coordination. Considering the large number of students involved, the long distances between the various colleges registering students, the fact that lectures were the main content of our instruction, Joag and many of us held that coordination should not be brought about by geographical centralization but by centralization of control. That the University Act permitted this was clear from the fact that post-graduate teaching in the University area, which, like post-intermediate teaching in Arts, was also the direct responsibility of the University was all along allowed to be conducted in various centres outside Poona as well as in Poona. At this distance of time it is indeed difficult to understand how eminent and experienced educationists could take any other view and stick to it in spite of expressed opposition from teachers who had actually to work out the scheme. But it did so happen, and any chances of utilizing Joag's great ability and devotion for the progress of the University were further dimmed. Naturally Joag too felt hurt and although he continued as a nominee of the Ranade Institute to be a member of the Court, except on one or two vital items he took little interest in the work of the University. Most objectively it must be said that the loss was that of the University, for Joag had enough important work in his own Society to keep him fully occupied.

Born with a silver spoon in his mouth and the head of a prosperous well-to-do family at the close of his life, Joag's habits were essentially simple and his personal requirements few. Except for a few years in his youth he never had to live a life of want and he was therefore used to a reasonable degree of comfort. He also loved cleanliness, neatness and order in everything. He was always well-dressed, in dignified and well made clothes and did not like the informality which is becoming more and more widespread in sartorial matters. At the Wadia College for many years Joag and other senior professors used to wear a gown and although later that was given up, Joag was always immaculately dressed, whether in the class-room, at meetings or at social functions. Because of his love of company he liked to go occasionally to first class catering establishments for lunch after our meetings and he was particular about the quality of food and service provided by our college mess. Nothing but the best would satisfy him. The premises of the Wadia College and our other institutions, the furniture, equipment, fittings were all carefully selected and kept in trim by constant vigilance and our social functions were marked by an order and refinement, which evoked the admiration of visitors and guests. More than any one else Joag insisted on these standards being kept up.

However, he had no attraction whatsoever for pomp and show of any kind or luxury. His personal habits were very simple. Till very recently he used quite often to use the Poona Municipal Transport Bus for moving about in the city. Of taxi and rickshaw, he always chose the latter as being cheaper although latterly he was prevailed upon to use

taives His diet was the simplest possible and he took two very light meals and hardly anything except a cup of tea (which too he didn't miss) in between. There was not a single electric fan for about fifteen years in the Principal's House on the premises in which Joag stayed. Even such a convenience as a bed switch he started using only very recently. There was quite often no full-time domestic servant in the house-hold. A couple of years ago, he was to visit my place Pen, for the inauguration of a series of lectures. The then Vice-Chancellor, Shri D V Potdar, was also to follow, I, therefore, suggested to him that he might make the journey (about 60 miles) along with the Vice-Chancellor in the Vice-Chancellor's car and that I would proceed earlier by bus, as I had to see whether proper arrangements about putting them up etc. had been made. He insisted on accompanying me and we took a bus at about 6 a.m. A friend was surprised to learn that Joag thus agreed to travel by bus. I replied that this has always been the strength of men of the Poona tradition and it is because of this that they have been able to achieve a great deal. Tilak, Agarkar, Gokhale, Chiplunkar were almost ascetic in personal habits and yet Tilak once sent a cheque of Rs. 50,000/- to Tagore for visiting Europe and America as an unofficial ambassador of India and Gokhale offered to be responsible for Gandhi's expenses if he decided to join public life! These illustrious examples were followed by a number of idealists in various fields and Joag and others like him in the educational field were some of such idealists. It is high time that the Maharashtrian youth (and elders) realize that simplicity which these great men advocated and practised is not a worship of poverty but is the refusal to mix up ends and means and that all real achievement is made by men who thus 'travel lightly'.

In the lighter sense of the word Joag's was not a 'social' personality. He was shy and reserved, and he was usually very busy. On the other hand, he was essentially a very friendly type and possessed real kindness and interest in the well-being of his fellowmen. He did not play any games, rarely witnessed pictures or plays or musical concerts, was not a member of any social club, did not even go regularly for evening walk, but he hardly ever failed to attend weddings, and always found time to visit friends in their sick bed. Any one's distress of any kind made him uneasy and many were the occasions when while deciding the case of some member who had erred, Joag who started angrily would ultimately decide for the mildest of punishments, (and often for none) and in all cases where want and distress were proved he would support maximum assistance. In his contribution to this volume Professor D. G. Karve has with great insight described how Joag was able to keep together a team of workers because each one of them had the confidence that Joag would back him in trouble, and help him in every good action. He never used to find fault with colleagues, and took care to see that their self-respect was never injured.

In the domestic circle, an orphan from his early childhood with neither brother nor sister, Joag probably inevitably started with a kind of reserve and loneliness. His family life after marriage was all along very happy and intimate, but both because of the common tradition of those days, and his own reserve and growing pre-occupation with work, it did not have that informality, and that leisure for parlour chats which is found in some family circles. It was only after the grand-children came on the scene that Joag's desire for company and love of conversation came to be known in the family. Some of his colleagues knew of it earlier, for almost the only expectation which Joag had of many of his colleagues was that they should come and sit with him in his office for a chat while he was also attending to work, and he always wished on journeys from Bombay by the Deccan Queen that a compartment should be available for him and his colleagues to go on chatting among themselves on all kinds of topics as they occurred.¹

The banking tradition of Joag's family was indicated in Joag's own life in the scrupulous care with which the accounts of the Society and the College were kept by him. Dr. Vaidya has referred to this in his contribution and we all of us used to notice it. He had nothing of the money-lender's obsession for money and never valued money for its own sake, but as a prudent and conscientious public worker he realized that he was a kind of trustee for the Society and must so deal with its property and income that no one would be able to say that it was not carefully looked after and wisely spent.

Although Joag found little time to attend to family matters, he was essentially domestic and had all along a very warm family loyalty. He did of course ensure that his sons and daughters received good education and their character was naturally and well cultivated in the family atmosphere of orderly, useful and progressive life which their parents lived. As said earlier, it was not customary in the Joag family for the father to spare time for chats with his children and exchange views and yet as they grew up the children understood more and more of the principles and methods which their father followed in life, and with the affectionate, but shrewd guidance and supervision which their mother exercised they made the best use of their opportunities and became useful members of the community following suitable vocations. His eldest son Shri Chintamani is the General Manager of the Bank of Maharashtra, Sadashiv is a Zilla Parishad officer (Maharashtra Educational Service) and the youngest, Sharad, is a Lecturer in English at the Morris College, Nagpur. His three daughters — two of them graduates, were happily married and the Joag household widened in time with sons-in-law — Shri Sathe, Shri Shintre and Dr. Vaze and grand-children. As a member of the Prarthana Samaj Joag shared the view that girls and women should participate actively in social life along with men-folk and Mrs. Joag was invariably present with him on all social calls. He liked to travel and when as a

University delegate to several sessions of the Indian Philosophical Congress he visited distant Indian cities, Mrs Joag used usually to accompany him Joag took keen interest in these outings and completely forgetting the daily routine joined in all the light programmes of the occasion As in his educational activity so in family life, good fortune attended him and he had the rare happiness of seeing members of his family as well as the institutions to which he was devoted prospering and proving their utility in every respect Two of the contributions to the volume are by Mrs Shakuntala Joag, B A , (youngest daughter-in-law) and Miss Meera Joag, B A (grand-daughter) They are a touching and affectionate account of the great regard which these young members of the family had for him The personal lives of many eminent public men often have blemishes which sometimes make their own intimate friends and family members less appreciative of their public achievement than persons who know them only in their public roles Rarely does it happen, as it has happened in this case, that members of the family, colleagues, students and members of the public all spontaneously and with equal warmth pay their heartfelt tribute of appreciation

I shall now briefly narrate some personal reminiscences, which enable us to appreciate the human and moral qualities which constitute the foundation of Joag's splendid achievements in the field of higher education My colleague-ship with Joag over the years grew in intimacy and mutual attachment and regard because Joag knew how to nurse a younger colleague with a personality having some quite different facets and tendencies He respected another person's personality, never questioned another's outlook although being more a moral than an intellectual personality the last was not very easy for him The founder life-members of the Wadia College represented in the Deccan Education Society the group which considered Gokhale rather than Tilak as their model leader. I along with thousands of young graduates in Maharashtra considered Tilak as the symbol of nationalist aspiration Joag was an earnest and ardent member of the Prarthana Samaj, I am deeply interested in religion in my own way, but I have never even thought of the need or desirability of joining any reformist movement in religion Joag and several others of our colleagues believed in English as the proper medium of instruction, I never did Joag was one of those teachers who in the class-room adopt a deliberate, methodical manner and at very slow speed lucidly expound the subject so as to reach the average student, my teaching consists of thinking aloud and taking students in my stride knowing that to do so they must strain themselves and that not all can always successfully do it In all respects in which I thus differed, I have learnt a great deal from Joag and have, I hope, made up the deficiencies in my approach, but Joag never even sought to interfere or to suggest that his ways were the better ones For myself, I think I have learnt a great deal from Joag for he never sought to teach and never found fault with another because his stand-

point was different, although, as I said earlier, being the kind of moral personality he was this must have been an effort for him

Other reminiscences are more directly revealing. During these thirty years on three or four occasions I had spells of fatigue and depression which used to last for some months. I remember some very characteristic kindnesses of Joag during these periods. In one of my illnesses, on coming to know that I was feeling low, he took me to a homoeopathic specialist. The doctor prescribed something to give me rest and inquired as to how, since it was term-time, my work could be arranged for. 'Oh, that doesn't matter, we are all there' said Joag, and actually I well remember how, although he was Principal of the Wadia College then and had his full share of teaching work, he took some of the lectures in English which I was doing with the F Y students then. 'I don't feel like doing any work' I used to complain, 'then don't do any', relax and just do what you like. Your taking care of your health is as much the work of the Society as anything else.' 'We do not want you to take leave — even if you are not able to work — but if you feel leave will do you good, then take it for we must nurse you back to health.' Utterances like these reveal the tender solicitude with which he used to look after his junior colleagues. In times when one is low, it is only the company of a selected few that can benefit one, I remember that chats with Joag used always to help me to settle down and lessen the sense of vague oppression which characterises states of nervous exhaustion. To me personally he invariably used to say at the end of such periods — "we never considered that you were ill, I am glad nevertheless you yourself feel you are quite well now!"

Joag was reserved, and had a grave demeanour. He had an impressive personality and was keen on formal correctness. Students always regarded him with great respect bordering on awe, but crucial events always proved that the respect was not inconsistent with genuine affection as well as admiration and gratitude. At no time would Joag take extreme measures of punishment — even against bad offenders. Once to a displeased query from me (in very early years) he replied — "Yes, we do have a kind of hospital, and would cure rather than punish an offender." From the Wadia College to which Joag came when he was past forty, he learnt a great deal because he had an open, receptive mind which basically was humanitarian and enlightened. The fun, and the frolic, the vigorous animal spirits, the exuberant artistic flair of many of our students, the vigorous exploits of our sportsmen — all these being in a sense new to him were never discouraged by him even in times when the College was going through the initial stages of struggle in establishing itself and the financial resources at his command were very meagre. Joag never believed in the Gandhian methods of political agitation, the 1942 movement wasn't approved by him at all, and yet under his leadership not a single disciplinary action against a student was taken.

by us because of participation in the movement, and indeed at least in one case to my knowledge when a grown up student left College deliberately to join the movement. Joag helped him with regard to his terms, etc. on his return to College after the movement was over. When Principal H. Hamill, then Joint Director of Education and a personal friend of Joag, offered to address our students to discourage their joining the movement Joag declined the offer and said that any advice to be given to our students must come from us and not from a person outside the College. The activities of the revolutionary cult were of course never approved of by Joag, but he never failed to respect their patriotic self sacrifice and would in no sense turn his back on them. About two decades or more ago when Vir Savarkar was convalescing in a cantonment hotel, and desired the facility to use our playground for a walk, Joag readily agreed and did so as a matter of course. An instance of his innate sense of fair play in such matters occurred in connexion with a speech made by the late Pattabhi Sitaramayya at a meeting of one of our College associations. In a very rambling speech Mr. Sitaramayya made some unjustifiable remarks both about some respectable English administrators and about Indians outside the Congress. As chairman of the meeting, Joag immediately made a forceful rejoinder. When however, as editor of the College Miscellany, I wrote further to endorse Joag's stand he advised me to drop the matter for among other things, he said, Mr. Sitaramayya would not be in a position to answer your comments and it is not fair thus to take advantage of having the last word in the matter !

In the pledge which the Life-members of the Modern Education Society take when they enrol as Life-Members occur the words — ”

“ Having been convinced that spread of education is one of the best means of serving my Countrymen ”

These were verities for men like Joag, and he had no doubt in his mind that the work which he was doing was national work. Two memorable incidents come to my mind in this connexion. During the World War, II Selection Committees consisting of academicians as well as army officers were constituted to select suitable university graduates for officers' posts in the army. The Vice-Chancellor of the Bombay University, the late Mr. Justice B. J. Wadia, wrote to Principal Joag saying that he desired to suggest his name for such a Committee provided he agreed. The post carried a salary and allowance of a thousand or twelve hundred rupees p. m. (about two to three times Principal Joag's emoluments then at our College) and was expected to continue for about ten years. Mr. Joag told us (brother life-members) of the letter after he had already replied asking to be excused, as he felt that he was best serving the nation by being at his post at the Wadia College. He did not inform us earlier as it might be embarrassing for any one of us even if he desired, to raise difficulties in the way of a colleague

getting such an opportunity, and secondly because he was quite clear in his mind as to what he considered right. A distinguished citizen of the Poona Cantonment area came to the College one afternoon in 1942 or thereabout and suggested that he might address students on their duty to the nation and on the need to be disciplined etc. Joag and I who happened to be present felt that whatever had to be conveyed to students ought to be conveyed by us, as they were our wards and would take it best from us. The gentleman in the course of discussion chanced to make a remark to the effect 'Don't you think, Mr. Joag, we ought to teach our students to be nationalistic?' I still remember the place in the College porch where we were standing and on hearing these words Joag looked up at the speaker and asked him what else he thought we were doing at the College. 'We in Poona, he said, have built up this and other institutions for no other purpose save making our students truly nationalistic and we do not need advice or encouragement from others to persuade us to do so.' This was done, he said "long before the present political leaders or their predecessors became imbued with their patriotic fervour!" A revealing reminiscence narrated by a student of Joag in the New English School, Mr. Mannur in his contribution is worth narrating in this context. While teaching Macaulay's Lays of Ancient Rome, Joag was dealing with Horatio's utterance. After explaining it, he inquired whether any student remembered a parallel quotation in Sanskrit. On a student, quoting the relevant lines from Veni Samhar, Joag warmly appreciated it and said that since the Veni Samhar was written long before the Lays of Ancient Rome it was clear that the Indian author anticipated the Englishman. He concluded by saying that whenever one comes across an idea or expression in English which strikes one by its importance or felicity, one should first ask oneself whether it occurred anywhere in our own ancient literature, and should not hastily conclude that the credit must go to the Western source.

Mr. Mannur gives in his memoirs of Joag another very illuminating example of a teacher who used to teach History in one of the upper High School classes. For teaching English History this teacher made use of the prescribed textbook by an English author, (Ransome-I believe) for Indian History a book by one Mr. Stone was prescribed but no reference to the book was, however, made by the teacher while teaching the subject. On a student asking why the book prescribed was never referred to in this case as was done in the case of English History, he replied that students should not expect him to teach the history of our own country from the work of an Englishman, and that he would see to it himself by using appropriate sources that they were taught Indian history as it should be taught and as Indians alone could teach it. Mr. Mannur rightly describes this as a glimpse into the deep patriotic fervour which characterized Joag and his colleagues. This was about fifty years ago, and this should enable one to appreciate why the British rulers were always apprehensive of the influence of educated Indians on their countrymen!

It is not as a biographer but as an intimate junior colleague and friend that the above brief narrative has been told. It has been done as a mark of affectionate regard and gratitude and in the hope and belief that the account will give some idea of the qualities of head and heart which Principal Joag possessed and which enabled him to make such outstanding achievements in the field of higher education and to leave an indelible impression on the minds of those who had an opportunity to know him. I remember I met him first for a few minutes at the end of the first term in 1933 or early in 1934 along with the late Kakasaheb Limaye of the Servants of India Society. My last glimpse of him in life was on the morning of 31st December 1963, when after a hard struggle the flicker of life seemed for a little while to flourish again and although weak he was fully conscious and could recognize us and almost seemed to take leave of us. Step by step, ever since I came to meet him over thirty years ago, his outlook, his methods and his ideals influenced me and brought me close to him in mind, till at last the relationship became on my side almost filial, and at his passing away I had a sense of loss similar to the one which I had when I lost my father which was at about the time I met Joag. I have always had a deep and active interest in the lives of great men and have liked to study their biographies. Of the two or three illustrious men whom I have had the good fortune to know personally in life, Joag is one and his influence on my own choices in life and my approach to things and persons is comparable only to those of my own parents and a dearly loved elder brother who formed my character and understanding in my earliest years.

APPENDIX

SPECIAL CONDOLENCIAL MEETING

of the

Students and Staff of the Nowrosjee Wadia College Poona

to mourn the sad death of Principal V. K. Joag

Wednesday 8th January 1964 at 12 Noon.

The students, teaching staff and the other workers of the Nowrosjee Wadia College Poona, assembled at a special meeting today to express their sense of profound grief and loss at the passing away of Principal V. K. Joag, Secretary of the Modern Education Society which conducts this College and former Principal of the Nowrosjee Wadia College, on Tuesday the 31st of December 1963 at his residence in Poona at the age of 75.

The meeting unanimously adopted the following resolution of condolence

Born on 9th March 1888 at Tasgaon, Principal V. K. Joag was a distinguished student first of the Nutan Marathi Vidyalaya and then of the Fergusson College, Poona. He joined the Fergusson College as Professor of Philosophy and was enrolled a Life-Member of the Deccan Education Society in 1914. As a Life-Member of the Deccan Education Society upto 1932, Principal Joag rendered signal services to the College and to the Society, as a very successful and highly proficient teacher, and as an organiser of rare ability.

In 1932, Principal Joag and his colleagues founded the Modern Education Society Poona with the generous assistance of the late Sir Cusrow and the late Sir Ness Wadia and other public-spirited citizens in the cities of Poona, Bombay and elsewhere. To the establishment and progress of the Society and its Institutions Principal Joag literally gave his all and upto the last and even during his last illness he continued unceasingly to work for the all-sided progress of the Society and its Institutions. He was Principal of the Society's Wadia College from 1938 to 1950. Whether or not he was actually Principal of the College he gave to its welfare all his energy and his great ability and experience were always available to those who were actively in charge and his help was constantly sought and gratefully received in an abundant measure. The foundation and the growth of the Society's other Institutions in Poona viz the Cusrow Wadia Institute of Technology and in Bombay—the Ruparel College, and the New Law College—were also due chiefly to Principal Joag's efforts, his prestige, his experience, his contacts and his ceaseless and alert interest in all aspects of their progress. Mention may be made in particular of the fact that it was out of regard for and confidence in Principal Joag that

the late Sir Cusrow and Sir Ness Wadia took all along keen interest in the welfare of the Wadia College and the other Institutions of the Society and gave them and secured for them generous donations. As an active member of the Society's Managing Bodies, namely the Senate, and the Academic and Finance Councils of the Society, Principal Joag worked ceaselessly and with great devotion and ability for the welfare of all the institutions of the Society.

Principal Joag was connected with the University of Bombay for about 45 years, as Member of the Board of Studies, as Fellow of the University and for about 15 years as a member of its Syndicate. He had won for himself by his steady and disinterested work for that University a unique place for himself in its counsels and in its various bodies. He was, until he relinquished the Principalship of the Wadia College, a Member of the Court, Academic Council, Board of University Teaching and Executive Council of the University of Poona, in all which capacities he took active and leading part in the work of that University.

As a zealous man of religion he kept the flag of the Poona Prarthana Samaj flying high by his almost singlehanded efforts. In spite of his many other pre-occupations, he always made it a point to attend the weekly Prarthana and to organize and participate actively in the annual celebrations of the Poona and Bombay Prarthana Samaj.

A person of his gifts and industry could have made his mark and risen to the top in any walk of life and in devoting all his energies and his great ability to the cause of education as an instrument of national service, Principal Joag lived according to the true Maharashtrian traditions established by great patriots like Tilak, Agarkar and Gokhale.

In his passing away, the Modern Education Society has lost a worker of rare ability and devotion whom it will be well nigh impossible to replace, the City of Poona one of its distinguished and public-spirited citizens and education in this part of the country, an eminent and versatile educationist, who made a creative and constructive contribution to the spread of education. In him the Nowrosjee Wadia College has lost its founder and its chief worker and one who has been verily a father to all who belonged to the College.

This meeting authorizes the Principal to convey to Mrs Joag, to Sarvaswari Chintaman, Sadashiv and Sharad Joag, to Mrs Sathaye, Mrs Shintre and Mrs Vaze, to Shri Sathaye and to Dr Vaze and other members of the family the deepest sympathies of students, teachers and the other workers of the Wadia College in their great bereavement as sharers with them in their great sense of loss, being themselves members of Principal Joag's larger family namely the Wadia College.

THE MODERN EDUCATION SOCIETY, POONA

BOARD OF LIFE - MEMBERS

Condolence Resolution passed at the
Special Meeting on Thursday, 2nd January, 1964

THE Board of Life-Members most sorrowfully expresses its sense of profound grief and loss at the passing away of their respected colleague, friend and leader—Principal V. K. Joag at midnight on Tuesday, 31st December 1963 at his residence in Poona at the age of 75

Born on 9th March 1888 at Tasgaon, Principal Joag was a distinguished student first of the Nutan Marathi Vidyalaya and then of the Fergusson College, Poona. At the B. A. Examination which he took with Honours in Philosophy, he won the coveted Ellis Prize in English. He was a Dakshina Fellow of the College after his graduation and immediately after taking his M. A. in Philosophy he joined the Fergusson College as Professor of Philosophy and was enrolled a Life-Member of the Deccan Education Society in 1914. As a Member of the Deccan Education Society upto 1932, Principal Joag rendered signal services to the College and to the Society, as a very successful and highly proficient teacher and as an organiser of great ability. As Superintendent of the Society's Primary School—the Navin Marathi Shala, he helped it to grow into a model school possessing all necessary amenities and equipment for its students and it was on his (and Professor K. R. Kanitkar's) persuasion that the late Sir Cusrow Wadia donated to the Deccan Education Society for the construction of the Bai Jerbai Wadia Library Hall, the magnificent sum of Rs. 1,60,000/—, which remains even today one of the largest donations ever received by the Society.

In 1932, Principal Joag and his colleagues—Principal K. M. Khadye, Professors G. V. Tulpule, G. H. Kelkar, T. G. Yeolekar, S. B. Bondale, Dr. K. K. Joshi, R. S. Aiyar, Dr. P. L. Vaidya and N. G. Suru founded the Modern Education Society, Poona with the generous assistance of the late Sir Cusrow and the late Sir Ness Wadia, and other publicspirited citizens in the cities of Poona, Bombay and elsewhere. To the establishment and progress of this Society and its Institutions, Principal Joag literally gave his all and upto the last and even in his last illness he continued unceasingly to work for the all-sided progress of the Society. Except for two very brief intervals, he was Secretary of the Modern Education Society during all this period of 32 years, he was Principal of the Society's Wadia College from 1938 to 1950 and of its Cusrow Wadia Institute of Technology—(formerly the Sir Cusrow Wadia Institute of Electrical Technology) from

1938 to 1956, Whether or not he was actually Principal of these two institutions, he gave to their welfare all his energy and his great ability and experience were always available to those who were actively in charge and his help was constantly sought and gratefully received in an abundant measure. The foundation and growth of the Society's Institution in Bombay—the Ruparel College, and the New Law College—were also due chiefly to Principal Joag's efforts, his prestige, his experience, his contacts and his ceaseless and alert interest in all aspects of their progress. He was all along a member secretary of the Society's Senate, Academic and Finance Councils and the members of these bodies relied upon him to conduct the business of these bodies with perfect efficiency and in the best interests of the Society and its Institutions.

It was because of the late Sir Cusrow's great regard for and confidence in Principal Joag that he and his brother—Sir Ness, took sustained interest in the all-sided growth of the Society's first Institution—the Nowrosjee Wadia College and gave princely donations for its various requirements and later Sir Cusrow gave magnificent donations for the establishment and growth of the Cusrow Wadia Institute of Technology. Principal Joag also succeeded in enlisting the active support of the late Lady Madeleine Wadia and other generous friends like Mr. Vicaji D. B. Taraporevala, Seth Gordhandas and Seth Narayandas Ruparel, and organisations like the Sir Dorab Tata Trust and others in the institutions of the Society and it was through his prestige that the proposals of the institutions of the Society received in the Bombay and Poona Universities and in the Departments of Technical Education (State and Central) fair and just consideration and response. He guided and gave moral support to all his Life-Member colleagues and maintained a team-spirit in which the work of the Society was shared by each according to aptitude and convenience, whatever remained being always taken over by Principal Joag, in addition to the heavy work which as Principal or Secretary he was always doing with great efficiency. Outside the work of the Society but arising largely out of it was his work in the various bodies of the University of Bombay and during the first few years of the University of Poona. He was connected with the University of Bombay for about 45 years, as Member of the Board of Studies, as Fellow of the University and for about 15 years as a member of its Syndicate. He was for many years Chairman of the Board of Studies and was Dean of the Arts Faculty on more than one occasion. He represented that University at various Conferences including the Commonwealth Conference of Vice-Chancellors in 1958 in Canada. He had won for himself by his study and disinterested work for that University a unique place in its counsels and in its various bodies. He was, until he relinquished the Principalship of the Wadia College, a Member of the Court, Academic Council, Board of University Teaching and Executive Council of the University of Poona in all which capacities he took an active and leading part in the work of that University. Even now as a member of the Court his occasional

presence and participation in its work was welcomed by all and his word carried great respect with all. During his tenure as Principal of the Cusrow Wadia Institute of Technology, he was a member of the Bombay State Council of Technical Education.

As a zealous man of religion he kept the flag of the Poona Prarthana Samaj flying high by his almost singlehanded efforts. In spite of his many other preoccupations he always made it a point to attend the weekly Prarthana and to organize and participate actively in the Annual celebrations of the Poona and Bombay Prarthana Samaj.

Principal Joag was a very able and effective speaker, and he had remarkable acumen and skill in drafting important statements of policy as well as those in which details and facts are to be marshalled in an effective manner. He was very alert in subtle discussions and intricate deliberations. A person of his gifts and industry could have made his mark and risen to the top in any walk of life and in devoting all his energies and his great ability to the cause of education as an instrument of national service, Principal Joag lived according to the true Maharashtrian traditions established by great patriots like Tilak, Agarkar and Gokhale.

The workers of the Modern Education Society and all its Institutions have lost in Principal Joag a great and good leader who played a signal part in the establishment and growth of the Society's Institutions and who has made available to his successors a rich legacy in the form of four well established Institutions of higher learning in Poona and Bombay. The Board places on record its respectful homage to the memory of this Father of our Institutions and assures him that the work of the Society will be carried out in the same spirit of devotion to the cause and of mutual understanding in which he carried it out all his life. In his passing away, the Modern Education Society and its Institutions have lost a worker of rare ability and devotion whom it will be well-nigh impossible to replace, the City of Poona one of its distinguished and public-spirited citizens and education in this part of the country, an eminent and versatile educationist who made a creative and constructive contribution to the spread of education.

The Board conveys to Mrs. Joag, to Sarvashri Chintaman, Sadashiv and Sharad Joag, to Mrs. Sathaye, Mrs. Shintre and Mrs. Vaze, to Shri Sathaye and to Dr. Vaze and other members of the family its deepest sympathies in their great sense of loss as being themselves members of Principal Joag's family.

TRIBUTES TO PRINCIPAL V. K. JOAG.

It has been a great loss to the field of education. His unique service to the Wadia College will ever be remembered.

Premila V. Thakersey.

His services in the field of education will long be remembered by all, more especially the public of Poona

S. G. Barve.

I have been in close and continuous contact with Annasaheb for nearly half a century . he held over me a position of moral leadership and of mature wisdom which I have always treasured

D. G. Karve

It is not only the Modern Education Society that has lost its founder and its ever-active Secretary in his demise but all those working in the field of education have lost a vital source of inspiration He was a philosopher and a great organiser and lived a truly dedicated life The gap he has left will be difficult to be filled.

Kumari S. Panandikar.

His work is the best monument to his memory I have had always a feeling that it deserved much greater recognition by Maharashtra than it got

S. K. Muranjan.

If Life-Members could come anywhere near him in the matter of devotion and hard work, the institution can still claim to be valid even under the conditions of today

M. G. Bhate

Professor Joag was held in high esteem and respect by every one and was admired for his great contribution to the cause of higher education

T. V. Chidambaram.

The University of Bombay and the University of Poona are the poorer by his death

Y. V. Dixit.

His death naturally creates a great void in the affairs of the Modern Education Society The remark of Sir Cusrow Wadia "Had there been no Joag there would have been no Wadia College " comes to my mind vividly

C. B. Joshi.

The cause of education was dear to his heart and the missionary zeal with which he worked was an inspiration to all Wadians wherever they might be will always cherish his memory

R C Sheth

Almost fifteen years back he found a poor boy struggling for an opening in life. He lifted him up out of abject poverty and helped him to earn a comfortable and decent life.

I. K. Pathan.

During the quarter century of our association with him we had nothing but praise for his untiring labour in the cause of education.

Gregson, Batley & King

Both personally and collectively the N. Wadia College have suffered a great loss by the death of Principal Jevay.

J. de Marneffe S. J.

AN ADDRESS OF FAREWELL

Presented to

PRINCIPAL V. K. JOAG M. A.

On the eve of his retirement from the Nowrosjee Wadia College, Poona
DEAR SIR,

WE, the members of the Staff of the Nowrosjee Wadia College and the Sir Cusrow Wadia Institute of Electrical Technology, Poona, express our deep sense of gratitude for and appreciation of your untiring labour for the Nowrosjee Wadia College and its sister Institution. We know that as Secretary of the Modern Education Society, Poona, and a Principal of the Sir Cutsrow Wadia Institute of Electrical Technology, you still continue to be prominently associated with the work of the Society. Yet your retirement as Principal of the Nowrosjee Wadia College creates a void we must painfully prepare to face. To us, the College and Principal Joag are interchangeable terms.

THESE eighteen years have seen the growth of this College from birth to adolescence. As its main architect, you have addressed yourself to the task with a devotion and sacrifice whose rich and fruitful result, generation of students will continue to reap. You have succeeded in creating and fostering amongst us a truly cosmopolitan spirit, and a catholic outlook. Your achievement in the field of education will always serve as an inspiration to all of us.

It is not merely as the architect of these institutions that we shall remember you. Your encouraging presence will always be with us to lead us in years to come, over life's rugged path. You have, by your example taught, us a philosophy of courage and determination which makes light of the scars and bruises and spreads warmth and good cheer all around.

It is the earnest hope of every one of us that our lives may, in some measure, be a reflection of yours. We all pray that your experience will be that of the poet who sang :—

I have come far and confronted the calm and the strife,
I have fared wide, and bit deep in the apple of life.
It is sweet at the rind, but oh, sweeter still at the core,
And whatever be gained, yet the reach of the marrow is more.

POONA

15th February 1951

मराठी विभाग

पुण्याच्या शैक्षणिक जीवनाचा थोर शिल्पकार प्रि. विश्वनाथ केशव जोग

लेखक विष्णु बापूजी आंबेकर

पुण्याच्या शैक्षणिक क्षेत्रातील एक महनीय व्यक्ति या नात्याने प्राचार्य आण्णासाहेब जोग याचे नाव अनेक पिढ्यांपर्यंत टिकून राहील. १९११ सालापासून १९६३ सालापर्यंतचा प्रदीर्घ कालखंड आण्णासाहेबानी पुण्यातील दोन प्रसिद्ध शिक्षणसंस्थांतील एक प्रमुख कार्यकर्ता म्हणूनच गाजविला या दोन्ही शिक्षणसंस्थांना जो खानदानीपणाचा डोल आला त्याला आण्णासाहेबाचे साहचर्य पुष्कळ अशी कारण झाले आहे. स्वतः आण्णासाहेबाचा जन्म एका खानदानी इनामदार कुटुंबात झालेला होता. सुबत्तेने आणि सपत्तीने येणारा टक्कटवीतपणा त्याच्या सर्वच जीवनावर पसरलेला होता. कोणतीही गोष्ट करताना प्रयत्नापासून तो खर्चापर्यंत कसलाही कजूसपणा करावयाचा नाही हे जवळजवळ त्याचे ब्रीदच ठरून गेले होते. प्रत्येक कामात त्याची म्हणून एक खास पद्धति ठरून गेलेली असे आणि त्या पद्धतीत कधी कुणी कसलीही चालढकल केलेली त्यांना खपत नसे. १९३२ साली वाडिया कॉलेज स्थापन होण्यापूर्वीची सुमारे वीस वर्षे त्यांनी फर्ग्युसन कॉलेजातील अध्यापनकार्यात निष्ठेने खर्च केली होती. फर्ग्युसन कॉलेजची परंपरा आपल्याला साभाळावयाची आहे, याची त्यांना त्या काळात सदैव जाणीव होती. त्यांनी ना गोष्ट गोखले याचे तेजस्वी कर्तृत्व जवळून पाहिले होते. गोखल्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाने प्रभावित झालेल्या त्या वेळच्या तरुण कार्यकर्त्यांपैकी आण्णासाहेब हे एक होते. संस्था स्थापन करून त्या चालवाव्यात कशा, आणि त्या चालण्यासाठी देणग्यांच्या रूपाने सपत्तीचा ओघ एकसारखा आपल्या संस्थाकडे कौशल्याने वळवावा कसा, याचे प्रात्यक्षिक गोखल्यांच्या उदाहरणाने त्यांच्यासमोर सदैव उभे होते. गोखल्यांच्याविषयी बोलताना आण्णासाहेब नेहमीच फार जिऱ्हाळ्याने बोलत. गोखल्यांच्या स्वभावातील सुसंस्कृतपणाचे आकर्षण त्यांना नेहमी वाटत असे आणि खाजगी बोलण्यात ते अनेक वेळा या गोष्टीचा आदराने उल्लेख करीत. आपल्या कर्तृत्वाने आणि अखंड कार्यकनिष्ठेने माणसाने दुसऱ्यावर वचक ठेवावा, नुसत्या अमलदारीने नव्हे, हे आण्णासाहेबाच्या कार्याचे एक वैशिष्ट्य होते. सत्तेच्या मार्गाने प्रतिष्ठा मिळविण्यापेक्षा ती उपयुक्त कार्याच्या मार्गाने मिळवावी अशी त्यांची सदैव शिकवण असे. या आपल्या शिकवणीप्रमाणे त्याचे स्वतःचे वर्तन होते आणि म्हणूनच त्यांना महाराष्ट्रातील शिक्षणक्षेत्रात एवढे मोठे नाव मिळविता आले.

फर्ग्युसन कॉलेजातील त्याचे अध्यापनकार्य अनेकांच्या स्मरणात राहावे इतके वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. त्या वेळी डोक्याला ते पाढरा रुमाल बांधीत गळाबद्द पिवळा सुती पार्शीफंशनचा कोट, पाढरी विजार, पायात बूट आणि अगावर काळा गाऊन अशा वेषात ते कॉलेजातील इटरमीजिएटच्या वर्गावर लॉजिक शिकविण्यासाठी येत. व्यासपीठावर त्यांनी पाऊल टाकले की वर्गात एकदम स्तब्धता पसरे. त्याचे व्यक्तिमत्त्व मोहक असे. गोरापान वर्ण, धारदार दृष्टि, आणि अणकुचीदार लयबद्ध आवाज या त्याच्या नैसर्गिक गुणामुळे त्याची छाप विद्यार्थिवर्गावर कायमची पडे. त्याच्या चालण्यात ऐरावताचा डोल होता. बोलण्यात कधीही धाई नसावयाची वर्गातील सामान्य विद्यार्थ्यांना आपले

म्हणणे समजले पाहिजे यावर त्याचा विशेष कटाक्ष असे त्याची वर्गातील व्याख्याने त्यावेळी कित्येक विद्यार्थी वर्गात 'अक्षरशः' उतरून घेत शिक्षक व विद्यार्थी यांच्यामधील विचारसूत्राची लय साधण्यासाठी आण्णासाहेब उजव्या हाताला बमलेल्या एकाद्या विद्यार्थ्याकडे पापण्याखालून तिरक्या नजरेने आपल्या विशिष्ट लकवीने पाहता त्याने वाक्य संपवून पेन्सिल वहीवरून उचलली की, आण्णासाहेबाच्या वाणीतून पुढल्या वाक्याचा ओघ सुरू व्हावयाचा इंग्रजी भाषेवर त्याचे प्रभुत्व होते त्या वेळच्या फर्ग्युसन कॉलेजातील सर्व प्राध्यापकात इंग्रजी भाषा समर्पक रीतीने आणि डीलदार पद्धतीने बोलण्यात आण्णासाहेबाची ख्याति होती त्याच्या बोलण्यात वक्तृत्वाचा एक ढग होता, संगीतातील माधुर्याची मोहिनी होती, विचारसूत्राच्या पक्केपणाचे सामर्थ्य होते, आत्मविश्वासाचे अधिष्ठान होते, आणि स्वतःच्या तत्त्वश्रद्धेवरील गाढ निष्ठा होती

त्या वेळी फर्ग्युसन कॉलेजातील विद्यार्थी बाहेरच्या राजकीय चळवळींनी भासून जाऊन कॉलेजातील अनेक कार्यक्रमांच्या वेळी दगल उडवून देत वर्गातहि प्रोफेसराना उच्छाद आणण्यात त्याच्या कर्तृत्वाला कधी कधी बहर येई त्या वेळच्या म्हणजे १९१५ ते १९३० या काळातील फर्ग्युसन कॉलेजच्या इतिहासात विद्यार्थ्यांनी गाजविलेले हे असले पराक्रम आजहि पुष्कळांच्या स्मरणतून गेले नसतील पण आण्णासाहेब जोगाच्या वर्गात असला दगा करण्याचा कोणाचाहि मगदूर नव्हता! त्याचा वर्गहि तसा काही लहान नसे इतरचा लाँजिकचा वर्ग म्हणजे दीडणे विद्यार्थ्यांचा वर्ग! इतर वर्गातून आणि कॉलेजच्या परिसरातून कितीहि हुल्लडवाजी चाललेली असली तरी तिचा मागमूसहि आण्णासाहेबाच्या वर्गात नसावयाचा! एकदा तर प्रयत्नपूर्वक योजना करूनहि सारा डाव फसला १९२५ च्या डिसेबरात कॉलेजचे गॅदरिंग साजरे व्हावयाचे होते मुख्य पाहुणे म्हणून वॅटिस्टा याना आणावे असा विद्यार्थ्यांनी आग्रह धरला त्या वेळी केणवराव कानिटकर प्रिन्सिपल् होते त्याच्यापूर्वी रॅ पराजपे यानी आपल्या प्रिन्सिपलशिपच्या कारकीर्दीत विद्यार्थ्यांचे मत कधी मोठ्या आर्जवाने मानले होते असेहि नाही परंतु पराजपे याच्या व्यक्तिमत्त्वानेच साऱ्या गोष्टी एकहाती पार पडत तेव्हा कानिटकरानी विद्यार्थ्यांचे मत मानले नाही यात काही परपरेला मोठासा बाध येत होता अशातलीहि गोष्ट नव्हती पण बाहेरील राजकीय चळवळीचा प्रभाव मोठा होता शिवाय त्याच वर्षी प्रिन्सिपल् झालेल्या के. रा. कानिटकराविषयी पुण्यातील लोकमतानुवर्ती अशा एका अतिशय लोकप्रिय वृत्तपत्राने फर्ग्युसन कॉलेजची प्रिन्सिपलशिप 'केरा' वारी गेली अशा शब्दांनी टीका केली होती त्यामुळे त्याच्याबद्दल विद्यार्थ्यांत एकप्रकारची अकारण तुच्छताबुद्धि मूळ धरून बसली होती अशात वरच्या सारखा मतभेदाचा प्रसंग आला विद्यार्थ्यांनी रोज हुल्लड चालविली टाइम्सचा वार्ताहर फ्रँकस् कॉलेजच्या आवारात 'वृत्तविशेष' मिळविण्यासाठी आला असताना त्याला एका विद्यार्थ्याने पादद्वाराचा प्रसाद दिला या गोष्टीचा फार गवगवा झाला एका गोऱ्या वार्ताहराला मारल्याबद्दल सरकारकडून कॉलेजवर ठपका ठेवण्यात आला अशा वेळी आण्णासाहेबानी आपले व्यक्तिमत्त्व पणाला लावले त्यांनी या प्रकरणात जी मध्यस्थी केली तिच्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या मनातहि आण्णासाहेबाविषयी फार आदर निर्माण झाला किंबहुना ज्या विद्यार्थ्यांनी हा प्रकार केला होता त्याने तर आण्णासाहेबाबद्दल इतर विद्यार्थ्यांजवळ अतिशय आदराचे उद्गार काढले या प्रक्षोभक काळात लाँजिकच्या वर्गातहि वाकावर हात आपटून विद्यार्थ्यांनी आण्णासाहेबाना सलामी दिली इतर प्रोफेसरप्रमाणे रागवारागवीचा प्रकार घडेल अशी वर्गातील विद्यार्थ्यांची अपेक्षा होती पण व्यासपीठावर शांतपणे उभे राहून आण्णासाहेबानी सर्व वर्गावर नजर फिरविली, एकदा मृदु हास्य केले.

आणि चर्या पुन्हा गभीर केली त्याच्या नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणे अगावरील गाऊनमधील हात पाठीशी मिळवून त्यानी बोलण्यास सुरुवात केली. सबंध पाऊण तास आण्णासाहेबानी विद्यार्थ्यांच्या वर्तनावरच भाषण केले. सारा वर्ग चिन्तासारखा स्तब्ध होता. इतकेच नव्हे तर बाकावर हातानी वाजविण्याचा उपद्व्याप आपण उगीच केला अशी पश्चात्तापाची भावना सर्वांच्या मुद्रेवर प्रतिबिंबित झाली होती. आण्णासाहेबाचा स्वर रागाचा नव्हता, मनधरणीचाहि नव्हता. तात्त्विक चिंतनशीलतेची छाया सर्व बोलण्यावर पसरलेली होती. घटा झाली, आण्णासाहेब निघून गेले. पण वर्गातील विद्यार्थी मात्र काही वेळ जाग्यावरच तटस्थ बसून राहिले. दुसऱ्या दिवसापासून आण्णासाहेबाचे वर्ग शांततेने सुरू झाले. वर्गात एकहि विद्यार्थी गैरहजर राहात नव्हता. इतर वर्गातून ही शांतता निर्माण व्हावयास आठपधरा दिवस जावे लागले. त्या काळात अगा गैरशिस्तीबद्दल एकेकट्या विद्यार्थ्याला प्रिन्सिपलपुढे नेऊन उभे करण्याचे पमग कॉलेजातील इतर काही प्रोफेसरावर नेहमी येत. फर्ग्युसन कॉलेजातील वीम वर्पाच्या नेवेच्या काळाने आण्णासाहेबावर अमला प्रसंग कधीहि आला नाही, हे विशेष होय. विद्यार्थ्यांनी त्यानी कधी अकारण मलगी केली नाही. किंवा कधी अकारण तुटकपणाहि केला नाही. आपला आव मभाळून विद्यार्थ्यांच्या हातून कामे कशी करून घ्यावीत याचे तंत्र याना फार चांगले माधले होते.

फर्ग्युसन कॉलेजच्या आवारातील वार्ड जेरवार्ड वाडिया लायब्ररी ही तर सर्वस्वी आण्णासाहेबाच्या परिश्रमामुळे उभी राहिली. त्यावेळी डी. ई. मोमायटीने चालविलेल्या नवीन मराठी शाळेच्या प्रमुखत्वाचे कामहि आण्णासाहेब पाहात असत. अगदी बालवयातील मुलाना शाळेत आल्यावर त्याचे मन रमविण्यासारख्या अनेक सोयी उपलब्ध केल्या पाहिजेत ही दृष्टि त्या काळात प्रथम प्रा. कानिटकर यांनी व त्याचे मागोमाग आण्णासाहेबानी व्यक्त केली. त्या प्राथमिक शाळेचे पूर्वीचे पारंपरिक स्वरूप पालटून तिच्यावर आधुनिकपणाचा साज चढविला तो या दोघानी. मुलाना शिक्षा करण्याची सर्व पद्धत आण्णासाहेबानी बद केली. लहान मुलांशी ते फार वात्सल्याने वागत. शाळेंतील काही मुले रस्त्यात वचिन् आण्णासाहेब दिसले तर त्याना मोकळेपणाने हाक मारून ओळख देत आणि नमस्कार करत. नवीन मराठी शाळेतील मुलासाठी एक अस्मल खानदानी संगीतज्ञ गवयी नेमून गाणे शिकविण्याची व्यवस्था प्रथम आण्णासाहेबानीच केली. व्यक्तीचे पृथक् कर्तृत्व सस्थेच्या विराट व्यवहाराच्या प्रवाहात समरस होऊन जाते आणि तमे ते जाणे सस्थाच्या निकोप योगक्षेमाच्या दृष्टीने योग्यच असते. पण सस्थेच्या विशाल जीवनाच्या उदरात व्यक्तीच्या कर्तृत्वाचे पाझर सतत वाहत असतात हेहि विसरून चालणार नाही. नवीन मराठी शाळेतील एका समारंभासाठी आण्णासाहेबानी सर कसरो वाडिया याना बोलावले होते. त्याना त्याच्या जागेवर मोटारीने पोचविण्यासाठी त्याच्याबरोबर आण्णासाहेबहि गेले. वाटेत फर्ग्युसन कॉलेजच्या रस्त्यावरून जाताना कॉलेजच्या इमारतीकडे लाबून अगुलीनिर्देश करून आण्णासाहेबानी कॉलेजची माहिती सांगण्यास सुरुवात केली. वाडियाना हे कॉलेज प्रथम सरकारी वाटले व "सरकारी कॉलेज पाहण्याचे मला काही कारण नाही" असे त्यानी अर्धवट उद्गारहि काढले. पण मग पुढे सगळी हकीकत ऐकल्यावर 'अरे, हे तर गोखल्याचे कॉलेज! मग ते पाहिलेच पाहिजे,' असे मोठ्या उत्साहाने म्हणून वाडिया यानी कॉलेजला भेट दिली. कॉलेजला एका लायब्ररीच्या इमारतीची जरूर आहे असे कार्यकर्त्यांनी सूचित केल्यावर वाडियानी सबंध लायब्ररीची इमारत बांधून दिली, इतकेच नव्हे तर, एवढ्या चांगल्या इमारतीतील सारे फर्निचरहि

दिले त्या काळान पुण्यामध्ये हे फर्निचर अगदी नव्या घर्तीचे होते. इतके करूनहि इमारतीच्या उद्घाटन-प्रसंगी हजार न राहाण्याइतका जालीत मकोच वाडियावधूनी व्यक्त केला !

वस्तुन आण्णामाहेवाचे नारे जीवनकार्य फर्न्युमन कलिजमध्येच पूर्ण व्हावयाचे पण डी. ई. मोनायटीन बोर्ड ऑफ लाईफ मेम्बर आणि गव्हर्निंग बॉडी या दोन घटक-मंडळात मनभेदाचे प्रसंग निर्माण झाले आणि ते विकोपाला गेले. गव्हर्निंग बॉडीने आपले खास अधिकार वापरून १९३२ च्या जानेवारीच्या पहिल्या आठवड्यात कॉलेजातील आजीवमभामदापैकी एका गटाच्या प्रमुख मंडळींना मस्येतून काढून टाकल्याचे जाहीर केले. त्यावेळी काढून टाकलेल्या आजीव मभामदान आण्णामाहेव प्रमुख होते. तो दिवस त्याच्या आयुष्यातील सर्वात क्रान्तिकारक दिवस होता. मस्येवर त्याचे प्रेम होते. गोष्टी विकोपाला जाऊ नयेत आणि आजीव मभामदाच्या हक्काचे अबाधितत्व कायद्याने आणि नियमाने मानले जावे असे प्रयत्नहि करण्यात आले. आजच्या पिढीपुढे कागदोपत्ती पुरावे जे काय मागतील त्यापेक्षा त्यावेळी प्रत्यक्षान पुष्कळच ज्ञान गोष्टी वडल्या ! पुण्यातील वातावरण या एकाच वार्तेने अगदी भरून गेले. ठिकठिकाणी लोकांनी या प्रकरणाच्या खाजगी चर्चा केल्या. वैयक्तिक मठघातील वैगभावनाहि त्यावेळी डवळल्या गेल्या आणि त्यांना वर्तमानपत्रातून वाचा फुटली. दुसऱ्याच दिवशी एका खासगी स्नेह्याकडे आण्णामाहेव वमले होते, त्यावेळचा प्रसंग उल्लेखण्यामारखा आहे. चेहरा मग्न झाला होता. नैराश्याने त्याच्या मनावर पगडा बसविला होता. एकदम पुढला अडाज करण्याइतकी परिस्थिति फारशी अनुकूल नव्हती. आण्णामाहेवा-मारख्या पारितोषिके मिळविलेल्या निष्णान प्राध्यापकाला मुंबईतील किंवा परागनातील एकाद्या शिक्षणमस्येत जागा मिळाली असती. पण त्याच्यामारख्या कर्तृत्ववान् माणमाला नुमती नोकरी मिळाली म्हणून चिंता वाटत नव्हती. आपल्या कर्तृत्वशक्तीचा प्रतिकूल परिस्थितीच्या अगाराने बोलमा होऊ नये ही महत्त्वाकांक्षा त्याहि स्थितीत जागृत होती. आणि म्हणूनच त्यावेळी त्याच्या तोंडून एकदम उद्गार निघाले, "My utility is lost," म्हणजे "माझ्या कर्तृत्वशक्तीला अना कोणती उपयुक्तताच उग्ली नाही" या त्याच्या उद्गारांनी भोवतालच्या वातावरणान एकदम विपण्णता भरून राहिली. पण त्या दिवशीच त्यांनी नैराश्याचे पावटण भिरकावून दिले आणि त्या खासगी बैठकीतून उठताना म्हटले, "या मस्येमाग्वीच दुसरी मस्या काढावी लागेल. त्याशिवाय दुसरा मार्ग नाही."

मनान अशा गोष्टींनी काहूर भाजविले होते. तरी आण्णामाहेवांनी व त्याच्यावगेवर वाहेर काढलेल्या इतर प्राध्यापकांनी विद्यार्थ्यांवद्दलची आपली जबाबदारी सोडली नाही. जानेवारीचा तो पहिला आठवडा, युनिव्हर्सिटीच्या परीक्षा अगदी तोंडावर आलेल्या, अशा स्थितीत कॉलेजातील विद्यार्थीवर्ग गागरून जाणे स्वाभाविक होते. कारण त्या वेळी वाहेरच्या क्लामेसच्या कल्पनेचा एवढा उदय झालेला नव्हता आणि प्रसार तर नव्हताच नव्हता. शिवाय गार्डन्, टिपणे, याचेहि आजच्या इतके मुलभ प्राबल्य नव्हते. कॉलेजातील चागल्या अध्यापकाच्या शिकविण्यावर तर विद्यार्थी निश्चिंतपणेच अवलंबून राहान पुण्यातील प्रार्थना ममाजाच्या इमारतीत स्टूडन्स ब्रदरहूड या मस्येचे कार्य चालत असे. या मस्येची मूर्ते आण्णामाहेवांच्याच हाती होती. त्या मस्येच्या वतीने कॉलेजच्या वर्गाचे क्लामेस मुरु करण्यात आले, आणि मार्चच्या पहिल्या आठवड्यापर्यंत विद्यार्थ्यांचे सर्व अभ्यासक्रम व्यवस्थित पुरे करण्यात आले. प्रार्थना ममाजातील या वर्गांना एक

पंचोहि फी आकारण्यात आली नव्हती ज्या कॉलेजातून आपल्याला काढले, त्या कॉलेजची इमारत फक्त आपल्याला वर्ज्य झाली, इमारतीच्या वर्गातील विद्यार्थ्यांची जबाबदारी आपल्याला सोडता येत नाही, या सुमस्कृत विचारमरणीचा तो विजय होता आणि म्हणूनच प्रार्थना समाजातील त्या वर्गांनी या निष्कामित प्राव्यापकाना विद्यार्थिवर्गात एक वेगळीच प्रतिष्ठा आणि लोकप्रियता मिळवून दिली

पुणे स्टेशनजवळच्या कनाॅट हॉटेलच्या इमारतीत १९३२ च्या २० जूनला वाडिया कॉलेज स्थापन झाले मधल्या अवघ्या चार महिन्यात सारी धावाधाव करून कॉलेजची प्रतिष्ठापना करण्यात आली त्या चार महिन्यात आण्णासाहेबानी केलेले अविश्रात श्रम ज्यांनी प्रत्यक्ष पाहिले त्यानाच त्या परिश्रमाची खरी महती अजमावता येईल ! सध्या स्थापन झाल्यावर पुढल्या स्थैर्याच्या आणि समृद्धीच्या काळात जे नवीन कार्यकर्ते येतात, त्यांना सध्येच्या जन्मकाळच्या वेदना माहीत नसतात आणि माहजिकच सध्येचे सारे घटक एका मापाने मोजताना मूळ सस्थापकानाहि आपल्याच बरोबरीचे मानण्याचा मोह या नव्या घटक सभामदाना होतो अशा वेळी इतिहासदृष्टीने सस्थापकाच्या कार्याची थोरवी जाणणारे महकारी मिळणे हेही एक भाग्यच मानले पाहिजे आण्णासाहेबाना असे नवे महकारी शेवटपर्यंत मिळत गेले त्यांनी आण्णामाहेबाबद्दल आदराची भावना सतत बाळगली, हेहि या ठिकाणी मुद्दाम सांगितले पाहिजे क्वचित् एखादा अपवाद असेल पण सामान्यत आण्णासाहेबाचा ज्येष्ठपणा आणि श्रेष्ठपणा त्याच्या बटुतेक सहकाऱ्यांनी निर्विवादपणे शिरोधार्य मानला त्या चार महिन्याच्या काळात पुण्यातील चांगल्या प्रतिष्ठित मंडळीनीहि हे नवे कॉलेज निघून नये म्हणून पडद्या-आड जे अतिप्रसंगी प्रयत्न केले ते हाणून पाडताना आण्णासाहेबाना फार मनस्ताप झाला कारण या आततायी लोकात त्यांनी गुस्स्थानी मानलेली बडिलधारी माणमेहि होती कॉलेज निघाल्यानंतर पहिल्या दोन वर्षात असा दिवस गेला नाही की, ज्या दिवशी आण्णासाहेबानी एखादा बडा पाहुणा सध्या पाहुण्यासाठी जाणला नाही त्या मालातील 'ज्ञानप्रकाश' वृत्तपत्राचे अक पाहाणाराला वाडिया कॉलेजला भेट देणाऱ्या पाहुण्याच्या आगमनाची वार्ता आठवड्यातून तीन चार वेळा तरी छापलेली आढळेल शिवाय या भेटी कधी आळणी आणि कोरड्या व्हावयाच्या नाहीत चहा व खाण्याचे जिनस याची आकर्षक माडणी करून समारभाला सौंदर्याची जोड दिली जाई आलेला पाहुणा आगतस्वागताने आणि विशेषत कार्यकर्त्यांच्या नि स्वार्थी आणि निरलस परिश्रमानी महजच आकृष्ट होई, आणि काही देणगी जाहीर करून जाण असे हे नवीन कॉलेज पुण्याच्या पूर्व-भागात कॅपहद्दीत निघाले त्यामुळे इतर गोष्टीबरोबर आण्णासाहेबाच्या पोशाखातहि बदल झाला. त्यांनी युरोपीयन पद्धतीचा पोशाख करण्यास सुरुवात केली त्या पोशाखातहि आण्णासाहेब विशेषत कॅप हद्दीच्या वानावरणाला शोभून दिसत वाडिया कॉलेजात येणारे बरेचसे विद्यार्थी त्या हद्दीतील असत अठरापगड जातीच्या विद्यार्थ्यांना एकत्र आणून एकाच सस्कारानी त्यांना भारून टाकण्याचे कार्य या सध्येने पुण्यात केले हे विसरून चालणार नाही त्यावेळी तरी निदान फर्ग्युसन कॉलेज व एम् पी कॉलेज या दोन शिक्षण सस्थातून पुण्यातील मध्यम-वर्गातील विद्यार्थीच ठराविक प्रमाणात शिकत असत त्या मानाने वाडिया कॉलेजचे स्वरूप अगदी वेगळे होते शिवाय पहिले वर्ष म्हणून कॉलेजच्या वातावरणात एक तज्जेपणा होता व्याख्यान, काव्य-गायन, गायन, खेळ इत्यादि अनेक गोष्टींनी विद्यार्थिवर्गाला कॉलेजबद्दल आकर्षण वाटे नामदार श्रीनिवास शास्त्री यांनी पहिल्याच वर्षी कॉलेजात येऊन केलेले भाषण फार सुंदर झाले होते इंग्रजी आणि मराठी भाषातून

वक्तृत्व करण्यावद्दल ख्याति मिळविलेल्या अनेक प्रतिष्ठित आणि लोकप्रिय वक्त्याची हजेरी वाडिया कॉलेजात लागली कालेज सदैव कार्यक्रमांनी गजबजलेले अमावे यामाठी आण्णासाहेव साऱ्या लहानथोर अध्यापकांना एकसारखे प्रोत्साहन देत असत

पहिल्याच वर्षीच्या गॅदरिंगचा धाट खरोखर वर्णन करण्यासारखा होता वेस्टएंड थिएटरात विविधगुणदर्जनाचे विद्यार्थ्यांचे कार्यक्रम झाले कार्यक्रम वक्तशीर आणि व्यवस्थित झाले पाहिजेत असा आण्णासाहेवाचा कटाक्ष असे वागीकमारीक तपशीलातहि आण्णामाहेव मन घालून चौकणी करीत 'बधूपरीक्षा' या नाटकाचा प्रयोग 'किलॉस्कर थिएटरात रात्री झाला दोन वाजता प्रयोग संपणार होता आण्णामाहेवानी टुपारीच सर्व शिक्षक कार्यकर्त्यांना मागून ठेवले होते की, रात्री नाटक संपल्यावर नाटकान भाग घेणाऱ्या सर्व मंडळींना कॉलेजवर पिठले-भाताची मेजवानी द्यावी त्या वेळच्या मोठमोठ्या नाटकमंडळ्यातून अशीच वट्टिवाट होती आण्णासाहेवाच्या सर्वस्पर्शी अवलोकनातून ही गोंष्ट सुटलेली नव्हती रात्री नाटक संपल्यावर सर्व मंडळींना एका लॉरिंग्तीन कॉलेजवर नेले आणि तेथे मग यट्टाविनोदाच्या तोडीलावण्यावरवर पिठले-भाताच्या जेवणाला अपूर्व गोडी आली या साऱ्या कार्यक्रमातील शिस्त वाखाणण्यासारखी असे कोणत्याहि कार्यक्रमात कसलाहि गोधळ झालेला चालावयाचा नाही स्टूडंट्स ब्रदरहुडची समेलने सुद्धा अशीच आकर्षक होत त्या समेलनात बैठे खेळ खेळण्याची मुद्दाम व्यवस्था केलेली असे अशा समेलनातील प्रमुखपणाचे अधिकार आण्णामाहेवाकडेच असत पण कोणत्याहि व्यक्तीला समेलनातील रस सुखाने चाखण्याची ईर्ष्या वाटावी, अशा योजना आण्णासाहेव मोठ्या युक्तीने पार पाडीत

इतक्या कामाच्या गडवडीत प्रार्थना समाजाची उपासना त्यांनी कधी चुकवली नाही पुण्यात किंवा मुंबईत कामाच्या कितीहि गडवडीत असले तरी ते प्रार्थना समाजात दर रविवारी न चुकता हजर राहत प्रार्थना समाजाच्या वार्षिक उत्सवात तर सहकुटुंब सहपरिवार भाग घेताना त्याच्या उत्साहाला अगदी भरत येई त्याची मनोवृत्ति अध्यात्मप्रवण होती तिला ध्येयामक्तीची ओढ होती त्याच्या सारखा पापभीरू गृहस्थ तर कर्वाचितच आढळेल विणेपत अध्यापनकार्याचे व्रत जीवनान पत्करल्यानंतर आपल्याला मार्बजनिक चारित्र्यातील निर्मळपणाची चाड मतत रागली पाहिजे हे त्याचे व्यवधान कधीहि मुटले नाही त्याच्या नेतृत्वाखाली मस्थाचे हिणेंव नेहमी निर्मळ राहिले गाण्याची त्यांना फार आवड होती लहानपणी काही दिवस ते भाऊराव कोल्हटकर याच्या जवळ राहिले होते गायनाच्या स्वाभाविक आवडीला भाऊरावाच्या महवामात कदाचित् विणेप वाव मिळाल्या असावा पुढे घरी देगील कधी कधी कॉलेजच्या व इतर मार्बजनिक कामाच्या रगाड्यातून बोटी फुरमत काढून ते आपल्या चिरजीवाना पेटीच्या माथीवर गाणे म्हणावयाम मागत तुकागमाचे अभंग त्याच्या विणेप आवडीने होते 'काय वानो आता न पुरे हे वाणी' हा अभंग म्हटला जात असताना त्याचे मन खरोखरीच तन्मय होत असे वरवर पाहणाऱ्याला आण्णामाहेव करडे वाटत पण ते फार भावनाप्रधान होते त्याच्या चर्येवरचे भाव वरपागी कठोर भासत पण त्याच्या जवळ बसून बोलणाऱ्या त्याच्या अंत वरणातील उत्कट भावनाची उब जाणवत असे

घरी काय निद्रा वाहेन नाय कुणाजीहि बोलताना ते स्पष्टवक्तेपणाने बोलण्याच्या वावतीत मातार घेत नसत त्यामुळे त्याच्यागी बोलणाऱ्याला एक प्रकारचा वचन वाटे पण हा स्पष्टवाक्तेपणा निरानारविचार मोटन कधी व्यक्त झाला नाही निष्कारण टळवेपणा जसा त्यांना आवडत

नमे तना चोटा लाघवीपणाहि त्याना रुपत नमे पण दुसऱ्याच्या भावना समाजावून घेण्यात मात्र ते कवी हयगय करीत नगन लावून पाहणाऱागला ते अवोल वाटन पण त्याच्यामारखे मनमोकळ्या गप्पापोट्टी करणारे गृहस्थ फार थोडे सापडतील त्यांनी म्हणून काही खास घरोव्याची माणसे जगत त्याना जवळ घेऊन बसल्यावर तर निगनिगळ्या विषयावर बोलताना त्याचा उत्साह कशानेहि कमी होत नमे कधी कधी घरी आलेल्या माणसाला पक्तीला जेवावयाम घेऊनहि गप्पाचा भर कायम टिकविण्याची कोशीन ते करीत असत माणसाना जवळ करतानाच ते विचारपूर्वक माणसे जवळ करीत त्यान कोणत्या कामाला कोण विशेष उपयोगी आहे आणि त्याच्या ठिकाणी तसा उपयोग करून देण्याची मानत्याची भावना किती प्रमाणात आहे याचाहि आण्णामाहेवा-जवळ मध्म विवेक होना प्रार्थना समाज, स्टूडंट्स ब्रदरहड, कॉलेजची शिक्षणसंस्था, डेक्कन सभा, मर्कंट्ग् आफ् इंडिया गोगायटी, मुंबई विद्यापीठ, इत्यादि निगनिराळ्या संस्थातील काही मडळी त्याच्या विशेष गळगीची जगत या गळगीच्या मडळीच्या कुटुंबीयातील लहानथोराणी वागताना गग कमलाहि कृत्रिम उपचार ते राखीत नमत स्वन चे वय आणि दर्जा याना विसरुनहि ते मित्र-मडळीच्या घरातील लहान मुलाशी फार मोकळेपणाने बोलत एरवी गभीर वाटणारे आण्णासाहेव अशा प्रसंगी कृत्रिमस्पर्गीहि करीत आणि प्रसन्नपणाने हसत । त्याच्याजवळ जुन्या आठवणीचा सग्रह भरपूर होना बोलण्याच्या ओघात ते किती तरी मार्मिक आठवणी सागत माघे आभाराचे भाषण असले तरी त्याचा आधी चित्तनपूर्वक विचार केल्यागिवाय ना गोखले कधीहि भाषण करीत नसत ही आठवण ते कॉलेजातील नवऱ्या प्राध्यापकाना आवर्जून सागत । न्या मू तेलग हे स्वभावाने भोळे होते घरात देवभोळेपणा आणि बाहेर सुधारकी विचार अणा काढीत तेलगानी जन्म काढला त्याना त्याची पत्नी, 'हे नामचे खुळे' जसे कोकणी भाषेत संबोधित असे तेलगाच्या पत्नीचे हे उद्गार आण्णामाहेव कोकणी अनुनामिक हेल काढून उच्चारुन दाखवीत तेव्हा भोवतालच्या मडळीची खूप करमणूक होई

त्याची स्मरणशक्ति जतिशय तीव्र होती अनेक व्यक्तीची आद्याक्षरासहित आडनावे त्याना अचूक माहीत असत नव्या जागेत वाडिया कॉलेज हलविण्यात आले त्यावेळी इमारतीच्या पाया-भरणीचा जगी समारभ झाला पुण्यातील निवडक आमंत्रित फार मोठ्या सड्येने या समारभाला उप-स्थित होते समारभाला लोक येण्याची वेळ झाली त्या वेळी हातात यादी घेऊन आण्णासाहेव मडपाच्या प्रवेशद्वाराशी उभे राहिले आणि प्रवेशद्वाराशी येणारा माणूस अतरावरून दिसल्यावरोवर आण्णासाहेव त्याचे सर्व नाव मोठ्या खणखणीत आवाजात पुकारुन आपल्या सहकाऱ्याना त्या पाहुण्याला आसना-पाशी घेऊन जाण्यात मदत करीत होते त्यावेळी येणाऱ्या पाहुण्यापैकी एकाचेहि नाव पुकारताना कमलीहि चूक झाली नाही म्हणूनच फर्ग्युसन कॉलेज आणि वाडिया कॉलेज या संस्थातून शिकून गेलेल्या गेफटो विद्यार्थ्यांपैकी पुन्हा कुणीहि केव्हा जर भेटला तर ताबडतोब त्याचे नाव घेऊन ते विचारपूस करीत १९५८ च्या ऑगस्टमध्ये फर्ग्युसन कॉलेजच्या फिलॉसफी ॲसोसिएशनने त्याचा सत्कार केला अध्यक्षस्थानी बी रामकृष्णराव- आंध्रचे भूतपूर्व मुख्यमंत्री व केरळचे गव्हर्नर-होते हे पूर्वी फर्ग्युसन कॉलेजात आण्णासाहेवाचे विद्यार्थी होते गाठ पडल्यावरोबर साल, वर्ग, वर्गातील जागा या सान्या गोष्टी आण्णासाहेवांनी सागून अध्यक्षांना चकित केले इतकेच नव्हे तर, बोलण्याच्या ओघात त्यानी आपल्याहि त्या कॉलेजातील विद्यार्थिदलेंतील काही मार्मिक आठवणी सागितल्या, आणि उजव्या हाताला बसलेले त्याचे गुरु रंगलर पराजपे याची त्या वावतीत साक्षहि सागितली

फिलॉसफी ॲसोसिएशनने फर्ग्युसन कॉलेजच्या आवारात त्याचा सत्कार केला आणि त्याच्या तैलचित्राचे अनावरण केले. सव्वीस वर्षांनी आण्णासाहेवाना फर्ग्युसन कॉलेजने पुन्हा ओळख दिली व तीहि अतिशय प्रेमाने प्रो वाडेकर व प्रि कोगेकर हे आण्णासाहेवाचे फर्ग्युसन कॉलेजातील पूर्वाश्रमीचे विद्यार्थी त्यानी आण्णासाहेवाच्या गौरवपर केलेली भाषणे सस्मरणीय झाली पण त्यावेळी सत्काराला आण्णासाहेवानी जे उत्तर दिले ते आण्णासाहेवाच्या चारित्र्याचे मर्म उकलून दाखविणारे ठरेल इतके प्रभावी आहे. पचवीस वर्षांचा एक दीर्घ कालखंड उलटून गेला होता आण्णासाहेवानी जुन्या मतभेदाला दुरूनहि स्पर्श केला नाही उलट मोठ्या भावनापूर्ण शब्दांनी त्यानी सांगितले, “गोखले-पराजपे याच्या उदाहरणाने प्रभावित होऊन मी शिक्षण क्षेत्रात आलो पराजपे याच्या हाताखाली मी कार्याचे धडे घेतले मी विशेष काय केले ? पुण्याच्या पश्चिम भागातील फर्ग्युसन कॉलेज या सस्थेचीच केवळ एक शाखा म्हणून पूर्वभागात आम्ही वाडिया कॉलेज काढले मी या सस्थेचा घटक असताना जे शिकलो तेच मी वाडिया कॉलेजच्या रूपाने साकार केले. शिवाय मी एकटा काय करू शकलो असतो माझे पूर्वीचे आणि आताचे सहकारी याच्या सहकार्यानेच मी जे काही केले ते मला करता आले ” अशा आशयाचे उद्गार आण्णासाहेवानी काढल्यावर साऱ्या ॲफी थिएटरने टाळी वाजवून त्याच्या भावनेला नेमकी साथ दिली द्वेप, मत्सर, असूया, हेवा, इत्यादि मनोविकारावर मात करण्याचे त्याचे मन सामर्थ्य नि सशय वाखाणण्यासारखे होते

वाडिया कॉलेजचे पहिल्या वर्षाचे स्नेहसमेलन होते. समेलनातील मुख्य पाहुण्याचे भाषण सकाळी ठेवले होते व्यासपीठावर मुख्य पाहुणे, प्रि खाडचे व इतर प्रमुख कार्यकर्ते याच्यासाठी आसने ठेवली होती फर्ग्युसन कॉलेजचे प्रिन्सिपल रॅ महाजनी आले फर्ग्युसन कॉलेजातील प्राध्यापकवर्गाच्या दोन गटातील मतभेद व त्यापैकी आण्णासाहेवाच्या गटाचे गव्हर्निंग बॉडीने केलेले निष्कासन या साऱ्या गोष्टी अवघ्या दहा महिन्यांपूर्वी घडलेल्या होत्या दोन्ही कॉलेजातील प्राध्यापकामधील पूर्वीचा वैरभाव विरून जाण्याइतका काळ गेलेला नव्हता पण निमतत्रणाला सज्जन मनोवृत्तीच्या रॅ महाजनीनी मान दिला महाजनी आल्याबरोबर त्याना आण्णासाहेवानी व्यासपीठाकडे मोठ्या आदराने नेले आणि मुख्य पाहुण्याशेजारी बसविले हे दृश्य त्या वेळी आण्णासाहेवाच्या सान्निध्यातील अगदी नवख्या सहकाऱ्यानी पाहिले त्याना मार्बजिनिक जीवनात मतभेद विमरूनहि प्रसंगाचे औचित्य कसे राखावे याचा प्रत्यक्ष वस्तुपाठच मिळाला ! आण्णासाहेवाची ही मनोवृत्ति अनेक प्रसंगी त्याच्या सहवासातील व्यक्तींच्या अनुभवाम आली आहे त्याच्यावर टीका करणाऱ्या व्यक्तींना आणि वृत्तपत्रांना ते कधी तुच्छतेने वागवीत नमन एका वृत्तपत्राच्या संपादकांनी आण्णासाहेवावर वरेच वेळा जळजळीत टीका केलेली होती त्या संपादकाचे आत्मवृत्त आण्णासाहेवाना कुणी तरी वाचावयाम दिले लेखकाचे नाव ते पाहात होते, त्यावेळी पुस्तक देणाऱ्याला असे वाटले की, आण्णासाहेव काही रागाचे उद्गार काढतील पण त्यानी ते पुस्तक शांतपणे हाती घेतले दोनतीन दिवसात पुस्तक वाचून झाल्यावर आण्णासाहेवानी त्या लेखकाच्या लेखनशैलीची अगदी प्राजळ मनाने खूप प्रशंसा केली इतकेच नव्हे तर, त्या आत्मवृत्तातील तीनचार प्रसंगाचे उल्लेख करून त्या लेखकाच्या मोठेपणाचेहि वर्णन केले कोणत्याहि माणसाने काहीतरी मग्राह्य गुण असतो असे ते नेहमी म्हणत त्याप्रमाणे त्यानी कधी कुणावद्दल केवळ अनादराचे उद्गार काढले नाहीत

पुणे विद्यापीठ स्थापन झाल्यावर विद्यापीठाच्या नियमाप्रमाणे त्याना निवृत्त व्हावे लागले कारण विद्यापीठ-स्थापनेपूर्वीच त्याच्या वयाला साठ वर्षे होऊन गेली होती साठ वर्षांच्या मर्यादेचे पालन

काटेकोरपणाने व्हावे असा विद्यापीठातील तरुण कार्यकर्त्यांनी त्यावेळी वराच आग्रह धरला होता या आग्रहाचा परिणाम आपल्यावर अप्रत्यक्षपणे होतो आहे हे माहीत असूनही विद्यापीठात असेपर्यंत व निवृत्त झाल्यावरहि त्यांनी विद्यापीठाच्या मार्गदर्शकाना मन पूर्वक साहाय्य आणि सहकार्य दिले डॉ जयकर यांनी विद्यापीठाच्या आवारान टिग्री कोर्सेम्चा अभ्यासक्रम शिकविण्याचे कार्य व्हावे या योजनेचा पुरस्कार केला स्वाभाविकपणेच पुण्यातील सर्व कॉलेजावर या योजनेचा परिणाम होणार होता वाडिया कॉलेजचे कार्यकर्त्यांमि ही योजना प्रथमपासूनच सदोष वाटे पुढे फर्ग्यसन व एम् पी कॉलेजच्या चालकानी निला विरोध करण्याचे ठरविले व आण्णामाहेवाचे साहाय्य मागितले काही प्राध्यापक आण्णामाहेवाचे नाव वर्पानुवर्पेहि वर्ज्य मानीत होते, ते आण्णामाहेवाकडे येऊ लागले त्याची आपल्यावद्दलची विरोधी भावना आण्णामाहेवाना माहीत होती तरीहि मार्वजनिक गोष्टीन एकव येण्यामाठी या मडळीनी केलेले आवाहन आण्णामाहेवानी आनदाने स्वीकारले इतकेच नव्हे तर, त्यानी मर्व बावनीत पुढाकार घेतला, थोडाफार वार्डपणाहि पत्करला आणि चॅन्सेलरकडे पाठवावयाचे निवेदन तयार करण्यात प्रमुख भाग घेतला कायद्याची सल्लामसल्लत घेतानाहि त्यानी योग्य तो पुढाकार घेतला त्या वेळेचे फर्ग्यसन कॉलेजचे प्रिन्सिपल् आण्णामाहेवाच्या मान्निध्यात आले आणि त्याच्या मनातील आण्णामाहेवाविषयीचे विपरीत पूर्वग्रह वन्याच प्रमाणात मावळले त्या निमित्ताने आण्णामाहेव व हे प्रिन्सिपल् याचा दोनही कॉलेजच्या काही सहकाऱ्याच्यामह एका ग्रुपमध्ये एकव फोटो मुद्दाम काढवून घेण्यात आला मतभेदाची शल्ये बोधट करावीत यामाठी आण्णामाहेवाचे प्रयत्न सतत चालू असत त्याच्याशी मतभेद होऊन त्याच्यापामून विभक्त झालेली माणसेहि त्यानी पुन्हा जवळ केली त्या दृष्टीने प्रयत्न करण्यात त्यानी कधी कमीपणा मानला नाही वर ज्या फोटोचे उदाहरण दिले आहे तो फोटो आण्णामाहेवाची ही वृत्ति व्यक्त करणारा आहे, हे नुसता फोटो पाहून कितीकाना उमजणारे आहे.

वाडिया कॉलेजातील अगदी प्रारंभीच्या सहकाऱ्यांपैकी ज्याच्याशी त्याचे मतभेद झाले तेहि त्यानी अखेरीस पुन्हा नीट साधून घेतले वाडिया कॉलेजातील इंग्रजी विषयाचे एक उत्कृष्ट प्राध्यापक पहिल्या तीनचार वर्षांनंतर रागावून निघून गेले होते ते पुढे मुंबईस गेले व तेथून महाराष्ट्रातील निरनिराळ्या कॉलेजातून अध्यापनकार्य करीत राहिले या अवधीत त्याच्याशी पुण्यातील एखाद्या ओळखीच्या माणमाची गाठ पडली तर त्याच्याजवळ आपल्या विकारवश स्वभावाच्या आधीन होऊन हे प्राध्यापक आपल्या मतभेदाची आवेशाने उजळणी करीत पण वीस वर्षांचा काल उलटून गेल्यावर याहि प्राध्यापकाना आण्णामाहेवानी स्नेहभावाने बोलावून घेतले पूर्वाश्रमीच्या स्नेहाचा उमाळा त्या प्राध्यापकाच्यातहि अवशिष्ट होता तेहि आले कित्येक दिवस त्याचा मुक्काम आण्णामाहेवाच्या घरीच होता मतभेद मिटले, मनाची जुळणी झाली आणि त्या प्राध्यापकाच्या इंग्रजी भाषेतील नैपुण्यावद्दलच्या ख्यातीचा उपयोग योग्य तऱ्हेने सस्थेला पुन्हा होऊ लागला । आयुष्याच्या अखेरच्या काळात आण्णामाहेवानी अशा किती तरी मतभेदाच्या पिशाच्चाना आपल्या मान्निक्की कौशल्याने गति दिली ।

असेच एक प्राध्यापक वाडिया कॉलेजच्या प्रारंभीच्या काळात त्याचे निकट सहकारी होते त्याना हुजुरपागेंत भापणासाठी एकदा निमत्तण आले त्यानी ते स्वीकारले पण ऐनवेळी शाळेकडून काही वाहन आले नाही म्हणून हे गृहस्थ जागेवरून लवकर हालले नाहीत शेवटी शाळेच्या मुख्याध्यापिकेने ठरलेल्या वेळानंतर सुमारे तासाने वाहन पाठविले हे प्राध्यापक शाळेत सध्याकाळी साडे-
जो २

सहाला पोचले त्यानंतर त्यानी इंग्रजीत उत्कृष्ट भाषणहि केले पण विद्यार्थिनी घरी जाण्यास जवळजवळ आठ वाजले व आधार झाला त्यावेळी या वावतीत मुलीचे पालक असा उशीर झाला तर तक्रार करीत अशा तक्रारी शाळेकडे आल्या आपल्या एका सहकाऱ्याच्या व्याख्यानामुळे हा गोधळ झाला हे पाहून आण्णासाहेबानी त्या प्राध्यापकाची कानउघडणी केली त्या प्राध्यापकांनी प्रथम आवाज चढवून शाळेवर, पालकावर, कटक टीका केली पण आण्णासाहेबानी त्यांना नीट समजावून सांगितले सुमारे तासभर हा प्रकार चालला होता काही झाले तरी ती मुलीची शाळा होती अशा वेळी तारतम्य वापरून आणि औपचारिक मानसन्मानासाठी आडवून न राहता स्वतःच वेळेला वाहून करून जावे, त्या वावतीत कमीपणा मानू नये, ही आण्णासाहेबांची मुख्य शिकवण होती या शिकवणीचे महत्त्व स्पष्ट करून सागावयास नको वक्तशीरपणा आणि दुसऱ्याची गैरसोय न करण्याचा धोरणीपणा माणसाने सदैव वाळगला पाहिजे यावर त्याचा कटाक्ष होता स्वतः ते या वावतीत कसलाहि औपचारिकपणा वाळगीत नसत, आणि घरच्या माणसानाहि गैरधोरणीपणा-बद्दल समज देत

वाडिया कॉलेजचे ते प्रमुख सूत्रधार होते पण आपल्या सहकाऱ्यांनी किंवा हाताखालच्या माणसानी आपल्याशी अकारण अदवीच्या वृत्तीने वागावे या गोष्टीला त्याचा सक्त विरोध असे एकदा लायब्ररीतील एक पुस्तक त्यानी मागविले ते दुसऱ्या एका प्राध्यापकांनी नेले होते लायब्ररीतील व्यवस्थापकाने त्या प्राध्यापकाना निरोप पाठवून ते पुस्तक तातडीने मागविले, आणि आण्णासाहेबाकडे पाठविले त्या प्राध्यापकांनी आण्णासाहेबाकडे येऊन पुस्तक देण्यास आपल्याकडून अवघी लागला म्हणून क्षमायाचना केली तोपर्यंत आण्णासाहेबाना खरा प्रकार माहीत नव्हता व्यवस्थापकाने दुसऱ्याकडे गेलेले पुस्तक परत मागवून आपल्याला पाठवून दिले हे त्यांना माहीत नव्हते त्या प्राध्यापकाच्या वोलण्यातून सारा उलगडा झाला आण्णासाहेबानी नंतर व्यवस्थापकाला बोलावून घेतले “माझ्यासाठी असे तातडीने पुस्तक आणण्याने त्या प्राध्यापकाना आपल्याला व्यवस्थापक कमी मानतात असे वाटेल आणि तसे वाटणे अगदी अयोग्य आहे” हे समजून सांगितले आण्णासाहेबाच्या हाताखाली काम करणारा असो की विद्यार्थी असो, तो आपल्या पुढल्या जीवनात आण्णासाहेबाविषयीच्या अशा आठवणीमुळे आदराची भावना व्यक्त केल्याशिवाय राहात नाही आण्णासाहेबाशी अनेकानी दुरून अकारण शत्रुत्व केले, पण अनेकानी त्यांना जवळून पाहिले ज्यानी जवळून पाहिले त्यांना आण्णासाहेबाच्या व्यक्तिमत्त्वाचे सात्त्विक अधिष्ठान उमगल्याशिवाय राहिले नाही असे हे एक महनीय व्यक्तिमत्त्व होते शिक्षणक्षेत्रातील एक तपस्वी म्हणून त्याचा दर्जा श्रेष्ठ होता आज एखाद्या शाळेत किंवा कॉलेजात नुसती वर्णानुवर्णे नोकरी केली की, शिक्षण-तज्ज्ञ या पदवीचा शिक्का स्वतःवर मारून घेण्यात ज्याला त्याला भ्रूषण वाटते शिक्षणतज्ज्ञ या उपाधीने आण्णासाहेबासारख्या तपस्व्याचा गौरव करणे यथायोग्य ठरले असते पण असे करण्याला त्यानीच मोडता घातला असता ! इतका त्यांना गौरवाचा आणि कृत्रिम समारंभाचा तिटकारा होता पण फर्ग्युसन कॉलेजातील बाई जेरवाई वाडिया लायब्ररी, पुणे शहराच्या मध्यभागातील नवीन मराठी शाळा आणि पुण्याच्या बहुदशी कॅंपच्या भागातील वाडिया कॉलेज व मुंबईतील रूपारेल कॉलेज या सस्था जोपर्यंत उभ्या आहेत तोपर्यंत सान्या महाराष्ट्रावर या थोर शिक्षणतपस्व्याच्या कर्तृत्वाची पाखर आहे, असे आदराचे उद्गार काढून मस्तक नम्र केल्याशिवाय कुणाहि सुसंस्कृत माणसाला महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक इतिहासाचे पान उलटता येणार नाही !

त्यानी सर्वस्वी नव्या वाटा शोधण्याचा हव्यास वाळगला अध्यात्मवादी सुधारकांनी आपले प्राचीन धर्मग्रंथ, वेद, उपनिषदे, भगवद्गीता व पुराणे, एकनाथ, नामदेव, तुकाराम, नानक, कबीर, मीराबाई, केशवस्वामी, सोहिरोवानाथ, इत्यादि मध्ययुगीन व आधुनिक साधुसंतांची अभगवाणी व उपदेश-वाणी, याचा कसून व निष्ठापूर्वक पण निर्विकार बुद्धीने अभ्यास केला हा अभ्यास करताना त्याच्या बुद्धीला व दृष्टीला ऐतिहासिक व शास्त्रशुद्ध दृष्टिकोणाचे साहाय्य झाले या अभ्यासाच्या योगे त्यांना जी ज्ञानदृष्टि प्राप्त झाली, ती अध्यात्मवादाची होती या अध्यात्मवादाचाच आधार त्यांनी आपल्या सुधारणावाद्याला दिला व त्यास अनुसरून त्यांनी आपल्या सुधारणेच्या कार्याची रूपरेषा ठरविली या दुसऱ्या प्रकारच्या सुधारकात वगाल्यातील राजा राममोहन राय, महर्षि देवेन्द्रनाथ ठाकूर व ब्रह्मानंद केशवचंद्र सेन हे व महाराष्ट्रातील रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर, नारायण महादेव परमानंद, महादेव गोविंद रानडे, वामन आवाजी मोडक प्रभृति सुधारक होते राजा राममोहन रायांनी कलकत्त्यात इ स १८२८ त ब्राह्म समाजाची स्थापना केली, व ब्राह्म समाजाचे कार्य देवेन्द्रनाथ व केशवचंद्र यांनी पुढे चालविले भांडारकर, परमानंद, रानडे व मोडक हे मुंबईत इ स १८६७ त स्थापन झालेल्या प्रार्थना समाजाचे संस्थापक किंवा आद्यगुरु व आचार्य होते

सामाजिक जीवनाच्या सर्वव्यापी सुधारणेचा प्रारंभ धर्मचिकित्सेपासूनच होणे अवश्य आहे हा आग्रह रानडे, भांडारकर आदि प्रार्थना समाजाच्या पुढाऱ्यांनी व आचार्यांनी वाळगला, त्याच्या या आग्रहास धर्मान्धतेपासून प्रसूत होणाऱ्या अत्याग्रहाचे किंवा दुराग्रहाचे स्वरूप केव्हाहि प्राप्त झाले नाही उलट, “ उदड प्रगटला विचार । धर्मस्थापना तदनंतर ॥ ” या वचनात रामदास-स्वामींनी सांगितल्याप्रमाणे उदड विचार प्रगटल्यानंतरच धर्मस्थापना म्हणजे धर्मभावनेचा जीर्णोद्धार (ज्याचा उल्लेख श्री समर्थानी “ भलेपणाचा जीर्णोद्धार ” असा केला आहे) करण्याचे प्रयत्न व कार्य त्यांनी हाती घेतले डॉ भांडारकराच्या शब्दातच सागावयाचे झाल्यास “ पूर्वीची धार्मिक कर्तव्ये सुटली व नवी धर्मकर्तव्ये अद्यापि अस्तित्वात आली नाहीत, अशा स्थितीत सुकाणू नसलेल्या नावेप्रमाणे आमची धर्मभावना भडकून कोणत्या खडकावर केव्हा आदळेल व फुटेल याचा नेम नाही ” या चिंतेतून प्रार्थना समाजाचा जन्म झाला

प्रार्थना समाजाची ही पूर्वपीठिका समजल्याशिवाय प्रि जोग या असामान्य विद्यासेवकाच्या कर्तव्यनिष्ठेचे व कार्यक्षमतेचे मर्म समजून येणार नाही रानडे, भांडारकर, मोडक, चन्दावरकर या प्रार्थना समाजाच्या पुढाऱ्यांच्या धार्मिक शिकवणीच्या गंगोघात अवगाहन करून ज्यांनी आपले चरित्र व चारित्र्य पावन करून घेतले अशा निष्ठावत प्रार्थना समाजीयांपैकी प्रि जोग हे एक होते ते पुण्याच्या प्रार्थना समाजाचे प्रथम चिटणीस, नंतर काही वर्षे उपाध्यक्ष, पुढे आयुष्याच्या अखेरीपर्यंत अध्यक्ष, व त्या समाजाचे ते वळकट असे आधारस्तंभ होते प्रार्थना समाजाच्या शिकवणीतील उत्तमोत्तम तत्त्वे त्याच्या अत करणावर कोरली गेली होती, याची साक्ष त्याचे भाषण व आचरण यावरून आम्हास सदैव पटत असे या तत्त्वात देखील त्यांनी एखाद्या नावाड्याने हातात सुकाणू धरावे त्याप्रमाणे ईश्वरावरील अटळ विश्वास अत करणात धारण केला होता तुकारामवृंदाच्या सुप्रसिद्ध अभंगातील “ निष्काम निश्चल विठ्ठली विश्वास । पाहो नये वास आणिकाची ॥ ” हा चरण ऐकला असता अशा प्रकारचा “ निष्ठावत भाव ” आपलासा करणाऱ्या आण्णासाहेब जोगाचे सहजासहजी स्मरण व्हावे अशा प्रकारच्या धर्मजीवनाचा विकास त्याचे ठिकाणी झाला प्रार्थना

समाजातील माधकानी आपली प्रार्थनाविषयक भूमिका कशी ठेवावी हे सांगताना ते प. वा. रे. नारायण वामन टिळकाच्या “देरे देरे मदा हेच गाणे । नातरी गान्हाणे सकटाचे ॥ ठाऊका न केव्हा न्त्वने भापणे । गदा रज्ज्याणे तुझ्यापुढे ॥ ” या अभंगाचा उच्चार ते वारवार करत व अभंगातील शेवटचे चरण “तुने नाग निस्ती गौरव मुखात । प्रार्थनेचा अर्थ हाच अमे ॥ ” अत्यंत तन्मयतेने म्हणत

खरी प्रार्थना ही नुसती गडगडी किंवा भावनाची कमरून नसते, क्रियेवोण किंवा प्रयत्नावोण प्रार्थना माय होऊ शकत नाही, याची माझी प्र. जोगाचे हानून शिक्षणाच्या क्षेत्रात जे प्रशसनीय कार्य जाले ते, व त्याच्या मार्गदर्शनाने व आश्रयाखाली निर्माण झालेल्या पुण्यामवईतील शिक्षणसंस्था देण्यास नमर्य आहेत. प्रार्थना हा त्याच्या आध्यात्मिक जीवनाचा गाभा होता, तसेच प्रयत्न—अविरत प्रयत्न—ही त्याच्या मावजनीक जीवनाची गुळकिल्ली होती. ऑलिव्हर क्रॉमवेल आपल्या मैत्रिकांना “Trust in God and keep your powder dry” जसा उपदेश करीत असे. प्र. जोगानी आपले चरित्र व कार्य याच त्रीदवावयाच्या पायावर उभारले होते. परंतु त्यांनी सुरु केलेल्या संस्थांचे द्वारे दृश्य स्वरूप धारण करून अमर झालेल्या त्यांच्या कर्तव्यगारीच्या मुळाशी कोणती शक्ति होती हे त्यांच्या प्रार्थनामय जीवनाचे व त्याच्या घरातील प्रार्थनामय वातावरणाचे ज्यांनी जवळून अवलोकन केले होते तेच जाणू शकले हे भाग्य विशेषकरून आम्हा प्रार्थना समाजीयांच्या वाट्यास आले.

भारताची भाग्यावस्था होणे केवळ अध्यात्मवादी सुधारकांच्या यशस्वितेवरच अवलंबून आहे ही गोष्ट प्रार्थना समाजाच्या कार्याचा प्रभाव गेल्या शतकातील शेवटच्या तीस वर्षांतील व विसाव्या शतकातील पहिल्या पंचवीस वर्षांतील देशाच्या परिस्थितीवर व घडामोडीवर जो दिसून आला त्यायोगे प्रस्थापित झाली. एके काळी ही संस्था प्रत्यक्षपणे प्रभावी होती, आज ती निष्प्रभ झाल्यासारखी दिसत आहे. परंतु ज्याप्रमाणे कृष्णमेघानी आच्छादिलेला सूर्य निष्प्रभ झाल्याचा भास झाला तरी त्याचे मूळ तेज कधीही लोपत नाही, तद्वत् सत्यधर्म, अद्वल श्रद्धा व निरपेक्ष ध्येयनिष्ठा याचा प्रसार करण्यासाठी उदयास आलेली ही संस्था नामशेष झाल्यासारखी वाटली तरी तिचे मूळचे शुद्ध तेज लोपलेले नाही याची प्रचीति आपल्या प्रत्यक्ष जीवनाचे योगे, प्रार्थना व प्रार्थनेवरील अद्वल श्रद्धा अर्थवती करणारे प्रार्थना समाजाचे आण्णामाहेव जोगामारखे ध्येयनिष्ठ, सेवापरायण, कर्तव्यदक्ष, अनुयायी या काळातहि देऊ शकतात.

पुण्याचा प्रार्थना समाज व मुंबईचा प्रार्थना समाज याचे परस्परसंबंध सुरुवातीपासूनच जवळचे, जिव्हाळ्याचे, परस्पर सहकार्याचे असे आहेत. पुण्याची मडली आमच्या वार्षिक उत्सवात भाग घेण्यासाठी आली नाही तर आमचा उत्सव मनाजोगता पार पडला असे आम्हास वाटत नाही. आमच्याकडील कोणीतरी पुण्याच्या उत्सवास गेले नाही असे क्वचितच एखाद्या वर्षी घडले असेल. इ. स. १९४४ त एप्रिलच्या चवदा तारखेस मुंबईच्या गोदीत प्रचंड स्फोट झाला, त्यावेळी पुण्याचा उत्सव चालू होता. प. वा. प्रा. वसंतराव नाईक, मी व आणखी दोघेतिघे पुण्यात होते. स्फोट झाला त्याच्या दुसऱ्या दिवशी प्रा. नरहर रघुनाथ फाटकाचे उत्सवातील व्याख्यान होते. मुंबईहून पुण्यास येणाऱ्या गाड्यांच्या वाहतुकीत विस्कळीतपणा आला होता. काही केल्या उत्सवातील व्याख्यान

चुकवायचे नाही या निर्धाराने काहीणा प्रमाणात जीव धोक्यात घालूनहि व घरची माणसे व मित्र-मंडळी या परिस्थितीत निघू नका असे मागून अमताहि प्रा. फाटक सकाळच्या एक्सप्रेसने निघाले, ते पुण्यास तिसऱ्या प्रहरी पावणेचार वाजता पोचले, व त्याचे व्याख्यान ठरल्याप्रमाणे झाले हे पुण्या-मुंबईतील प्रार्थना समाजातील मंडळीचे स्नेहमवध गेली वीसपचवीस वर्षे प्रि. जोगानी मुख्यत्वेकरून टिकविले होते व म्हणून मुंबई प्रार्थना समाजातील माणसाना त्याच्यावद्दल पितृनिविशेष आदर व आपलेपणा वाटे त्याचे निधन झाले तेव्हा पुण्याच्या समाजातील सभामंडाडतकेच आम्हालाहि आमचा आधारस्तंभ कोसळल्याचे दुःख झाले व आमचा पितृतुल्य मार्गदर्शक गेल्यामुळे पोरकेपणाचा अनुभव आला

संस्था लहान असो, मोठी असो, तिच्या कारभारात मतभेद, भाडणे याचा शिरकाव केव्हाना केव्हा व्हावयाचाच पुण्याचा प्रार्थना समाज सद्येच्या दृष्टीने एक लहान संस्था आहे, तरी देखील हा समाज मतभेदापासून अलिप्त नव्हता हे मला माहीत आहे पण या संस्थेत कलहप्रसंग उपस्थित झाल्याचे मात्र मला माहीत नाही याचे श्रेय प्रि. जोगाच्या व्यवहारचतुर, खवीर पण तितक्याच अनुकंपनशील मार्गदर्शनालाच देणे उचित आहे हे मला असलेल्या माहितीच्या आधारे मी म्हणू शकतो

● ● ●

१९३९ मधला त्याचा एक अवतार (शब्द रुढार्थाने नाही तर खऱ्या अर्थाने घ्यावा) माझ्या अजून नजरेपुढे आहे डॉ. पट्टाभिसीतारामय्याचे वाडिया कॉलेजमध्ये व्याख्यान होते वोलताना प्रचलित शिक्षणावावत त्यांनी काही अनुदार उद्गार काढले नंतर खंबळून प्राचार्य महाशयानी जें एक जोरदार व कणखर आर्ग्युमेंट केले ते अविस्मरणीयच मुकाट्याने माफी मागून मोकळे होण्याखेरीज डॉ. पट्टाभिसीतारामय्यांनी दुसरा मार्गच त्यांनी ठेवला नाही आपले कार्यक्षेत्र डोळसपणाने निवडून त्यात निरलसपणे सर्वस्व ओतणाऱ्यालाच असला पराक्रम करता येतो

—अशोक देवदत्त टिळक

खासगी शिक्षण-संस्थांचा आदर्श

प्राचार्य वि. के. जोग

लेखक के. के. गो. पंडित

पुण्याच्या डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचे निवृत्त आजीव सभामद व माँटर्न एज्युकेशन सोसायटीचे एक प्रमुख संस्थापक प्राचार्य वि. के. जोग, आपणामाहेच जोग डिमेंशनच्या ३१ तारखेस त्यांच्या निवासस्थानी कालवश झाले. खाजगी शिक्षण संस्थांची अथवा आजन्म सभामदाची आता आवश्यकता काय या अलीकडे बऱ्याच जणांकडून विचारल्या जाणाऱ्या प्रश्नाला प्राचार्य आपणासाहेबानी आपल्या चर्चे व चर्चेत या दोहोनी चोख उत्तर देऊन ठेविले आहे. प्राचार्य जोग ही केवळ एक खाजगी व्यक्ति राहिली नव्हती, त्यांना एका मावजनिक संस्थेचे स्वरूप प्राप्त झाले होते. त्यांनी आपल्या असामान्य शैक्षणिक कार्याने खाजगी शिक्षण-संस्थांचा व आजन्म सभामदाचा एक अनकरणीय व आदरणीय आदर्श निर्माण करून ठेविला आहे.

डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचे वैशिष्ट्य मागताना नामदार गोखले यांनी असे म्हटले होते की, सोसायटीचे एक वैशिष्ट्य ध्येय आहे व वैशिष्ट्य धोरणही आहे. सेवा हे निचे ध्येय व स्वार्थत्याग हे तिचे धोरण. 'मेवा आणि स्वार्थत्याग हेच सोसायटीचे ब्रीदवाक्य.' प्राचार्य जोग हे त्या ब्रीदवाक्याचे मूर्तिमत् प्रतीक, त्या ध्येयधोरणाचे जिवंत दर्शन होते असे म्हणण्यात यत्किंचित्ही अतिशयोक्ति होणार नाही. शिक्षणक्षेत्रातील त्यांची दीर्घकालीन सेवा म्हणजे एक मोठी तपश्चर्याच होती. सेवा आणि त्याग हे दुधारी व्रत त्यांनी कायावाचामने जन्मभर आचरिले. त्यांनी आपले तन, मन, धन, शिक्षणाच्या कार्यास वाहिले. आपल्या शिक्षणसंस्थासाठीच ते जगले व त्यांच्या सेवेतच त्यांना मरण आले. जीवनाच्या अगदी अखेरच्या क्षणापर्यंत त्यांचे सर्व विचार त्यांच्या शिक्षण संस्थावट्टले होते. आजन्म सभामद म्हणजे आजन्म सेवक अशी त्यांची व्याख्या होती. या व्याख्येत आजन्म व सेवक या दोन्ही शब्दावर सारखाच भर आहे अशी त्यांची निष्ठा. अशा आजन्म सेवकाला सेवानिवृत्ति नाहीच. मृत्यूनंतर त्याची त्यातून मुक्तता व्हावयाची. आजन्म सेवकाची ही व्याख्या त्यांनी स्वतःच्या जीवनात सार्थ करून दाखविली.

डे. ए. सोसायटीची राजकीय व सामाजिक भूमिका 'गोखले आग्रकर क्रीड' या शब्दात सांगण्यात येते. राजकारणात गोखले व सामाजिक वावतीत आग्रकर हे सोसायटीचे आदर्श मानले जातात. राजकारणात नेमस्त अथवा प्रागतिक व समाजकारणात सुधारक अशी सोसायटीची भूमिका आहे. प्राचार्य जोगानी प्रत्यक्ष राजकारण व समाजकारण केले नाही तरी त्यांची राजकीय आणि सामाजिक मते बरील भूमिकेची ततोत जुळणारी अशीच होती. प्रथम प्रथम त्यांनी प्रागतिक परिषद व सामाजिक परिषद यामध्ये भाग घेतला. राजकारण वा समाजकारण हे ते आपले कार्यक्षेत्र करते तर याही क्षेत्रात त्यांच्या हातून मननीय अशी कामगिरी झाली असती. कारण ते सव्यसाची होते. त्यांची बुद्धिमत्ता अष्टपैलू होती. जीवनाच्या कोणत्याही क्षेत्रात ती मारख्याच प्रभावाने अनती. परंतु शिक्षणकार्य हे त्यांनी आपले जीवितकार्य केले व त्यातच त्यांनी आपली

व कर्तृत्वशक्ति वेचिली राजकारण, शिक्षण, समाजसुधारणा ही कार्यक्षेत्रे आता इतकी व्यापक आणि विस्तृत झाली आहेत की एकाच व्यक्तीला या सर्वच क्षेत्रात कार्य करणे अशक्य आहे अशी त्याची मनोधारणा होती जो सर्वात 'पडेल' तो सर्वात 'पडेल' असे ते विनोदाने म्हणत असत ते राजकारणाने शिरते तर त्याच्या काळात त्यांना प्रसिद्धि व पैसा भरपूर मिळाला असता परंतु सार्वजनिक जीवनातील या विलोभनाला ते कधीहि वळी पडले नाहीत साधी राहणी आणि उच्च विचारसरणी याची दीक्षा घेऊन ज्ञानाचे व ज्ञानदानाचे पवित्र कार्य करण्यातच त्यांनी आयुष्याची इतिकर्तव्यता व धन्यता मानली

पहिल्या प्रतीची विद्वत्ता आणि अध्यापनकुशलता या आजीव मेवकाच्या किमान कसोट्या धरल्या जातात या दोन्ही कसोट्यांना प्राचार्य जोग हे पूर्णपणे उतरले होते तसेच त्यांची कर्तव्यबुद्धि व कार्यनिष्ठा अत्यंत जाज्वल्य होती जितक्या दक्षतेने ते आपले तास घेत तितक्याच दक्षतेने ते बोर्डाच्या सभानाहि हजर राहत विद्यापीठाच्या कारभारातही ते अत्यंत आस्थेने भाग घेत त्याची मते निश्चित असत व ती अत्यंत विचारपूर्वक व अभ्यासपूर्वक बनविलेली असत सोसायटीत काय किंवा विद्यापीठात काय जे जे स्थान त्यांनी स्वीकारले ते त्यांनी भूपविले, केवळ अडविले नाही त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचा ठसा सर्वत्र दिसून येई वक्तृत्व हा त्यांना ईश्वरदत्त वर होता त्याच्या वक्तृत्वाला त्याच्या कर्तृत्वाची जोड असल्यामुळे त्याच्या या दोन्ही गुणावद्दल लोकाना विलक्षण आदर व कौतुक वाटते ते आग्रही होते, परंतु दुराग्रही नव्हते अप्रिय परंतु पथ्य असेल ते स्पष्टपणे बोलून दाखविण्यास ते कधीहि कचरत नसत त्याचे मनोर्ध्वर्य विलक्षण होते सवग लोकप्रियतेची पर्वा त्यांनी कधीच केली नाही तत्त्वाशी तटजोड त्यांना कधीहि सहन झाली नाही

सार्वजनिक सस्थात मतभेद, लोकशाही व्यवस्थेत पक्षभेद, हे थोड्याफार प्रमाणात अमावयाचेच प्राचार्यांच्या आयुष्यात, सोसायटीत वा मुंबई-पुणे-विद्यापीठात तीव्र मतभेदाचे व पक्षभेदाचे अनेक प्रसंग आले प्राचार्यांची भूमिका नेहमी ठाम असे परंतु या भेदाची पातळी नेहमी तात्त्विक व उच्च राहिल अशी काळजी ते नेहमी घेत असत त्यांना वैयक्तिक हेव्यादाव्याचे वा क्षुद्र स्वार्थाचे स्वरूप त्यांनी कधीही घेऊ दिले नाही प्रतिस्पर्ध्यांशी दोन हात सभागृहात, बाहेर परस्पर हस्तादोलन! या त्यांच्या उदार वृत्तीमुळेच त्यांना स्वपक्षीयात तसेच प्रतिपक्षीयातही सारखाच मान असे

सार्वजनिक कार्यकर्त्याला मग्राहक वृत्तीची अत्यंत आवश्यकता असते ती मग्राहक वृत्ति प्राचार्यांच्या अंगी शभर टक्के होती त्यांनी मस्थाकरिता निरनिराळे कार्यकर्ते व आश्रयदाते मिळविले. त्यात त्यांनी जात व धर्म अमत्त्या सकुचित वृत्तींना मुळीच थारा दिला नाही सर्वसमावेशक व सर्वसग्राहक अशीच त्यांनी वृत्ति बाळगली व म्हणूनच डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीत काय किंवा मॉर्टन एज्युकेशन सोसायटीत काय, मस्थाचा एवढा पसारा ते वाढवू शकले शिक्षण मस्थाच्या इतिहासात प्राचार्यांची या वावतीतील कामगिरी केवळ अपूर्व व अद्वितीयच गणावी लागेल सार्वजनिक मस्थाचा वाढता ससार केवळ मर्यादारी अनुदानावर चालत नाही, त्याला धनिकाच्या उदार आश्रयाची तितकीच गरज असते प्राचार्य जोगानी हे ओळखले होते व मस्थासाठी गुजराती व पारंगी या धनिकवर्गाची महानुभूति मिळविली होती खुद्द वाटिया कुटुंबाकडूनच त्यांनी लाखो रुपयांच्या देणग्या मिळविल्या या देणग्या मिळविताना त्यांनी धनिकाकडेहि याचकवृत्ति मात्र कधीच दाखविली नाही, स्वाभिमान अथवा मध्येची प्रतिष्ठा कधीहि

सोडली नाहीत सस्थाचालक म्हणजे समाजसेवक सस्थासाठी देणग्या मागणे हा त्याचा 'हक्क' आहे व त्या देणे हे धनिकाचे 'कर्तव्य' आहे, या वाण्यानेच त्यानी धनिकाचे साहाय्य मागितले व ते त्यानी दिले

सहकाऱ्याशी प्राचार्य अत्यंत स्नेहाने व सहिष्णुनेने वागत, त्याना नेहमी विश्वासात घेत प्रामाणिक मतभेदावद्दल ते नेहमीच आदर दाखवीत व तो शक्यतोवर विचारातहि घेत आपल्या कार्यात ते सहकाऱ्याना नेहमी सहभागी करीत व श्रेयाचा योग्य तो वाटा त्याना देत नरुण सहकाऱ्याना ते नेहमी जवळ करीत, त्याना नेहमी उत्तेजन देत, त्याच्या उत्साहात भर घालीत या त्याच्या स्वभावामुळे लहान मोठ्या सर्वच सहकाऱ्याना त्याच्या वरोवर काम करताना विशेष आनंद वाटे सस्था कशा चालवाव्यात याचे शिक्षण त्याच्या सहकाऱ्याना त्याच्या सह-वासातच मिळे 'त्याच्या नंतर कोण' ही चिंता त्याना केव्हाच पडली नाही त्याच्या डोळ्या-समोरच वारस तयार होत असल्याचे वधण्याचे भाग्य त्याना लाभले मनाचा कोतेपणा अथवा क्षुद्रवृत्ति त्यानी कधीच दाखविली नाही त्याच्या कार्याप्रमाणे त्याचे मनहि फार मोठे होते तात्त्विक मतभेदामुळे त्यानी डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी सोडली तरी तिच्याविषयी वा त्याच्या-वरोवर त्याच्याशी इतर वावतीत सहमत असणाऱ्या ज्या जुन्या सहकाऱ्यानी सोसायटी सोडली नाही, त्याच्याविषयी अनादराची वा आकसाची भावना त्यानी केव्हाहि दाखविली नाही उलट त्याच्याविषयी जुनीच निष्ठा त्यानी कायम ठेविली व्यक्तीकडे वधू नये, सस्थेकडे पाहावे, असेच ते नेहमी म्हणत व ते स्वतः तसेच वागत शिस्तीचे ते मोठे भोक्ते होते. त्याना विद्यार्थिवर्गावद्दल अत्यंत प्रेम असे व विद्यार्थ्यांना त्याच्यावद्दल नितांत आदर असे त्यामुळेच त्याच्या शिक्षण सस्थात सौजन्याचे व शिस्तमय स्वातल्याचे वातावरण निर्माण होऊ शकले

प्राचार्य हे कर्मनिष्ठ होते तसेच ते धर्मनिष्ठ होते वृत्तीने ते खऱ्या अर्थाने धार्मिक होते 'आचार प्रथमो धर्म' हीच त्याची धर्माची व्याख्या होती सर्व कर्म ते धर्म म्हणूनच करीत होते निष्काम कर्मयोग ते आचरीत होते त्यात स्वार्थाचा अथवा मीपणाचा लवलेशहि नव्हता त्याचे जीवन म्हणजे एक यज्ञ होता व त्याचे कार्य ही त्या यज्ञातील आहुति होती प्रार्थना समाजात ते उपासना चालवीत असताना त्याना ज्यानी पाहिले असेल, त्याना त्याच्या धार्मिक श्रद्धेचा प्रत्यय येईल धर्मश्रद्धा हेच त्याच्या कार्याचे अधिष्ठान होते त्याची शिक्षणसेवा ही एक तपश्चर्या होती तपश्चर्येचे पावित्य त्या सेवेला होते त्याची सेवा परमेश्वरचरणी रुजू झाल्याचे सात्त्विक समाधान त्याना "याच देही, याच डोळा" लाभले प्राचार्य आपल्यातून निघून गेले असले तरी त्यानी आपल्या कार्याची स्मृति आणि स्फूर्ति कायमची मागे ठेविली आहे ती त्याच्या मागून येणाऱ्याना सदैव मार्गदर्शन करीत राहिल ! मोठी माणसे आपले स्मारक आपणच बांधून ठेवीत असतात डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी व मॉर्डन एज्युकेशन सोसायटी या त्याच्या शिक्षण सस्थाच्या रूपानी प्राचार्यांनी आपली एक ना अनेक जिवत स्मारके आपल्या जिवतपणीच उभारून ठेविली आहेत प्राचार्यांच्या आत्म्याला शांति लाभेल यात तिळमात्र शका नाही.

प्रो. विश्वनाथ केशव जोग (भूतपूर्व विद्यार्थ्यांची श्रद्धांजलि)

लेखक दे. द. वाडेकर

१९६३ या वर्षाच्या शेवटच्या दिवशी प्राचार्य आण्णासाहेब जोग यानी देह ठेविला ! त्यावेळी त्याचे शव त्याच्या जिवतपणीच्या व्यक्तिमत्त्वाप्रमाणेच स्वावदार व धीरगभीर दिसत होते !

धीरगंभीर स्वाव

श्री आण्णा जोग गेल्यापासून त्याच्या—माझ्या उण्यापुऱ्या पचेचाळीस वर्षांच्या परिचयेतिहासाचे चलच्चित्र माझ्या डोळ्यापुढून जात आहे आण्णाचा जन्म इ स १८८८सालातील मी इ स १९१८ साली फर्ग्युसन कॉलेजात विद्यार्थी म्हणून आलो व त्याचा विद्यार्थी झालो त्यावेळी ते ऐन तिशीत होते कॉलेजमधील चारही वर्षे ते माझे प्राध्यापक होते—पहिल्या वर्षी इंग्रजीचे, दुसऱ्या वर्षी तर्कशास्त्राचे, व तिसऱ्या—चौथ्या वर्षी तत्त्वज्ञानाचे यापैकी तिसऱ्या—चौथ्या वर्षी त्याचा माझा वैयक्तिक परिचय झाला परंतु विद्यार्थिदशेत झालेल्या या परिचयाचे पुढे कनिष्ठ सहकारित्वाच्या परिचयात रूपांतर झाले व एकमेकाचा निकट सवध आला, तो शेवटपर्यंत वर्धिष्णुतेने टिकला या सर्व परिचयात कै अण्णाच्या व्यक्तिमत्त्वाचा जर कोणता एक विशेष सस्कार माझ्या मनावर झाला असेल, तर तो त्याच्या स्वावाचा, धीरगंभीर दर्शनाचा व स्वभावाचा

या त्याच्या मजवरील सस्कारामुळे माझ्या जीवनास पूर्वनियोजित नसलेले असे एक वळण माझ्या महाविद्यालयीन विद्यार्थित्वाच्या कालखंडात लागले मी मूळचा अहमदनगरच्या सोसायटी हायस्कुलातून, तेथील त्यावेळचे विख्यात शिक्षक कै श्री वापुराव डावरे याच्या इंग्रजी भाषेच्या उत्कृष्ट अध्यापनाने प्रभावित होऊन, बी ए, एम् ए ला इंग्रजी विषय घेण्याचा मनसुबा रचून फर्ग्युसन कॉलेजात आलेला विद्यार्थी होतो परंतु कॉलेजात आल्यानंतर पहिल्या दोन वर्षांतील आण्णा जोगाच्या अध्यापनाने मी इतका मोहून गेलो की, मी माझा मूळ वेत बदलून केवळ आण्णाचे अध्यापन मिळावे म्हणून बी ए ला त्याचाच तत्त्वज्ञान हा विषय घेतला ! आण्णाचे शारीर दर्शन जसे स्वावदार, तसेच त्याचे अध्यापकीय दर्शनहि स्वावदार ! मूर्ति बुटकीच, पण गौर वर्ण, तेज पुंज चेहरा, पाणीदार डोळे, व्यवस्थित व उंची पोपाख (बूट-पाटलोण, पार्शी कॉलरचा कोट व जरीकाठी रमाल) आणि त्यावर चमचम करणारा प्राध्यापकीय झगा, यामुळे त्याचे व्यक्तिमत्त्व प्रभावी असे पण या भौतिक व्यक्तिमत्त्वापेक्षाहि त्याच्या बौद्धिक व अध्यापकीय व्यक्तिमत्त्वाचा स्वाव अधिक प्रभावी असे खणखणीत, स्पष्ट व विशिष्ट तऱ्हेचा धारदार आवाज, शुद्ध व दर्जेदार इंग्रजी भाषा, प्रतिपाद्य विषयाचे त्याचे स्वतःचे मूलगामी आकलन, व त्याचे विश्लेषक व सुलभ प्रतिपादन, सथ पण प्रवाही भाषणकला, अभ्यासातील व्यवहारदृष्टीने केलेले मार्गदर्शन, इत्यादि त्याच्या अध्यापन—विशेषपानी आम्ही त्याचे विद्यार्थी शब्दशः मोहून जात अमू बी ए च्या वर्गात त्यानी आम्हास मानसशास्त्र, ग्रीक तत्त्वज्ञानाचा इतिहास व नीतिशास्त्राचा इतिहास हे तीन विषय शिकविले, व ते सर्व उत्तम तऱ्हेने शिकविले

विशेषतः नीतिशास्त्रेतिहासासाठी आम्हास नेमलेले सिज्विकचे पुस्तक अत्यंत दुर्गम होते (कारण त्यात अडीचशें पानात अडीच हजार वर्षांच्या नीतिशास्त्रीय विचाराचा इतिहास होता) परंतु कै आण्णानी तो ग्रंथ आम्हास अत्यंत सुगम करून सांगितला ! विषयाचे स्पष्ट आकलन व भाषाप्रभुत्व हे त्याचे गुण पदोपदी प्रतीत होत ! आणि आण्णा त्या वेळी पस्तिशीच्या आत—म्हणजे फार ज्येष्ठ शिक्षकहि नव्हते त्याच्या अध्यापनाविषयीचा हा लौकिक पुढे अखडच राहिला

आण्णा फर्ग्युसन कॉलेजात एकूण अठरा वर्षे (१९१४ ते १९३२) होते या दीर्घकाळांत त्यांनी एक उत्तम अध्यापक म्हणून तर कीर्ति मिळवलीच, परंतु एक अत्यंत चतुर व सघटनाकुशल कार्यकर्ता आजीव सेवक म्हणूनहि मोठाच लौकिक मिळविला कॉलेजच्या डे ए सोसायटीसाठी त्यांनी धनिकाचा मोठा पाठिंबा व साहाय्य मिळविले डे ए सोसायटीच्या नवीन मराठी शाळेतील सभागृह व फर्ग्युसन कॉलेजातील वाडिया ग्रंथालय ही अण्णाची सोसायटीतील सघटनाकार्याची स्मारकेच होत !

स्वतःच्या संस्थेची निर्मिति

मी बी ए झाल्यानंतर त्याचा माझा निकटचा सहवास तेवढ्यापुरता संपला एम् ए झाल्या-नंतर फर्ग्युसन कॉलेजातच प्राध्यापकीय जीवन घालविण्याची संधी आपणास मिळाली असे मला वाटत होते परंतु त्या वेळी त्या संस्थेतील आजीव सेवकात पक्ष होते व म्हणून ती माझी इच्छा त्या वेळी पूर्ण झाली नाही मला काही काळ पुण्याबाहेर काढावा लागला परंतु इ स १९३२ साली अतर्गत मतभेदाची परिणति म्हणून जेव्हा आण्णाना फर्ग्युसन कॉलेज सोडवे लागले, तेव्हा त्यामुळेच रिकाम्या झालेल्या प्राध्यापकपदावर मला घेण्यात आले ! त्यामुळे मी पुण्यास येऊन माझा त्याच्याशी पुन्हा थोडाफार सबंध येऊ लागला पण त्या वेळी आण्णानी नवीन (वाडिया) कॉलेज काढले होते व ते सर्वस्वी त्या नवीन संस्थापत्याच्या सवर्धनात व सगोपनात गर्क झाले होते वाडिया कॉलेजची स्थापना व विकास ही आण्णाच्या जीवनातील प्रमुख कार्ये व केंद्रीय घटना होत ! वाडिया कॉलेजच्या स्थापनेत आण्णाच्या अगचे सर्व सघटनाविषयक व इतर गुण कसोटीस लागले व परमोच्च कोटीने व्यक्त झाले ! नोव्हेंबर १९३१ मध्ये दुसऱ्या-तिसऱ्या आठवड्यात फर्ग्युसन कॉलेजात हॉट्सनवर गोळीबार झाला त्या निमित्ताने तेथील आजीव सेवकातील वेबनाव पराकोटीस जाऊन अखेर १९३२ च्या जानेवारीच्या मध्यास त्या संस्थेच्या गव्हर्निंग बॉडीने आण्णा व त्याचे इतर पाच सहकारी आजीव सेवक यांना सक्तीने निवृत्त केले ! परंतु आण्णानी आपल्या त्या सहकाऱ्याची ताबडतोब वेगळी सघटना करून पुढील मार्चमध्ये नवीन (वाडिया) कॉलेजाच्या मान्यतेसाठी मुंबई विद्यापीठाकडे अर्जहि केला ! (वास्तविक असे अर्ज पूर्वीच्या ऑगस्ट-सप्टेंबरमध्ये करावे लागत असत) आणि मध्यतरीच्या सर्व नियमाच्या व इतर अडचणीवर मात करून पुढील जूनमध्ये कॉलेज सुरूहि केले ! हा सर्वच इतिहास रोमहर्षक आहे या कामात त्यांना त्याच्या इतर सहकाऱ्यांचे, विशेषतः कै प्रो कृ म खाडके (हेच नवीन कॉलेजचे पहिले प्राचार्य झाले), कै प्रो के रा कानिटकर, प्रो श्री भि बोडाले, इत्यादिकांचेहि अमोल साहाय्य झाले परंतु या सर्व उठावात आण्णा नसते तर तो घडून आला असता काय, या प्रश्नाला जे नि सदिरध उत्तर जाणिकाकडून येते त्यातच आण्णाच्या कर्तबगारीची कबुली येते वाडिया कॉलेजच्या स्थापनेच्या मार्गे विद्यापीठात व बाहेर जो इतिहास

घडला, ज्या प्रतिकूल घटना घडत होत्या, त्या सर्वांस आण्णा पुरेन उरले व त्यांनी त्याजवर मात केली, आणि आपली महत्त्वाकांक्षा मिद्धीम नेली ! पुढे आण्णा ह्यांनी कॉलेजकरिता मोठमोठ्या व उत्कृष्ट इमारती बांधल्या व उत्तर मामग्रीहि गोळा केली १९३८ ते १९५० या वाग वर्षांच्या काळात ते स्वतः वाडिया कॉलेजचे प्राचार्यहि झाले व त्या पदावरूनहि त्यांनी मघटनेचे पुष्कळ कार्य केले अर्थात् कॉलेजच्या संगोपनापेक्षाहि त्यांच्या उत्पत्तीची त्यांची कारामत अधिक नाट्यपूर्ण व नेत्रदीपक होती या सर्व कर्तवगारीतील गुणांच्या उपयोगानेच पुढे त्यांनी आपल्या मध्येची मुवईमहि दोन कॉलेजें (रुपारेल कॉलेज व न्यू लॉ कॉलेज) काढली याहि इतिहासात, विशेषतः या कॉलेजाकरिता मोकळी, सोयीस्कर व विपुल जागा मिळविण्यात त्यांनी जे कष्ट केले, जे प्रयत्न केले, त्याची कथा अत्यंत स्फूर्तिदायक आहे स्टेशनच्या अगदी जवळ अमणारी, परंतु पडित व दलदलीची म्हणून टाकाऊ वाटणारी जागा त्यांनी आपल्या कल्पकतेने व प्रयत्नाने पुनर्वसनास सुयोग्य करून तीवर विशाल व भव्य इमारती उठविल्या, व आपल्या कर्तवगारीची आणखी प्रतीके मुवईत उत्पन्न केली

विद्यापीठांतील कार्य

कॉलेजातील अध्यापन व मघटन या कार्याशिवाय विद्यापीठीय कारभारात त्यांनी घेतलेला भाग हाहि आण्णांच्या कार्यक्षेत्राचा एक महत्त्वाचा विभाग होता मुवई विद्यापीठाशी ते सुमारे चाळीस वर्षे निकट रीतीने मवद्ध होते, व पुणे विद्यापीठाशीहि त्यांच्या स्थापनेपामून ते कमी-अधिक प्रमाणात मवद्ध होते पुणे विद्यापीठाच्या प्रारंभी जरी त्यांनी त्याच्या कारभारात निकट रीतीने भाग घेतला, तरी पुढे त्याचा तो मवद्ध तितका निकट स्वरुपाचा राहिला नाही परंतु मुवई विद्यापीठातील त्याचा मवद्ध घनिष्ठ स्वरुपात जेवटपर्यंत कायम राहिला मुवई व पुणे विद्यापीठातील त्याचे कार्य जवळून पाहण्याची सधी काही काळ मला लाभली होती मुवई विद्यापीठात त्या वेळी मभासदाचे गट अमन, व त्यापैकी एका गटाचे एक महत्त्वाचे नेते म्हणून आण्णा अमत (मी स्वतः त्याच्या गटात नव्हतो-वेगळ्या, प्रो खाडचे याच्या गटात होतो) आण्णा सर्व प्रश्नात सारखे मन घालीत नसत त्याचे काही विषय ठरलेले अमत उलट, कैं प्रो खाडचे सर्वच विषयात लक्ष घालीत त्याचे विषय चर्चेस आले की मात्र आण्णा जोग हिरीरीने भाषणे करीत व त्याच्या भाषणाची छाप पडत असे ते आपल्या भूमिका विचारपूर्वक व व्यावहारिक दृष्टीने ठरवीत, त्यात आपले महकारी, आपल्या मस्या, आपले मित्र याच्या हितमवधाची दखल घेतलेली असे उलट, प्रो खाडचे हे आपली भूमिका काही तत्त्वाचा आश्रय करून ठरवीत, व त्यात मग कोणाचे हितमवध आड येत अमतील तर त्याची त्याम तमा नसे ! प्रो आण्णा जोग व प्रो आण्णा खाडचे याचे मतभेद अनेकदा होत पण ते मतभेद व्यक्त करताना जोगाची रीति मयमाची आणि रुवावाची असे, तर खाड्याची रीति स्पष्टवक्तेपणाची व मडेतोड असे या दोघाचे मतभेद होत त्या वेळी मजसारख्या त्या दोघाचाहि विद्यार्थी असलेल्या मभासदास अचवा व खेद वाटत असे यात नवल नाही वादात पदाधिकारी व्यक्तीचा जोगानी कधी अधिक्षेप केला नाही, आणि खाड्यानी अशा वादात त्याचा अधिक्षेपच केला नाही तरी सडेतोडपणाची कामहि त्यांनी कधी सोडली नाही प्रो जोग व प्रो खाडचे हे दोघेहि गोखल्याच्या 'मॉडरेट' पक्षाचे प्रो जोग हे श्रद्धेने व वृत्तीने त्याच्या राजकीय पक्षाप्रमाणेच 'मॉडरेट', तर प्रो खाडचे मात्र श्रद्धेने 'मॉडरेट' परंतु वृत्तीने 'एक्स्ट्रिमिस्ट' होते ! यामुळे विद्यापीठीय अधिकारीवर्गात (यात कुलगुरुहि आले) जोगावद्दल आदराची भावना, तर खाड्यावद्दल दरास असे !

जयकरांशी विरोध

पुणे विद्यापीठात प्रथमतः जोग मर्वच अधिकारी मडळात सदस्य असत तेव्हा तेथे मीहि होतो तेथेहि त्याचे कार्य जवळून पाहण्याची संधी मला मिळाली होती तेथेहि त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाची खूप छाप पडे परंतु तेथे लवकरच पुण्यातील महाविद्यालयातील उच्च शिक्षणावावतच्या केन्द्रीकरणाचा वाद सुरू झाला त्यात कै. डॉ. मु. रा. ऊर्फ बाबासाहेब जयकर यांच्याशी त्याचा तीव्र मतभेद सुरू झाला त्या वेळी मोठी विचित्र परिस्थिति झाली होती आमच्या फर्ग्युसन कॉलेजचे प्राचार्य डॉ. दि. धो. कर्वे हे (त्याचे मित्र डॉ. ध. रा. गाडगीळ यांचेसह) केन्द्रीकरणाला आपली अनुकूलता आधीच अर्पण करून बसले होते व त्यामुळे आम्हा काही मडळीची तोड दावून बुक्क्याचा मार अशी स्थिति झाली होती केन्द्रीकरण मनातून तर नापमत, पण ती नापसती आमच्या प्राचार्यांच्याविरुद्ध उघडपणे बोलता येत नव्हती ! अशा परिस्थितीत या वादाला लवकरच उघड तोड फुटले ! या काळात जोगानी विकेन्द्रीकरणास अनुकूल अशा सर्व कॉलेजातील प्राध्यापकांचा एक सच तयार करविला होता, व त्यातील मडळी वेळोवेळी एकत्र येऊन विचारविनिमय करीत असत त्यात जोगाचा बराच भाग असे विकेन्द्रीकरणावावत जोगाची भूमिका प्रथमपासून स्पष्ट होती, व तिचा ते हरतऱ्हाणी पाठपुरावा करीत केन्द्रीकरणाच्या अमलबजावणीने जुन्या व सुसज्ज महाविद्यालयाची शानच गेल्यासारखे झाले होते ही कुचबणूक कित्येक वर्षे चालू होती त्या सर्व काळात जोग फार अस्वस्थ असत ! शेवटी, डॉ. र. पु. उर्फ आप्पासाहेब पराजपे कुलगुरु झाल्यावर, ते स्वतः केन्द्रीकरणवादी असूनहि, त्यांनी या बाबतीतील सवद्ध लोकमत ध्यानात घेऊन, प्रो. प्र. रा. दामले यांनी या केन्द्रीकरणवादाचा प्रश्न व अमलबजावणी याजविषयी विचार करून योग्य त्या शिफारशी करण्यासाठी न्या. प्र. बा. गजेन्द्रगडकर यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिति नेमण्यासबधी जो ठराव विद्यापीठात मांडला, त्यास अनुकूलता दर्शविली पुढे या समितीच्या विकेन्द्रीकरणास अनुकूल अशा शिफारशी आल्यानंतर व त्या विद्यापीठात मान्य झाल्यानंतर विद्यापीठाची पावले पुन्हा जेव्हा विकेन्द्रीकरणाकडे वळ लागली, तेव्हाच जोगास या बाबतीत खरे समाधान झाले ! आपण स्थापलेल्या व सेवा पत्करलेल्या सस्थाच्या हिताची सतत काळजी करीत राहणे व सतत जपणूक करीत राहणे हा त्याचा स्थायी भावच होता या जपणुकीच्या कार्यात कोठे काही अंतराय आल्यास त्यांना साहजिकच राग येई मुंबई विद्यापीठातील अशाच एका सदभर्ता परीक्षकाच्या नेमणुकीच्या विषयात त्याची सूचना मी मान्य करू न शकल्याने मजवर ते फार रागावले होते ! पण लवकरच ते शांत झाले, व तो कोपप्रसंग घडावयास नको होता असे ते मजजवळ म्हणाले नंतर त्यांनी आपला मजवरील लोभ कायमच नव्हे तर वर्ध्धिष्णु राखला

भावनाशीलता

आण्णा जोगाशी माझा सवध मूळ फर्ग्युसन कॉलेजात त्याचा विद्यार्थी म्हणून आला मजप्रमाणेच असख्य विद्यार्थ्यांची जीवने त्यांनी घडविली ! आमच्या कॉलेजात आणि सोसायटीत त्यांनी अध्यापन व सघटन ही कार्ये उत्तम रीतीने केली मतभेदाच्या कटु वातावरणात त्यांनी आमची सोसायटी व कॉलेज सोडले, तरी त्याची त्यांनी केलेली सेवा बहुमोल होती व ही गोष्ट आम्ही विसरणे कृतज्ञतेचे झाले नसते यासाठी काही वर्षांपूर्वी फर्ग्युसन कॉलेजातील त्याच्या माजी विद्यार्थ्यांनी व चाहत्यांनी त्याचे भव्य तैलचित्र कॉलेजला अर्पण करण्याचा समारंभ त्याचेच माजी विद्यार्थी (त्या वेळेचे

केरळचे राज्यपाल) डॉ वी रामकृष्णराव यांच्या हस्ते, घडवून आणला त्या वेळी या कृतज्ञतेच्या समारंभावद्दल आण्णा जोगाम फार समाधान व आनंद वाटला 'हा माझ्या जीवनातील एक उच्चाक होय' असे त्यांनी त्यावद्दल मजबूत साश्रु नयनानी उद्गार काढले ते आतून फार मृदु व भावनाशील होते

कार्यरति हा स्वभावविशेष

मतत कार्यरति हा त्याचा स्वभावविशेष त्याच्या सर्वच जीवनक्रमात दिसून आला आहे गेली पाचसहा वर्षे तरी त्याची प्रकृति उत्तम राहत नसे अलीकडे तर ते प्रकृतीने अस्वस्थ झाले होते परंतु याहि कालात त्याची कार्यरति कमी झाली नव्हती मुंबई विद्यापीठातील सदस्यत्वावद्दल व कार्यावद्दल त्याची आस्था कमी झाली नव्हती निर्याणापूर्वी काही आठवड्यापूर्वीच ह्या विद्यापीठातील तत्त्वज्ञान अभ्यासक्रम-मंडळाच्या सदस्यत्वाच्या फेरनिवडणुकीचा प्रश्न आल्यावेळी, त्याचा-माझा टेलिफोनवरून जो दीर्घ विचारविनिमय झाला त्यात त्याची निवृत्तीची इच्छा पूर्णपणे दिसून आली परंतु त्या मंडळाच्या सदस्यत्वाने व अध्यक्षत्वाने त्यांना पुढे शिक्षणमंडळाचे (अॅकॅडेमिक कौन्सिलचे) महत्त्वाचे सदस्यत्व प्राप्त होणार असल्याने व त्या मंडळात त्यांनी असणे त्या अभ्यासक्रम-मंडळाच्याहि दृष्टीने इष्ट असल्याने, त्यांनी फेरनिवडणुकीतून निवृत्त होणे इष्ट नव्हे, हे त्यांना मागितल्यानंतर त्यांनी आपली निवृत्तीची भूमिका सोडली, व ते त्या अभ्यासक्रम-मंडळाचे सदस्य व अध्यक्ष विनविरोध निवडून आले त्याच्या निर्याणापूर्वी एकच महिना ही घटना घडली परंतु निर्याणाच्या छाया जमतच होत्या, व त्या योगाने त्याचे मन अधिकाधिक निवृत्तिमार्गी होत होते आमच्या तत्त्वज्ञान-ज्ञानकोशाच्या 'सल्लागार मंडळा'चे त्यांनी सदस्य होण्यास अनुमति द्यावी अशी मी त्यांना त्याच सुमारास विनती केली होती तीस त्यांनी निर्याणापूर्वी पंधराच दिवस प्रकृतीच्या कारणास्तव खेदपूर्वक नकाराचे स्वदस्तूरचे पत्र लिहिले होते । आमच्या सल्लागार-मंडळाचे विशेष काम असणार नाही, तुमचा केवळ औपचारिक पाठिवा व आधार आम्हास हवा, तरी तुम्ही आमच्यात येण्यास समति द्यावी, अशी समक्ष विनती करण्यास, त्याच्या प्रकृतीचे तानमान पाहून, त्याजकडे जाण्याचे मी ठरवीत होतो, तो ता १ जानेवारी रोजी सकाळी ६ वाजता मला फोन आला—'प्रो जोग वारले ।' मला धक्काच वसला । मला घडविणाऱ्यापैकी एक विभूति गेली । पुण्याच्या व महाराष्ट्राच्या जैक्षणिक इतिहासातील गेल्या चाळीस—पन्नास वर्षांतील एक सर्वोच्च सघटक व निर्माता हरपला । महाराष्ट्रातील स्वार्थत्यागी शिक्षकांच्या परंपरेतील एक देदीप्यमान तारा निखळला । अशी दुर्लभ विभूति, इतक्या तोल्याचा, इतका कर्तव्यगार जैक्षणिक निर्माता महाराष्ट्रास पुन्हा केव्हा मिळणार ? जोगानी आपले विभूतिकार्य पुरेपूर व आमरण केले । त्याच्या आत्म्यास परमेश्वर चिरगानि देईलच ।

('साधना' मासिकाच्या ता ११ जानेवारी १९६४ च्या अकांतील लेखावरून)

१५५ प्र रा माले

अन्तर्गतानि विषयः सन्ति विभिन्न रसि पाठ्यो मन्त्राणां विज्ञानं शस्त्रं प्राणि शस्त्रं विज्ञानं।
 धनुः शस्त्रं च विज्ञानं। अन्तर्गतानि प्राण्य विज्ञानं धेनुवत्तया माता गव्यामा माता। नरो पशु मी जंगल-
 त्पशु पुष्पकृच्छ्र विज्ञानं। अन्तर्गतं पशुवत्तया वन्यवत्तया चो मी मृद्वे जात मी, नैतिक
 विज्ञानं धेनुवत्तया विज्ञानं शस्त्रं, विज्ञानं विज्ञानं च विज्ञानं मनुष्यं तां अन्तर्गतं नरो उत्तम नैतिक
 विज्ञानं विज्ञानं मी पशुवत्तया विज्ञानं मनुष्यं विज्ञानं जात जीवनात् विज्ञानं विज्ञानं विज्ञानं
 मनुष्याणां विज्ञानं मनुष्यं मनुष्यं च मनुष्यं विज्ञानं तां विज्ञानं च विज्ञानं विज्ञानं विज्ञानं विज्ञानं
 विज्ञानं विज्ञानं मी विज्ञानं विज्ञानं विज्ञानं विज्ञानं विज्ञानं विज्ञानं विज्ञानं विज्ञानं विज्ञानं
 विज्ञानं विज्ञानं मी विज्ञानं विज्ञानं विज्ञानं विज्ञानं विज्ञानं विज्ञानं विज्ञानं विज्ञानं विज्ञानं
 विज्ञानं विज्ञानं मी विज्ञानं विज्ञानं विज्ञानं विज्ञानं विज्ञानं विज्ञानं विज्ञानं विज्ञानं विज्ञानं

जोगाच्या अमरी तिरट साविधान तय तण्यानी मधि मिलाग्रामळे त्याच्या जीवनाचा आरंभ मजपुढे सात होता आमचा मूर्तिमत्ता तय ने तन तण्याने ने मी रोज पाहात होतो. यामळे त्याच्याज्हात गोष्टीपासून अतिशय महत्त्वाच्या सार्वापन्न या शिक्षणमध्याची सतत प्रगति कमी होईत यावरुद्ध ती त्याची आग्रा, नळमळ य सतत प्रसन्न माझ्या पाहाण्यात आले जोगाने हातून सांगिते शिक्षण-भेवातीत जरीतिर तय ने सतत तने करीत याची मी मागणार असलेली थोडी तर्कित समजत येणे म्हणजे कल्पनेने त्याच्या पायलावर पाऊल टाकत काही मार्ग प्रमणे होय

जोगाना प्रथम मी भेटल्या तो १९३३ मध्ये त्यावेळी ते गुप्तार पेठेन काळघा हांदाजवळ राहण असत 'ज्ञानप्रकाश'चे त्यावेळचे संपादक कै. काकागाहेव लिमये मजबुरीवर होते मी स्वतः त्यावेळी धारवाड येथे वर्नाटक कॉलेजमध्ये फिर्लांगपतीचा लेक्चरर होतो व वाडिया कॉलेजमध्ये प्राध्यापकाची जागा जगत्यास चौकशी करण्याकरिता मी आलो होतो. प्रत्यक्ष परिस्थिती अशी होनी

की, प्राध्यापकाची जागा रिकामी नव्हती तरी पण योग्य माणसं मिळाली तर वेळेवर घेऊन ठेवायची असे वाडिया कॉलेजच्या मस्थापकानी प्रथमपासून धोरण ठेवण्यामुळे माझी नेमणूक जागा नमता-नासुद्धा १९३४ च्या जूनमध्ये जाली जोग त्यावेळी वाडिया कॉलेजचे प्राचार्य नव्हते ते सोमायटीचे सेक्रेटरी होते त्यांनी दोनचार वाक्यात माझी चौकणी केली व मुख्य गोष्ट मागितली ती अशी की, मी मध्येचे प्राचार्य खाउचे याना भेटावे जोगाचा विषय म्हणजे नव्यज्ञानच मी शिकवत असे व त्याचा सहकारी म्हणूनच माझी नेमणूक व्हावयाची होती व त्याच्या शब्दावाहेर अर्थात् कोणी जाणे शक्य नव्हते तरी पण कॉलेजवट्याच्या व्यवहारात कॉलेजच्या प्राचार्यांनाच प्रामुख्य दिले पाहिजे हे कटाक्षाने लक्षात ठेवून त्यांनी मला खाडये याच्याकडे पाठविले

प्रामाणिकपणाचा प्रभाव

मी कॉलेजमध्ये येऊन एक वर्ष झाले असेल वाडिया कॉलेजचे ते अगदी पहिले पहिले दिवस चांगली माणसे मिळण्याची अडचण आजच्यापेक्षा काहीशी कमी पण मध्येजवळ आर्थिक वळ फारच तुटपुजे वाडिया वधूची व इतरांची मदत असे ती माहजिकपणेच इमारती व उपकरणी अशा गोष्टी-करिता त्यावेळच्या मुबई सरकारने एक उच्चाधिकार समिती काढून काढकमर कशी करता येईल हे पाहण्याकरिता नेमली होती व त्या समितीच्या शिफारशीनुसार जिकडे तिकडे सरकारी खर्चात काढकमरीचे उपाय अमलात येऊ लागले होते त्यामुळे वाडिया कॉलेजसारख्या नव्याने स्थापन झालेल्या महाविद्यालयास सरकारी अनुदान मिळण्याची शक्यता नव्हती व कित्येक वर्षांपर्यंत ते मिळालेच नाही अशा वेळी आम्हा काही नवीन मुमारे १०।१५ प्राध्यापकांस, चांगली माणसे या नव्या संस्थेत टिकवावयाची अमल्यास वेतनध्रेणी सुधारली पाहिजे व कॉलेजच्या कारभाराशी बहमस्य प्राध्यापकांना निगडित केले पाहिजे, असे मनापासून वाटे हे जोगाच्या लक्षात आल्यावर ते प्राचार्य नव्हते तरी पुढाकार घेऊन त्यांनी आम्हा सर्वांस एकत्र बोलाविले व आम्ही म्हणतो तसे करण्यात काय अडचणी आहेत ते इतक्या उत्तम प्रकारे आमच्यापुढे माटले आणि आपले व्यक्तिमत्त्व, प्रामाणिक-पणा व संस्थेविषयी निष्ठा यांनी आमचे मनावर इतका परिणाम केला की, जोगासारख्याच्या नेतृत्वा-खाली आहे या परिस्थितीतहि आपण काम करावे असेच आम्हापैकी बहुतेकांना वाटले प्रत्यक्ष तसे अनेकांच्या हातून झाले नाही व त्यापैकी काही पुढे आमची मस्था सोडून गेले परंतु त्यांनाहि या संस्थेचे आकर्षण नेहमीच राहिले व निदान त्या दिवशी जोगाच्या व्यक्तिमत्त्वाने आम्हा सर्वांस खरोखरच मोहिनी घातली असे म्हटले पाहिजे त्याच व्यक्तिमत्त्वाच्या, निष्ठेच्या व कर्तव्यगारीच्या जोरावर त्यांनी एक वाडिया कॉलेजच नव्हे तर, आणखीहि तीन मस्था योग्य सहकारी मिळवून स्थापन केल्या व नावलीकिकास आणल्या

बोलल्यावांचून कार्य

वाडिया कॉलेजचे पहिले प्राचार्य प्रो. खाडये यांनी प्राचार्यपदाची सूत्रे १९३८ मध्ये प्राचार्य जोग याच्याकडे दिली त्या आधी नुकतेच आम्ही कनॉट हाऊसचे इमारतीतून वडगार्डन रोडवरील आमच्या आवारात आलो होतो व कॉलेजच्या काही मुख्य इमारती पुऱ्या झाल्या होत्या परंतु हा काळ अतिशय अडचणीचा होता गावापासून दूर गेल्यामुळे विद्यार्थ्यांची सख्या चारणे साडेचारशेवर आली होती बी. ए., बी. एससी पर्यंत अध्यापन चालू असल्याने प्राध्यापकांची सख्या मोठी होती

देशात आर्थिक मदी अमल्याने लहान-मोठ्या देणग्या मिळणे दुरापास्त झाले होते अशा काळात मनाची चलविचल होऊ न देता चांगले कॉलेज चालविण्यास ज्या गोष्टी कराव्या लागतात त्या सगळ्या धैर्याने व निरलमपणे करीत राहून वाड्या कॉलेजच्या जीवनातील गुणवत्तेच्या विशिष्ट प्रथा आहेत त्या सर्व जोगानी जोपासल्या कामाच्या वावतीत त्याचा नेहमीच असा दडक होता की, आपण होऊन कोणी कामाचा वाटा उचलतो म्हटले तर तो त्याच्याकडे द्यावयाचा, नाही तर विनतकार इतकेच नव्हे तर, त्याचा बोलवाला न करता, आपण सर्व करावयाचे कॉलेजमधील अध्यापन, ट्युटोरिअल, वक्तृत्व-सभा, नाट्यशाखा, श्रीटागणावरील कामगिरी, कॉलेजचे समारंभ, विद्यापीठाशी असलेले सवध, मुलाची अभ्यासमंडळे, वार्षिक संमेलन, कॉलेजचे नियतकालिक, कॉलेजचे वसतिगृह व मेस, सर्व लहान मोठ्या वावतीत जोगानी लक्ष घातले इतकेच नव्हे तर, त्यानिमित्त कराव्या लागणाऱ्या कार्याचा मोठा वाटा उचलला

शिक्षणांतल राष्ट्रीयत्व

शिक्षणाचे कार्य आपण करतो, मुलाची विचारशक्ति प्रगल्भ करतो व त्याचे चारित्र्य घडवितो, त्यात आपण देशकार्य करीत आहोत असा त्याचा विश्वास होता एका सध्याकाळची माझी आठवण आहे पुण्यातील एक प्रतिष्ठित व धनिक नागरिक आमच्या येथे आले होते त्याच्या अगावर खादीचा पेहराव होता १९४२ चे चळवळीचे वातावरण होते शिक्षण सस्यानी यावावत काय करावे, काय न करावे, हा अनेक ठिकाणी वादाचा प्रश्न होता बोलता बोलता ते सहज म्हणाले की, 'आपण आपल्या तरुणाना राष्ट्रीयत्व शिकवावयाला नको का ?' याचा स्पष्ट अर्थ असा होत होता की, कॉलेजात जे शिक्षण दिले जाते ते राष्ट्रीयत्वाशी विसंगत आहे, निदान त्याला पोषक नाही मलाहि त्याच्या प्रश्नाचा राग आला व मी प्रतिकारात्मक काही बोललो परंतु तितक्यात मी जोगाकडे पाहिले तो ते लालबुद होऊन त्या गृहस्थाम जोराने विचारीत होते की, 'नॅशनॅलिझम अग्री वाणला पाहिजे असे तुम्ही म्हणता तर मग आम्ही करतो आहोत ते काय ? टिळक-आगरकरापासून आम्ही अनेक महाराष्ट्रीय लोक देशसेवेचे उत्कृष्ट माध्यम म्हणूनच तरुणांच्या शिक्षणाचे कार्य करीत असतो यापेक्षा राष्ट्रीयत्व असे काय निराळे असते हे आम्हास माहीत नाही व आम्हास त्याची जरूरी नाही ' अशा अर्थाचे काही निर्भीडपणे जोग बोलले जोगाचे हे शब्द ऐकून ते गृहस्थ वरमले व तुम्ही राष्ट्रीयत्वाची जोपासना करीत नाही, असे म्हणण्याचा माझा इरादा नव्हता असे त्यांनी सांगितले.

१९४२ ची चळवळ

१९४२ च्या चळवळीच्या आणखी एक दोन आठवणी सांगण्यासारख्या आहेत विद्यार्थ्यांची मने प्रक्षुब्ध झाली होती आमच्या महाविद्यालयात हा प्रश्न काहीसा कमी तीव्र असला तरी मधून-मधून वातावरण तग होई त्यावावत त्यावेळी सहशिक्षणाधिकारी असलेले जोगाचे व आम्हापैकी अनेकाचे स्नेही प्रा हॅमील यानी एक दिवस अशी सूचना केली की, या चळवळीबद्दल आपण स्वतः मुलास चार शब्द सांगणार आहो परंतु कोठल्याहि वावतीत आपल्या विद्यार्थ्यांना काही मार्गदर्शन करावयाचे असेल, तर ते आपले आपण केले पाहिजे, कॉलेजवाहेरील व विशेषतः कोणी परकीय सदगृहस्थ याने ते करणे सर्वथैव अनिष्ट होय, असे जोगाचे ठाम मत होते व तसे त्यांनी प्रा हॅमील यास स्पष्ट सांगितले १९४२ च्या चळवळीत किंवा कोठल्याहि राष्ट्रीय चळवळीत विचार करून ज्याना जावयाचे असेल त्यानी जावे, परंतु कॉलेज व चळवळ दोन्हीहि एकदम होणार नाहीत व एकाच वेळी हे दोनहि जो. ४

मार्ग चोखाळण्याचा प्रयत्न विद्यार्थ्यांनी करू नये, असे आमच्या कॉलेजचे धोरण होते चळवळीत गेलेल्या विद्यार्थ्यांवर रोप धरणे हे आमच्या धोरणाशी विमंगल होते या वस्तुस्थितीचे एक प्रत्यक्ष उदाहरण आमच्या जुलॉजी डिपार्टमेंटमधील ऐमॉन्स्ट्रेटर व प्रसिद्ध क्रिकेटपटु श्री भाटारकर याचे आहे चळवळीच्या वेळी ते आमच्या कॉलेजमध्ये बी एम्मी. च्या वर्गात होते चळवळ सुरू झाल्या-बरोबर ते चळवळीत पडले व पडण्यापूर्वी मी असा निष्पत्ती केला आहे व म्हणून कॉलेज सोडतो आहे असे सांगून चळवळ संपल्यावर ते पुन्हा परत आले, तेव्हा जोगानी त्यांना तावडतोव प्रवेश दिला इतकेच नव्हे तर, मध्येच चळवळीत पडल्यामुळे टर्ममुला लागण्याच्या हजेरीची जी अडचण झाली होती, तीही त्यांनी विद्यापीठाशी जरूर तो पत्रव्यवहार करून दूर केली

विद्यार्थ्यांचा विश्वास, श्रद्धा.

आपल्या विद्यार्थ्यांनी काय करावे व काय करू नये याच्याबद्दलचे त्यांचे धोरण काय असे हे खालील आठवणीवरून स्पष्ट होते पुणे विद्यापीठाच्या स्थापनेनंतर लवकरच मध्योत्तर शिक्षणाचे केंद्रीकरणाबद्दल वाद सुरू झाला व त्या शिक्षणाचे केंद्रीकरण हे अव्यवहार्य, अनावश्यक व अनिष्ट आहे असे वाडिया कॉलेजमधील आम्हा सर्वांचे मत होते त्या वावतीत विद्यापीठात आम्ही मंडेतोड मतप्रदर्शन केले व शेवटी आमची भूमिका योग्य आहे असे विद्यापीठाच्या सर्व मंडळानी ठरविले परंतु हे होत असता अनेक अडचणी आल्या काही काळ वाडिया कॉलेजमध्ये बी ए चे वर्ग बंद करण्यात येऊन आमच्या येथील मुलामुलींना रोज दोन-तीन तास खर्च करून आमच्या कॉलेजपासून चार मैल दूर असलेल्या स प महाविद्यालयात जाणे भाग पडले पूर्वे भागातील नागरिकांतहि फार असतोप निर्माण झाला होता एक दिवस आमच्या येथील बी ए च्या विद्यार्थ्यांनी याबाबत निदर्शने करावयाची व समूहाने जाऊन कुलगुरुजवळ तक्रार करावयाची असे ठरविले ते कळल्याबरोबर सर्व विद्यार्थ्यांस आमच्या असेवली हॉलमध्ये बोलावून जोगानी त्यांना असे मागितले की, विद्यापीठीय अधिकाऱ्यांशी विचारविनिमय व मतप्रदर्शन करण्याचे कार्य आमचे आहे, तुमचे नाही व ते योग्य मार्गाने आम्ही करीत आहोत व करीत राहू परंतु विद्यापीठाविरुद्ध निदर्शने करणे हे सर्वथैव अनिष्ट आहे व तें तुम्ही करता कामा नये प्राचार्य जोगावर व त्याच्या सहकाऱ्यावर विद्यार्थ्यांचा विश्वास असल्यामुळे व जोग स्वतः विद्यार्थ्यांच्या सोयी-गैरसोयी आस्थेने पाहात असल्याने विद्यार्थ्यांची समजूत तावडतोव पटली व आमच्या विद्यार्थ्यांनी त्या आठ वर्षांत अतिशय हाल होत असूनहि कोठल्याहि प्रकारची निदर्शने केली नाहीत किंवा शिस्तीबाहेर वर्तणूक केली नाही

काम करण्यास नेहमींच पुढें

जोगाचा कामाचा उरक खरोखर विलक्षण असे आजचे काम उद्या करणे हे त्यांना माहीत नव्हते उद्या सकाळी मी प्राचार्यपद सोडले तरी माझ्या मागून येणाऱ्या गृहस्थास मागे उरलेले म्हणून करण्याचे काम असे ठेवणार नाही, असा त्याचा वाणा असे व तो त्यांनी नेहमीच पाळला कार्यतत्पर असलेल्या व्यक्तीची एक अचूक खूण असते, ती अशी की, त्याला नेहमीच अधिक कार्य करण्यास सवड असते ते इतके कामात असूनहि एखाद्या नव्या कामाची गोष्ट निघाली व तुम्हाला आज उद्या सवड आहे का असे विचारले तर 'मी मोकळाच आहे', असे नेहमीचे उत्तर यावयाचे व तुम्ही सुचविलेल्या कामाकडे तावडतोव ते लक्ष घालावयाचे सहकारी आणि स्वतः याच्यात कामाची वाटणी जोग करीत,

ती अशी की, सहकारी आपणून करतील ते सोडून बाकी सर्व काम न वोलता आपण करावयाचे अगदी शेवटपर्यंत हे व्रत त्यांनी पाळले

निष्ठेने शिक्षणकार्य केलें

अर्थात् अशी सवय लागल्याचे एक मुख्य कारण म्हणजे मूलतः शिक्षण कार्यावद्दल अदळ निष्ठा व ते करण्यातच आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास होतो अशी ठाम श्रद्धा जोगाच्या इतक्या उत्तम निसर्गदत्त देणग्या असणाऱ्या व्यक्तीला अनेक धेन्नात यशस्वी प्रकारे कार्य करता आले असते व एका अर्थी व्यापक लौकिकहि मिळविता आला असता पुणे विद्यापीठाचा कारभार सुरू झाल्या-पासून विद्यापीठाच्या कामात मी बरेच लक्ष घालू लागलो होतो व त्यात माझा बराच वेळ व शक्ति खर्च होई अशा एका वेळी मी जोगाकडे गेलो असता ते म्हणाले, तुम्हाला आता माझ्या वेळाचे व शक्तीचे काय होते याची योग्य कल्पना आली असेल चारचीघाप्रमाणे मी वागतो तर मलाहि पाठघपुस्तके लिहिणे, परीक्षांचे पेपर तपासणे, सशोधनात्मक निबंध लिहिणे, सामान्य कौटुंबिक घटनात व करमणुकीत अधिक भाग घेणे अशा गोष्टी करता आल्या असत्या पण सस्याच्या वाढीकरिता जरूर पडणाऱ्या सर्व गोष्टी करीत राहावयाचे असे ठरविल्यामुळे मला दुसऱ्या अनेक गोष्टी करता आल्या नाहीत इतक्या विस्ताराने व या जघदात ते मला बोलले नाहीत, परंतु त्याचा आशय हा होता व तो आशय त्यांनी सांगितला नसता तरीमुद्दा त्याच्या जीवनक्रमाचे अवलोकन करणाऱ्या कोणालाहि लक्षात येण्यासारखा होता

सहकाऱ्यांवद्दल आपुलकी

वाडिया कॉलेजचे प्राचार्यपद १९५० मध्ये सोडीपर्यंत त्याच्याकडे असलेले अध्यापनाचे काम त्यांनी अत्यंत निरलसपणे व एकाग्रतेने केले वाडिया कॉलेजचे प्राचार्य व सोसायटीचे सेक्रेटरी अशा दोन्ही स्थानावर काम करीत असताना कित्येक वर्षे ते आठवड्यास १२ तरी व्याख्याने घेत व तर्कशास्त्र व तत्त्वज्ञान ह्या विषयातील सामान्यापासून उत्कृष्ट विद्यार्थ्यांपर्यंत त्याच्या त्याच्या पायरीप्रमाणे परंतु अत्यंत उपयुक्त व प्रभावी असे शिक्षण त्याच्याकडून सतत मिळाले. वाडिया कॉलेजमधील त्याच्या सहकाऱ्यांपैकी डॉ पी एल् वैद्य हे सतत सशोधनात मग्न असत व त्याची विद्वत्ता व सशोधनकार्य यामुळे त्यांनी आंतरराष्ट्रीय विद्वानात मानाचे स्थान मिळविले आहे सोसायटीच्या किंवा कॉलेजच्या दैनंदिन कारभारात लक्ष घालून त्यांनी आपला वेळ दवडू नये असे जोगाना वाटे व ते अनेक वेळा वैद्यांना म्हणत की, तुमच्या सशोधनाने व ज्ञानसाधनाने तुम्ही या सस्थेची अतिशय बहुमोल सेवा करीत आहात व त्याचे आम्हास भूषण वाटते कॉलेजमधील अभ्यास व चर्चा-मंडळें, वक्तृत्वसभा, ग्रंथालय याविषयी मला नेहमीच विशेष आस्था वाटत आली आहे. त्याबाबत माझ्या मनात असल्यास काही योजना पार पाडता याव्या म्हणून डायरेक्टर ऑफ स्टडीज अशा नावाची इतर कॉलेजात नसलेली एक जागाच निर्माण केली गेली व मी त्या बाबतीत जो काही प्रयत्न केला त्याला जोगाचे हार्दिक पाठवळ असे

विद्या विनयेन शोभते

मोटेपणाच्या दोन अगदी मुख्य खुणा जोगाच्या वर्तणुकीत नेहमी दिसत दोहोचाहि मला अनेक वेळा अनुभव आलेला आहे ते कधीच चुकूनहि 'हे मी केले' असे म्हणत नसत मीच्याऐवजी आपण

हाच शब्द ते नेहमी वापरीत खाजगी किंवा सार्वजनिक प्रसगी कोणी त्याच्या एकट्याचा सस्थेचे कार्यकर्ते म्हणून निर्देश केला तर ते नेहमीच म्हणत की, या सस्थेच्या प्रगतीचे श्रेय कुणा एका व्यक्तीला द्यावयाचे असेल तर ते कसो वाडियाला, मला नव्हे जोगानी असे म्हटले तरी वस्तुस्थिति काय होती हे सर्वांना माहीत होते व त्याच्या सहकाऱ्यांनाहि सस्थेतल्या कार्यकर्त्यांमधील जोगाचे अद्वितीय स्थान मान्य होते ज्या कसो वाडियावद्दल जोग वरीलप्रमाणे वोलत त्या कसो वाडियानी स्वतः एका पत्रात But for Joag there would have been no Wadia College, " असे म्हटले आहे

ड्राफ्ट निवेदनाची काळजी

आमच्यासारख्या सस्थाच्या कारभारात ड्राफ्टिंगला वरेच महत्त्व असते कॉलेजमधील काढण्याच्या नोटिसापामून विद्यापीठीय पत्रव्यवहार व सरकार-दरवारशी दळणवळण या सर्व वावतीत लिहावयाचे, बोलावयाचे, हें फार व्यवस्थितपणें करणें जरूर असते निदान गेली २० वर्षे या वावतीत त्याच्या या कामात मी अगदी निकटचा सहभागी होतो व प्रथमपासून त्यानी मला अगदी बरोबरीने वागविले आमच्या कॉलेजतर्फे केलेली बहुतेक महत्त्वाची निवेदने आम्ही दोघानी संयुक्त ड्राफ्ट करावी अशी केली गेली आहेत मी केलेला ड्राफ्ट साहजिकच त्याचेकडे जरूर ते फेरफार करण्याकरिता पाठवीत असे परंतु तेहि अगदी लहान-सहान पत्रापासून सर्व महत्त्वाचे लिखाण मजकडे पाठवीत व मी केलेल्या सूचना अगदी खुशीने आणि स्वाभाविकपणे स्वीकारीत वाडिया कॉलेज मासिकाचा सुमारे वीस वर्षे मी संपादक होतो त्यातील लिखाण माझेंच आहे, परंतु त्यात अनेक लहान मोठ्या बहुमोल सूचना जोगानी केलेल्या व मी अमलात आणलेल्या आहेत अगदी शेवटची आठवण त्याच्या मृत्युपूर्वीच्या सुमारे दीड महिन्यापूर्वीची आहे त्यांना विशेष वरे नव्हते, परंतु एका तातडीच्या व जरा त्रासदायक अशा पत्राचा मसुदा त्यानी फोनवर कारकुनाला सांगितला व तो दामल्यांना दाखवून जरूर ते फेरबदल त्यात करा असे सांगितले. अधिक विचाराती तें पत्र पाठवूच नये ही माझी सूचना त्यानी स्वीकारली.

मतांवरुन दुरभिमान नाही

किती सामान्य लोक आपले मसुदे, आपल्या भूमिका, आपली मते यात कुणी काही फरक सुचविला की चिडतात, अस्वस्थ होतात जोग प्रसगी वाद जोराने करीत परंतु नेहमीच दुसऱ्याचे ऐकून घ्यावयास ते तयार असत 'वालादपि सुभाषित ग्राह्यम् ।' अशा पद्धतीने ते वागत जोगाना दुरून व घणाऱ्या व सभामधून त्याची गाठ घेणाऱ्या अनेकाना ते रागीट आहेत व त्याच्या विरुद्ध वोललेले त्यांना खपत नाही असे वाटे पण दुरभिमान किंवा मतभेदविषयक असहिष्णुता याचा लेशहि त्याच्या अंगी नव्हता आजीव सभासदांच्या सभेत अनेक वेळा प्रामाणिक मतभेदाचे प्रसंग येतात मी १९३९ साली आजीव सभासद झालो तेव्हापासून अनेकदा असे प्रसंग आले व कारभार मुख्यत जोगाच्याकडे असल्यामुळे मतभेद असले तर प्राय त्याच्याशीच आपले मत सभ्यतेने पण प्रामाणिकपणे सांगण्याची मला प्रथमपासून सवय आहे मी आज २५ वर्षांच्या अनुभवाने निर्विवाद असे सांगू शकतो की, प्रामाणिक मतभेद-प्रदर्शनानंतर दुरावा निर्माण होण्याऐवजी जोग अशा व्यक्तीला आपला अधिक निकटवर्ती करीत बोर्डाचे सभेतून कडाक्याचे वाद सपल्यावर आम्ही त्याचे ऑफिसच्या खोलीवरून जाताना 'चला हो जरा ऑफिसमध्ये गप्पा करू' असे न चुकता ते म्हणावयाचे

कार्यमग्न असतांना मृत्यु

सस्था व त्याचे कार्य याच्याशी जोग इतके तद्रूप झाले होते की, दुसऱ्या कोर्टात त्यांचे मन रमत नसे. उन्हाळ्याचे सुट्टीमध्ये किंवा अशाच दुसऱ्या कोर्टालाही सुट्टीत कल्लिजमध्ये विणिष्ट काम नसतानाही मी जात असे व पुष्कळ वेळ जोगाच्याबरोबर त्याच्या ऑफिसमध्ये बसून चहाची वेळ झाली की, शिपायाबरोबर घरी निरोप पाठवावयाचा, 'आम्ही दोघे चहाला येत आहोत.' चहा तयार झाल्याचा निरोप आला की घरी जावयाचे व चहा सपला की आपण म्हणावयाच्या श्रानच 'चहा आता आपण ऑफिसमध्ये परत जाऊ' असे ते म्हणत. त्याच्या बगनील माणसाशी बसण्याची गोष्टीविषयी आपण काही चौकशी केली तर त्याचे म्हणणे लक्षात नसावयाचे व पण कल्लिजमध्ये जाऊन बसण्याची घाई त्यांना असावयाची आजारीपणामुळे आपल्याला सोसायट्याचे काम सोडायचे लागले, तर आपल्या जीवनाला काही अर्थच राहणार नाही मग बगनील जगावयाचे? असे त्यांना उत्कटतेने वाटे ते अनेक वेळा तसे म्हणून दाखवीत जरा बरे वाटले की, काम मुक्त व्हावयाचे हा अनुभव १९५० व १९५८ मध्ये त्यांना बरे वाटत नव्हते त्यावेळचा दोन्ही वेळा कोर्टाचा विवर्तनामुन ते उत्तम बरे झाले व १९५० मध्ये वाडिया कॉलेजचे प्राचार्य पद सोडल्यामुन या १९ वर्षांत त्यांनी मांडनं एज्युकेशन सोसायटीकरिता अविरात श्रम केले वाडिया कॉलेज व सोसायटीच्या उत्कर्षात तीन सस्था या सर्वांस त्यांनी सतत प्रगतिपथावर ठेवले त्यांचे निधन झाले ते जेव्हा त्यांच्या इच्छेप्रमाणेच, प्रत्यक्ष काम करीत असता. अशा निधनाचे वेद होतो की मला म्हणायला नव्हता घरी कुटुंबीय मंडळी काय किंवा आम्ही त्याचे म्हणणे काय असा प्रश्न विचारत असे की जोगानी कर्तबगारीने जे मिळविले त्याचे आम्ही उत्तम नसावे असे व उत्तमपणे त्याचे कार्य चालू द्यावे टाकू परंतु अत्यंत खेदाची गोष्ट ही की, आपण केलेल्या उद्योगाचे म्हणजे कुटुंब व उत्तम आपण घडविलेल्या व्यक्ति योग्यप्रकारे वर्तन करणे हे म्हणजे उत्तम म्हणजे म्हणजे पाहण्याला काही काळसुद्धा जोग आमच्यात राहिले नव्हते.

उद्योग व निःस्पृहता यांचा आदर्श

मुंबई व पुणे विद्यापीठांच्या मुख्य मंडळावर झेपेने झेपेने काही काळ झेपे झेपेने झेपेने
विद्यापीठाच्या कारभारात सुमारे ४५ वर्षे झेपेने झेपेने झेपेने झेपेने झेपेने झेपेने झेपेने
घातले आजमितीम त्यांच्यासाठी फार व झेपेने झेपेने झेपेने झेपेने झेपेने झेपेने झेपेने
दुसरी व्यक्ति नाही मी मुंबई विद्यापीठात झेपेने झेपेने झेपेने झेपेने झेपेने झेपेने झेपेने
पासून त्यातील कामात मी भाग घेतला, झेपेने झेपेने झेपेने झेपेने झेपेने झेपेने झेपेने
जिकच जो तो आपल्या पद्धतीने कार्य करतो झेपेने झेपेने झेपेने झेपेने झेपेने झेपेने झेपेने
तीतले उद्योगाचे, निरपेक्षतेने व निरर्थक झेपेने झेपेने झेपेने झेपेने झेपेने झेपेने झेपेने
विद्यालयीन शिक्षणकारांचे आपण ज्या झेपेने झेपेने झेपेने झेपेने झेपेने झेपेने झेपेने
सतत लक्षात ठेई.

परमतावड्डल सतिनपुता

[illegible]

स्वागत करीत व कौतुकहि करीत जोग न्वत प्रार्थनाममाजाचे एकनिष्ठ अनुयायी होते व राज-कारणात ने नेमन् पक्षाचे अनुयायी होते. इतक्या वर्षांच्या निकट सहवामात मला अना एकहि प्रसंग आठवत नाही की त्यांनी त्या वावणीत आपली मते कोणा महकाऱ्यावर लादण्याचा प्रयत्न केला अर्थात् माझ्यासारख्या त्यांच्या महकाऱ्यावर त्यांच्या ह्या सहिष्णुतेचा परिणाम झाला तो अना की, प्रार्थना ममाज व प्रागनिक पक्ष या दोहोंवद्दलहि माझा आदर वाढला व मला त्यावद्दल आपलेपणा वाटू लागला. जोगानी त्यांच्या नस्याकरिता एवढें व्यावहारिक यज्ञ मिळविले यावरून ते व्यवहारचतुर होते हे स्पष्ट आहे, पण वृत्तीने ते व्यवहारी नव्हते. सरळमार्गी, सत्प्रवृत्त अशा ध्येयदृष्टीवर त्यांचा उत्कट विश्वास होता.

दाते मिळविण्यांतील यज्ञ

ज्या सस्थेच्या कार्याला त्यांनी आपणास वाहून घेतले, तेथून अधिक वेतनाकरता किंवा माना-करता दुसरीकडे जाण्याची कल्पनाहि त्यांना शिवली नाही. मुमारे २० वर्षांपूर्वीं दरमहा १२०० रुपये पगार असलेल्या ममितीवर तुमची नेमणूक करण्याची शिफारस करू काय असे मुवई विद्यापीठाचे कुलगुरु जस्टिस वाडिया यांनी त्यांना विचारले होते. मी ज्या न्यायी आहे तेथे राहूनच करता येईल ती देशमेवा करू इच्छितो असे त्यांना पदाने आधी कळवून नंतर मग त्यांनी आम्हास पत्ताची नक्कल वाचून दाखविली. सार्वजनिक मऱ्या चालवावयाच्या म्हणजे अनेक प्रकारे लोकसंग्रह करावा लागतो व उदार धनिकाचे मनात या कार्यावद्दल आमऱ्या निर्माण करावी लागते. स्वाभिमान पूर्णपणे माझालून व शिक्षणमऱ्याची व्यवऱ्या प्राय शिक्षकाकडेच असली पाहिजे या तत्त्वास वाघ न आणता जोगानी आपल्या नऱ्याकरता लहानमोठे दाते मतत सपादन केले.

संस्थेच्या हिताची तळमळ

कॉलेज मुरू झाले तेव्हा सर्वात पुढाकार जोगानी घेतला होता व माहजिकच त्यांनीच प्राचार्य व्हावे अशी त्यांच्या महकाऱ्याची इच्छा होती. इतर अनेकांची तशी अपेक्षा होती पण जोगानीच आग्रह करून प्रो. खाडचे यांना कॉलेजचे प्राचार्यपद देवविले व कॉलेजची पहिली महा वर्षे खाडयाच्या प्राचार्यत्वाखाली प्राध्यापक म्हणून त्यांनी काम केले. डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीतले मतभेद हे कुणाला प्राचार्यपद मिळावे यावद्दलचे नव्हते, हे तरी लोकांना ममजू दे, अशी त्यांची भूमिका होती. १९५२ मध्ये आमच्या सोसायटीने मुवईस ह्पारेल कॉलेज काढले. त्यावेळी पुणे विद्या-पीठातील नियमानुसार जोग वाडिया कॉलेजच्या प्राचार्यपदावरून निवृत्त झाले होते पण मुवईच्या कॉलेजचे त्यांनी प्राचार्य व्हावे अशा एका सहकाऱ्याने केलेल्या सूचनेला त्यांनी लगेच नकार दिला. त्यांच्या अलीकडील एका आजारीपणात “ माझ्या आजारीपणामुळे सोसायटीचे दैनंदिन काम पाहा-वणार नाही अशी माझी स्थिति झाली तरी पाहावेल तेवढे काम आपण नेहमी करीत राहावे अशी माझी इच्छा आहे. तुम्हा कुणाचा दुय्यम म्हणूनहि मी ते आनंदाने करीन ” असे त्यांनी आम्हाला सांगितले होते. अर्थात् ते सोसायटीत अमेर्यंत कार्यकर्त्यांत त्याचे स्थान पहिलेच अमणार हे स्पष्ट होते. नस्थेच्या हिताला अप्रत्यक्षहि धक्का पोहोचू नये याविषयी ते काळजी घेत. पट्टाभीर्मीतारामय्या याचे अनेक वर्षांपूर्वी आमच्या कॉलेजमध्ये एक व्याख्यान झाले. त्यात त्यांनी काही पाश्चात्य नेत्यावद्दल अनुदार व अन्यायी उद्गार काढले. कॉलेज मिमलेनीमध्ये त्यावद्दल लिहिताना मी पट्टाभीवद्दल टीका केली होती. जोगानी ती पाहिल्यावर मला असे मुचविले की, मी ती नम्य करावी किंवा

गाळावी त्याचे त्यानी कारण सांगितले ते असे की, ज्या लिखाणाला पट्टाभी प्रत्युत्तर देण्याची फारशी शक्यता नाही अशा लिखाणात त्याच्यावर टीका करणे योग्य नाही कारण अशाने त्याची वाजू पुढे माडण्यास त्यास सधीच दिली नाही असे होते शिवाय अशा प्रकारच्या टीकात्मक लेखाने सस्थेवद्दल हि गैरसमज होण्याचा सभव असतो

शास्त्रशुद्ध अभ्यास

जोगाचा मी विद्यार्थी कधीच नव्हतो व तत्त्वज्ञानविषयक चर्चा करण्यास त्याना फारशी फुरसद नसे परंतु कधीहि अशी चर्चा करण्याचा प्रसंग आला तर कोठल्याहि प्रश्नातील मुख्य मुद्दा जोग तात्काळ ओळखीत मुंबईच्या फिलॉसफी बोर्डात मेटाफिजिक्स या विषयाच्या अभ्यासक्रमाचा एक आराखडा प्राध्यापक वाडेकर नि मी तयार केला होता त्याची चर्चा करताना या विषयाचा जोगाचा अभ्यास किती खोल व शुद्ध होता हे माझ्या लक्षात आले मराठी व इंग्रजी दोन्ही भाषा ते अतिशय उत्तम बोलत व लिहीत व अर्थाच्या सूक्ष्म छटा त्याच्या अचूक लक्षात येत माध्यमासारख्या अनेक प्रश्नाबाबत तडजोड करावयास ते नेहमी तयार असत व ज्या उपायाने विद्यार्थ्यांचे अधिकांत अधिक हित होईल, तो नवा वाटला तरी स्वीकारण्याची त्याची तयारी असे

खरा आजीव सभासद

१५ डिसेंबर रोजी मुंबईहून ते परत आले त्यानंतर त्याचा आजार विकोपास गेला व ३१ ला ते गेले ता १४ डिसेंबरला आमच्या रूपारेल कॉलेजवर आमच्या समितीची एक सभा होती त्याला ते येऊ शकले नाहीत म्हणून मी बिन्हाडी भेटायला गेलो व सुमारे दीड तास निरनिराळ्या विषयावर आम्ही बोललो आजीव सभासद हा खरोखरच आजीव सभासद असला पाहिजे त्याच्याकडून काम होत असेपर्यंत त्याने काम केले पाहिजे व सस्थेने ते आनंदाने घेतले पाहिजे ही त्याची भूमिका त्यानी मला पुन्हा सांगितली आजीव सेवक व सस्था दोहोतहि प्रगति होईल तेव्हाच जोगाच्या भूमिकेचे रहस्य खरोखर लक्षात येईल व ती तितकी अव्यवहार्य नाही हेहि पटेल जोग स्वतः मात्र त्याच्या स्वतःच्या अर्थीच लाईफ मॅंबर होऊन गेले कारण शेवटपर्यंत ते सस्थेत व सस्थेकरिता कार्य करीत गेले

आदर्श प्रगतिपर शिकवणूक

मी १९३४ साली पुण्यात वाडिया कॉलेजात आलो तेव्हापासून जोगाच्या छात्राखाली वाढलो सस्थेत तर ते मला वडिलासारखे होते जोगाच्या निघनाने माझ्या जीवनातले एक मोठे पर्व सपले सस्थेत व सस्थेच्या वाहेरहि अप्रत्यक्षपणे निरनिराळ्या प्रकारे माझ्या जीवनाची फार महत्त्वाची घडण जोगानी केली मी त्याच्याकडून शिकलो म्हणजे त्याच्या उदाहरणाने मला शिकविल्या अशा गोष्टी खरोखर असंख्य आहेत तेव्हापासून आतापर्यंतच्या माझ्या प्रगतीचा मुख्य पायाच त्याच्या शिकवणुकीत आहे

प्राचार्य वि. के. जोग

१९२०-१९३२

लेखक न. गो. सुरू

“ You will not have Nandedkar and Shidore Don't try to get into the Hall You will have to go over dead bodies ”

- १९२७ सालची गोष्ट फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये संमेलनावरून विद्यार्थ्यांचे त्या वेळचे कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल केशवराव कानिटकर यांच्याशी तीव्र मतभेद झाले आणि त्यांनी 'वड' पुकारले । संमेलन कॉलेजच्या बाहेर करण्याचा घाट घातला गेला काही विद्यार्थ्यांना हे पसंत नव्हते म्हणून नियमाप्रमाणे व नेहमीप्रमाणे प्राचार्य-प्राध्यापकांच्या मार्गदर्शनाखाली कॉलेजचा संमेलनसमारंभ साजरा करण्याचे त्यांनी ठरविले त्याप्रमाणे निवडणुका झाल्या, मुख्य पाहुणे म्हणून कै श्री चिनमुळगुद याची नियुक्ति झाली आणि अदमासे २०० विद्यार्थ्यांनी संमेलनात भाग घेण्याचे ठरविले त्या वेळचे प्राचार्य कानिटकर यांनी संमेलनाध्यक्ष म्हणून मला काम करण्यास सांगितले व डिसेंबर महिन्यातील एक दिवस मुक्कर करण्यात आला संमेलनास सकाळच्या कार्यक्रमाने सुरुवात झाली दुपारी भोजन झाले संध्याकाळी ५ वाजता मुख्य पाहुण्याचे भाषण ऑफी थिएटरमध्ये चालू झाले याच सुमारास 'वडखोर' विद्यार्थ्यांनी मागील क्रीडागणावर हॉकीचा खेळ आयोजित केला होता, तेथे जमावाने जमून त्यांनी आरडाओरडीने व दगडफेंकीने वराच गोधळ निर्माण केला, तरी पण भाषणाचा कार्यक्रम फारशी अडचण न येता पार पडला नंतर सगीताचा कार्यक्रम रात्री ९ वाजता कॉलेजच्या मुख्य इमारतीच्या मधल्या हॉलमध्ये ठेवला होता, त्यासाठी संमेलनात सामील झालेल्या विद्यार्थीविद्यार्थिनी येऊ लागल्या याच सुमारास कॉलेजच्या मुख्य इमारतीभोवती इतर बहुसंख्य विद्यार्थ्यांनी गराडा घातला, बाहेर सायकल स्टॅंडवर ठेवलेल्या पाच-पचवीस सायकलीची मोडतोड करून त्यांनी त्या शेजारच्या कॅनॉलमध्ये फेकून दिल्या, कार्यक्रमासाठी येणाऱ्या गवयाच्या तबोरा-तवल्याचा विध्वंस केला व पहारेकऱ्यांना वाजूला सारून मोठ्या झुडीने ते इमारतीत घुसले आणि जिऱ्याच्या दोनही वाजूंनी 'शिदोरे-नादेडकर (आतल्या संमेलनाचे सेक्रेटरी) यांना आमच्या स्वाधीन करा ' असे ओरडत वर येऊ लागले प्रसंग मोठा वाका होता, कारण हे वेफाम विद्यार्थी हॉलमध्ये शिरले असते तर त्यांनी खास मारहाण केली असती, व कदाचित् या दोन सेक्रेटरींवर प्राणघातक हल्लाही झाला असता ! प्रसंगाचे गाभीर्य ओळखून प्रा जोग पुढे सरसावले त्यांनी मला जिऱ्याच्या एका वाजूस उभे राहण्यास सांगितले व दुसऱ्या वाजूस स्वतः उभे राहून वर उध्दृत केलेल्या शब्दात त्यांनी विद्यार्थ्यांना थोपवून धरले त्याचा तो खणखणीत आवाज व त्या आवाजात त्यांनी उच्चारलेले शब्द अद्यापि माझ्या कानात घुमत आहेत ! ते विद्यार्थी आले तमेच थवकून काही वेळ स्तब्ध उभे राहिले व नंतर जिऱ्याच्या पायऱ्यावर बसले अशी परिस्थिति रात्री ४ वाजेपर्यंत होती आंतल्या कित्येक विद्यार्थ्यांनी 'पोलिस बोलवा' असे प्रा जोगाना सांगितले पण ते म्हणाले - “ नाही हे आमचे विद्यार्थी आहेत, त्यांना मी पोलिसांच्या हाती देणार नाही ” शेवटी कटाळून ते विद्यार्थी निघून गेले व अशा रीतीने केवळ स्वतः च्या अनुल मनोधैर्याच्या बळावर त्यांनी आतील विद्यार्थ्यांना व पर्यायाने कॉलेजलाहि एका चमत्कारिक, विकट प्रसंगातून निभावून नेले

फर्ग्युसनच्या इतिहासात १९२० ते १९३१ पर्यंतचा काळ अतः स्थ. कारभारात फार खळबळीचा होऊन गेला. डॉ. अप्पासाहेब पराजपे शिक्षणमंत्री झाल्यामुळे प्राचार्यपदी श्री. केशवराव कानिटकर याची नियुक्ति झाली होती. त्या वेळी आजीव सभासदात दुफळी झाली व एक कानिटकर-पक्ष आणि दुसरा नाईक-पक्ष असे दोन गट निर्माण झाले होते. कानिटकराचा करडा, कडक, शिस्तप्रिय स्वभाव स्वतः उत्तम शिक्षणतज्ज्ञ Compulsory Tutorials, P.T. इत्यादि अनेक कार्यक्रम केवळ विद्यार्थ्यांच्या हिताच्या दृष्टीने त्यांनी चालू केले, परंतु त्यांची अमलबजावणी काहीशा कठोर व काटेकोरपणे होऊ लागल्याने विद्यार्थ्यांत तीव्र असतोष भाजला व त्याचाच आविष्कार वर वर्णन केलेल्या प्रसंगाप्रमाणे इतरही अनेक लहानमोठ्या प्रमगात होऊ लागला. त्या असतोषाची झळ विद्यार्थ्यांपर्यंतच न राहता पक्षाद्वेषित आजीव सेवकानाहि लागणे अपरिहार्य होते. त्यामुळे शासकीय कानिटकर-पक्षावर आणि या पक्षाकडून विरोधी नाईक-पक्षावर असे विविध प्रकारचे आघात-प्रत्याघात होऊ लागले, याचेच बहुतांशी पर्यवसान प्रख्यात कवि कै. माधवराव पटवर्धन — अथवा माधव ज्युलियन — यांच्या निर्वसनात झाले. आजीव सेवकाच्या बोर्डाची प्रत्येक सभा खडाजगी वाग्युद्धाची होत असे आणि दोनही पक्षांच्या सभासदाकडून नमुनेदार, वक्तृत्वपूर्ण अशी भाषणे ऐकावयास मिळत असे. सभेच्या पूर्वी आदल्या रात्री कोणाच्या तरी घरी भोजनाचा बेत असे व त्या वेळी दुसऱ्या दिवशी होणाऱ्या सभेच्या महत्त्वाच्या विषयाची चर्चा होऊन ठाम निर्णय घेण्यात येत असे. व त्याची कार्यवाही प्रत्यक्ष सभेत बहुमताच्या जोरावर होत असे. प्रा. जोगाची भूमिका व दृष्टिकोन सदैव समजुतीचा व ममझोत्याचा असे. मागलीचे सुप्रसिद्ध वकील कै. विनायकराव माईणकर त्यांना शेट्टेने 'हार्मोनियम' (Harmony साधणारे) म्हणत असत, परंतु पक्षातील इतर आप्रही सभासदांमुळे त्यांनी सुचविलेले पर्याय वाजूला पडून काही वेळा अतिरेकी निर्णय घेतले जात असे. त्यामुळे दोन पक्षात तेढ वाढली, वैयक्तिक वैमनस्य निर्माण झाले व कानिटकर-पक्षात फूट पडून प्रथम असलेले बहुमत गेले. या मधीचा उपयोग करून घेऊन दुसऱ्या पक्षाने प्रा. कानिटकराच्या जागी प्रा. काळे यांची प्राचार्यपदी नियुक्ति करावी, असा ठराव आजीव सभासदांच्या संयुक्त सभेपुढे आणला. त्याबरोबर सभा भरण्यापूर्वीच कानिटकर-पक्षातील सभासदांनी आजीवसेवकत्वाचे राजिनामे दिले व अशा रीतीने कॉलेजच्या शासकीय कारभारात मोठे वादळ निर्माण केले. प्रकरण गव्हर्निंग बॉडीकडे गेले, तेव्हा त्यांनी कानिटकर व नाईक या दोघाहि पक्षनायकाना सक्तीने निवृत्त करण्याचा अनपेक्षित व विलक्षण निर्णय घेतला. हा निर्णय एक-दोन व्यक्तीखेरीज कोणालाच मान्य झाला नाही, त्यामुळे 'जैसे थे' ठराव सर्वसमत होऊन कानिटकर पुनश्च प्राचार्यपदी स्थिरावले. तदनंतर आणखी काही विरोधी घटना घडल्या, तेव्हा कानिटकरांनी निवृत्त होण्याचा स्वतःच निर्णय घेतला व प्राचार्यपदी प्रा. जोगाचे नाव सुचविले. दुसऱ्या पक्षाकडून डॉ. महाजनीचे नाव सुचविण्यात आले. बोर्डाच्या सभेत प्रा. जोगाची नियुक्ति समत झाली, परंतु अनुमतीसाठी हा ठराव गव्हर्निंग बॉडीकडे गेल्यावर पारडे फिरले. कारण बोर्डांतल्या गोष्टीची बाहेर कोणाजवळहि वाच्यता करायची नाही. हा आजीव सेवकाचा नेहमीचा सकेत धाव्यावर बसवून दुसऱ्या पक्षातील सभासदांनी गव्हर्निंग बॉडीकडे धाव घेतली आणि 'आम्हाला चुरडण्यात येत आहे, आमची कर्तवगारी (work) आणि लायकी (worth) दाखविण्यास आम्हास संधि मिळत नाही', अशी जोरदार तक्रार केली. गव्हर्निंग बॉडीने त्याचे म्हणणे मानले आणि प्रा. जोगाची नियुक्ति वाजूला साहून डॉ. महाजनीची प्राचार्यपदी नियुक्ति केली. ही कृति घटनाबाह्य जरी नसली तरी आजीव सेवकाच्या व बोर्डाच्या प्रतिष्ठेला आणि आजपर्यंत पाळल्या गेलेल्या सकेताना धक्का देणारी हे

आम्ही मान्य करतो व तसा बोर्डाचा ठराव करून आपणाकडे परत समतीसाठी घाडतो ” परंतु त्यानी या सूचनेला स्पष्ट नकार दिला “ We are the Governing Body and we shall govern”, असे निक्षून सांगण्यात आले आणि डॉ. महाजनीची नेमणूक निश्चित केली गेली यामुळे कानिटकर-पक्षीयाच्या मते आजीव सेवकाच्या बोर्डाला काडीचेहि महत्त्व राहिले नाही व म्हणून त्यानी असहकार पुकारला व बोर्डाच्या सभाना उपस्थित न राहण्याचा उपक्रम चालू केला याच सुमारास काही दिवसानंतर त्यावेळचे हंगामी गव्हर्नर हॉटसन हे कॉलेजला औपचारिक भेट देण्यास आले असता त्याच्यावरील अयशस्वी प्राणघातक हल्ल्याची दुर्दैवी घटना घडली आणि त्यामुळे अतः स्थ. वातावरण फारच तग झाले ‘ फर्ग्युसन कॉलेजची विद्यार्थीसंख्या फक्त १२०० असावी व गव्हर्निंग बॉडीवर दोन सरकारी प्रतिनिधि असावेत ’ असा दण्डयोजनेच्या स्वरूपाचा मुवई सरकारने आदेश दिला, त्यामुळे गंभीर परिस्थिति निर्माण झाली यातून मार्ग काढण्यासाठी प्रा. जोगानी सर कन्नो याच्या मदतीने मुवईची प्रख्यात सॉलिसिटर फर्म ‘ क्रेगी व्हॉल्ट ’ याच्याकडून कॉलेजसाठी एक घटना तयार करवून घेतली (ज्याचा बहुतांशी उपयोग पुढे मॉडर्न एज्युकेशन सोसायटीसाठी करण्यात आला) आणि ती गव्हर्निंग बॉडीला सादर केली परंतु हाहि पर्याय त्यानी मान्य केला नाही याची चर्चा करण्याकरता भरलेल्या गव्हर्निंग बॉडीचे सभासद आणि पुण्यातील आजीव सेवक यांच्या संयुक्त सभेत खडाजगीचा वादविवाद झाल्यानंतर दुसऱ्याच दिवशी, (रविवार ता. १८ डिसेंबर १९३१) एक फर्मान काढून प्रा. जोग, बोडाळे, जी. एच्. केळकर, डॉ. के. के. जोशी, गो. वि. तुळपुळे आणि येवलेकर यांना सक्तीने त्याच दिवसापासून निवृत्त केले । डॉ. पी. एल्. वैद्य आणि मी वर्षअखेर राजिनामे देऊन बाहेर पडलो

गव्हर्निंग बॉडीचा हा खलिता प्रा. जोगाना त्याच दिवशी सध्याकाळी एका सहलीहून घरी परत आल्यानंतर मिळाला अत्यंत शातपणे त्यानी तो वाचला आणि लगेच नवीन मराठी शाळेत जाऊन तेथील हेडमास्तराना आपल्या अधिकारपदाचा (ते या शाळेचे सुपरिटेण्डेंट होते) तावा देऊन तडक मुवईस गेले आणि तेथेच सर. खुसरो वाडिया व सर. नेस वाडिया यांच्या सल्ल्याने नवीन शिक्षणसंस्थेची योजना आखली प्रा. खाडके व प्रा. कानिटकर अगोदरच निवृत्त झाले होते जिवापाड मेहनत करून या त्रयीने १५ फेब्रुवारी १९३२ रोजी मॉडर्न एज्युकेशन सोसायटीची प्राणप्रतिष्ठा केली आणि लगेच त्याच वर्षी कॉलेज काढण्याचा सकल्प करून त्यास मान्यता मिळविण्यासाठी मुवई विद्यापीठाकडे अर्ज केला हा अर्ज सीनेटपुढे जेव्हा आला त्या वेळी व त्याच्या अगोदर पुण्यातील काही व्यक्तीकडून विरोधी ‘ प्रचार ’ झाला होता, इतकेच नव्हे तर सीनेटच्या सभेच्या दिवशी विरोधी पत्रकेहि बाहेर वाटण्यात आली होती, परंतु त्याचा काहीहि परिणाम झाला नाही विश्वविद्यालयाची समिती मिळून वाडिया कॉलेज २० जून १९३२ ला उघडले व त्यास नंतर एक महिन्याने मुवई सरकारचीहि अनुमति मिळाली मॉडर्न एज्युकेशन सोसायटी व तिच्या मुवई-पुण्यातील अशा एकदर चार संस्था याचा इतिहास प्रकट आणि सर्वश्रुत आहे त्याचे सर्व श्रेय बहुतांशी— ते स्वतः तसे मानीत नसले तरी — निःसंशय प्रा. जोगानाच आहे

प्रा. जोगाचा जीवन-चित्रपट अपुरा राहू नये म्हणून पूर्ण विचाराती या घटना येथे नमूद केल्या जात आहेत ४०।४५ वर्षांनंतर या घटना आता इतिहास-जमा झाल्या आहेत, त्यातील बहुतेक प्रमुख व्यक्ति निवृत्तल्या किंवा निवृत्त झाल्या आहेत प्रा. व्ही. वी. नाईक, प्रा. जी. वी. कोल्हटकर,

डॉ व्ही. जी पराजपे, प्रा के एन् द्रवीड इत्यादि दुसऱ्या पक्षातील ज्येष्ठ प्राध्यापकावटल व्यक्तिश मला पूर्ण आदर होता आणि आहे, तसेच डॉ महाजनी व प्रा सी आर् देवधर यांच्या विषयीचा सुहृद्भाव आजतागायत दृढ आहे डे ए सोसायटीच्या गव्हर्निंग बॉडीवर त्या वेळी असलेल्या व्यक्तीहि जबाबदार, शिक्षणप्रेमी होत्या परंतु सस्थेत गट निर्माण झाले म्हणजे पक्षाभिनिवेशामुळे कसे दुष्परिणाम होतात आणि सस्थेची किती हानि होते, हे दाखविण्यासाठीच या घटना उल्लेखित केल्या आहेत उदाहरणार्थ कानिटकर-पक्षीयानी पूर्वी नमूद केलेल्या प्रमगी राजिनामे देण्याचा आग्रह का धरिला याचा खरोखर नीट उलगडा होत नाही ते केले नमते तर कदाचित् डे ए सोसायटीचा पुढील इतिहास निराळा झाला असता व आजच्या मॉडर्न एज्युकेशन सोसायटीच्या चारहि सस्था टेक्निकल एज्युकेशन सोसायटीच्याच प्रणाखा झाल्या असत्या !

‘अथवा भवितव्यता वगैरीसी’ हेच खरे !

ते अत्यंत कर्तृत्ववान होते फर्ग्युसन कॉलेजचे भूषण असलेले वाडिया ग्रंथालय हे त्याच्या परिश्रमामुळे लाभले नवीन मराठी शाळेचे सचालक असताना प्राथमिक शाळेकरिता केवळ त्याच्याच प्रयत्नाने असेव्ही हॉल (assembly-hall) बांधला गेला पुणे विद्यापीठ, मुंबई विद्यापीठ यामध्ये त्यानी केलेली कामगिरी महशूर आहे. पुण्याचे वाडिया कॉलेज तर केवळ अलंकारिक भाषेने नव्हे तर परमार्थाने कै अण्णासाहेबाचे स्मारक आहे

श्री रा पारसनीस

अण्णासाहेब आमचे प्रोफेसर होते त्याचा ठसा आमच्या मनावर चांगलाच उमटलेला आहे प्रोफेसर या नात्याने त्यानी आमचे जीवन सपन्न केले आहे. तर्कशास्त्र हा विषय शिकवून पद्धतशीर विचार करण्यास त्यानी आम्हाला शिकविले

एस् एम् जोशी

कै. प्राचार्य जोग-एक थोर व्यक्तिमत्त्व

लेखक वा भा. पाठक

थोर कार्यकर्त्या पुरुषाच्या ठिकाणी दिसून येणारी विशिष्ट कार्यकुशलता प्राचार्य जोग याच्या ठिकाणी वास करीत होती त्याच्या व्यक्तिमत्त्वामध्ये परस्परविरुद्ध गुणांचे मिश्रण झालेले होते वरवर गंभीर दिसणाऱ्या त्याच्या मुखमंडलामागे, त्याची अभिजात प्रेमळता दिसून येई, आणि त्याच्या हसत्या नेत्रातूनहि त्याची मानवी स्वभावाचा ठाव घेणारी भेदक दृष्टि सर्वांना प्रतीत होत असे कोठे आत्मपरता दाखवावयाची, व कोठे तटस्थपणा ठेवावयाचा, याचे अचूक ज्ञान त्याच्या ठिकाणी प्रकर्षाने प्रकट होई म्हणूनच की काय, त्याच्या परिवारात येणाऱ्या व्यक्तींना त्याच्या वरवरच्या रागातहि अनुराग, आणि अनुरागातहि राग, अनुभवावयास मिळे जवळ असणाऱ्यांना जणू काही ते दूरचे, आणि दूर असणाऱ्यांना ते जवळचे भासत तथापि सर्वांनाच त्याच्या गोड आपुलकीचा लाभ झाल्या- शिवाय राहात नसे यात शका नाही

शिक्षणक्षेत्रात काम करणाऱ्या व्यक्ति, राजकारणात भाग घेणाऱ्या पुढाऱ्याइतकेच श्रेष्ठ प्रकारचे देशसेवेचे कार्य करीत असतात, असा त्याचा दृढ विश्वास होता, आणि शैक्षणिक क्षेत्रातील आपल्या थोर कर्तृत्वाने त्यांनी तो सिद्धच केला नौरोसजी वाडिया कॉलेजात अखिल भारतीय कीर्तीचे पुढारी वेळोवेळी व्याख्याने देण्याच्या निमित्ताने येत असत, त्या त्या वेळी प्राचार्य जोग याचा वरील दृष्टिकोन प्रकट होत असे प्राध्यापकांनी न्यूनगंड वाळगू नये, आणि आपल्या कार्यावर त्यांनी अढळ निष्ठा ठेवावी, असे त्यांना वाटे देशाच्या सामाजिक आणि राष्ट्रीय उभारणीच्या महत्तम कार्यात, सार्वजनिक कार्यकर्त्यांइतकेच ध्येयवादी व स्वार्थत्यागी शिक्षकाचे स्थान उच्च दर्जाचे आहे, हे त्यांनी केवळ व्याख्यानाच्या द्वारेच नव्हे, तर आपल्या प्रत्यक्ष आचरणाने, व कृतीने, सर्वांना पटवून दिले याविषयी दुमत होणार नाही

न्यायमूर्ति रानडे आणि नामदार गोखले यांचेपासून चालत आलेल्या उदारमतवादी प्रागतिक पक्षाच्या परंपरेतील ते एक श्रेष्ठ समाजसेवकच होते महाराष्ट्रात एका आदर्श शिक्षण-संस्थेची स्थापना करून, सर्वसमावेशक व व्यापक दृष्टिकोनाचे विद्यार्थी, त्यांनी आपल्या राष्ट्राला अर्पण केले, असेच सर्वांना दिसून येईल

प्राचार्य जोग हे जितके बुद्धिवादी तितकेच ते भक्तियुक्त अत करणाऱ्या होते त्याच्या आवडत्या प्रार्थनासमाजाच्या वार्षिकोत्सवप्रसंगी ते जी प्रवचने करीत, त्यातून त्याची वरील भाविक वृत्ति प्रकट होत असे त्याची काही भक्तिरमपरिप्लुत कीर्तने मला ऐकावयास मिळाली, हे मी माझे परम-भाग्य समजतो

सार्वजनिक ठिकाणी वा संस्थेच्या विशिष्ट समारंभाच्या वेळी इतरांशी असणारे आपले प्रामा-
णिक मतभेद प्रा जोग हे लक्षात घेत नमत अशा एका समारंभाचा उल्लेख येथे केल्यास तो अनुचित होणार नाही असे वाटते एकदा कॉलेजातील मराठी वाङ्मयमंडळाच्या उद्घाटनाकरिता साहित्याचार्य

तात्यासाहेव ऊर्फ न चि केळकर यांना पाचारण करण्याचे मडळातील चिटणीसानी ठरविले या-
विषयी पूर्व अनुमति घेण्याकरिता प्राचार्य जोग यांना आम्ही भेटलो त्यांनी अनुमति तर दिलीच,
परंतु वरील सभेचे अध्यक्षपद स्वीकारण्याचे मान्य केले प्राचार्य जोग यांच्या अध्यक्षतेखाली झालेल्या
साहित्याचार्य न चि केळकर यांच्या व्याख्यानाचा झालेला लाभ ही श्रोतृवर्गाला एक अपूर्व पर्वणीच
वाटली

व्यक्तीपेक्षा सस्था श्रेष्ठ होय, हे तत्त्व प्रा जोग आपल्या सहकारी वर्गाला नेहमीच पटवून
देत 'सर खुशू वाडिया इन्स्टिट्यूट' या मध्येच्या रीप्यमहोत्सवाच्या वेळची एक आठवण, या वेळी
मला होते वरील मध्येच्या समारंभाच्या सुरवातीस म्हणावयाचे स्वागतपर पद रचण्याचे काम
माझ्याकडे आले अशा प्रकारची एक कविता रचून ती मी प्रा जोग यांना दाखविली त्यावेळी त्यांनी
जी मार्मिक मूचना केली ती फारच उद्बोधक होती वरील कवितेत मी सस्थेत काम करणाऱ्या
व्यक्तीची आणि सस्था ज्या नगरीत (पुण्यात) कार्य करीत आहे, त्याची एका कडव्यात स्तुति केली
होती ते चरण वाचताच प्रा जोग मला म्हणाले, "आपणच आपले महत्त्व इतरांना सांगणे योग्य
नाही शिवाय आपली सस्था ही केवळ एका प्राताकरिता नाही, ती सर्व देशाची, भारताची आहे"
एवढेच बोलून ते थावले नाहीत ते थोडे विचारमग्न झाले, आणि नंतर त्यांनी स्वतःच कडव्यातील
चरणात खालील आशयाचा बदल केला—

“या सस्थेतिल यत्नविशारद
भारतात मिळविती श्रेष्ठ पद
कठिण समयि देशाच्या अविरत
येति पुढे सेवेला ”

सारांश, प्रत्येक प्रश्नाकडे पाहण्याचा एक उन्नत व व्यापक दृष्टिकोन, हा त्यांच्या स्वभावातील
एक स्थायीभावच होता

प्रा जोग हे स्वतःच सस्था होते आपल्या सस्थेतील लहान मोठ्या व्यक्तींवर एका कुटुंबातील
व्यक्तीप्रमाणे त्यांचे सारखेच लक्ष असे इतर अनेकांप्रमाणेच मला व्यक्तिशः अनेक कठीण प्रसंगी
त्यांचे मार्गदर्शन लाभले, व बहुमोल साहाय्य झाले

अर्वाचीन काळातील पश्चिम भारताला भूषणभूत होणाऱ्या श्रेष्ठ विभूतीत प्राचार्य जोग यांचा
अतर्भाव होतो अशा या श्रेष्ठ विभूतीला या ठिकाणी मी सादर अभिवादन करीत आहे

कै. प्राचार्य आण्णासाहेब जोग-महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक

क्षेत्रांतील आदर्श विभूति

लेखक व. न. कुलकर्णी

कै प्राचार्य जोगाचा स्मारक ग्रंथ दुसऱ्या वर्षासाठी प्रसिद्ध करण्याचे त्याच्या सहकारी-स्नेह्यानी ठरविले हे ऐकून फारच आनंद झाला व ममाधान वाटले त्याचप्रमाणे त्या ग्रंथात मला लेख लिहिण्याची संधि मिळाली हे मी माझे भाग्य समजतो व त्याबद्दल प्रथमतः योजकाच्याबद्दल माझी कृतज्ञता व्यक्त करून त्याचे आभार मानतो

कै आण्णासाहेबाचा व माझा सवध प्रथम १९३२ साली मे महिन्यात आला डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीच्या आजीव नेवकात मतभेद झाले व कै जोगप्रभृति काही आजीव सेवकांनी सस्थेचा जड व दुःखित अन करणाने निरोप घेतला मतभेदानंतर कटु वादग न माजविता त्या सस्थेच्या मार्गातून दूर होण्याचा दुसरा विधायक व श्रेयस्कर मार्ग या मंडळींनी स्वीकारला प्राचार्य जोग, प्राचार्य खाडचे, प्राचार्य सुरू वगैरे मंडळींनी मॉडर्न एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना केली व नौरोसजी वाडिया कॉलेज जून १९३२ मध्ये सुरू झाले मला त्या कॉलेजमध्ये पहिले नाव नोंदविण्याची अत्यंत प्रवृत्ति इच्छा होती, ती मी माझ्या पिताजींना मागितली व त्यांनी समतीही दिली व मी प्राचार्य खाडचे याचे घरी जाऊन नाव नोंदविले नौरोसजी वाडिया कॉलेजला अनेक अडचणी आल्या, सकटे आली, पण कै जोगाच्या नेतृत्वामुळे त्या सर्व अडचणीतून मार्ग निघाले व आज या सस्थेच्या विस्ताराचे निरीक्षण केले तर पुणे व मुंबई या दोन्ही ठिकाणची या मंडळींनी निर्माण केलेली महाविद्यालये, तांत्रिक शिक्षणालये इत्यादि त्याची स्मारके व अतः करणात खोल रुजलेली त्याची स्मृतिचिन्हेच नव्हेत काय ? या ग्रंथात त्याच्या एकदर आयुष्याचे चरित्ररूपाने संपूर्ण चित्र वाचकाच्या पुढे संपादकांनीच उभे केलेच आहे, त्याच्या बहुमोल कार्याची रूपरेषा उभी केलीच आहे आणि म्हणून मी फक्त माझ्या भावना शब्दांकित करताना आमच्या सभेचे व त्याचे सवध येवढ्या-पुरतीच मर्यादा पाळण्याचे ठरविले आहे

कै आण्णासाहेबाचा आदर्श डोळ्यापुढे ठेवूनच मी वी ए झाल्यावर लगेच अन्य क्षेत्रात वडिलांच्या सवधामुळे अनेक विलोभनीय नौकऱ्या उपलब्ध असतानामुद्धा शैक्षणिक क्षेत्रात पदार्पण केले व विद्याप्रसारिणी सभा या सस्थेसच वाहून घ्यावयाचे ठरविले गेल्या २९ वर्षांत या आमच्या सस्थेने अनेक यशाचे टप्पे गाठले आहेत व पुण्यामध्ये शिवाजीनगर येथे व गावात मिळून दोन माध्यमिक शाळा (भारत हायस्कूल व भारत इंग्लिश स्कूल) असून त्यात तीन हजारापेक्षा अधिक मुले व मुली आज शिक्षण घेत आहेत लोणावळा येथेहि एक हायस्कूल असून एकूण पाच प्राथमिक शाळा आहेत यामध्येहि दोन हजारापेक्षा अधिक मुलांची संख्या आहे व सगळीकडे जागेचा अभाव ही फार मोठी समस्या चालकापुढे आहे प्राचार्य जोगाचा आदर्श आम्ही डोळ्यापुढे ठेवला ध्येयनिष्ठेने केलेले प्रामाणिक प्रयत्न व कै आण्णासाहेबाचे मार्गदर्शन यामुळेच आम्हाला यश प्राप्त झाले आमच्या सस्थेच्या यशामध्ये प्रा जोगाचा फार मोठा वाटा आहे, हे या प्रसंगी मी नमूद करून

मान्य करूनहि येता येणार नाही असे कळविले त्याच्याच तोलाचे अध्यक्ष मिळविले पाहिजेत असा सर्वांचा आग्रह पंचप्रसंग निर्माण झाला कै अण्णाणा विनती केली त्यानी ती मान्य केली आणि १५-१२-५४ रोजी अध्यक्षीय भाषण व पारितोषिकवितरणसमारंभ पार पडला हे नमूद करण्याचे कारण म्हणजे त्याना तत्त्वज्ञानाच्या परिषदेसाठी परदेशात १६-१२-५४ ला जाणे जरूर असताना-सुद्धा त्यानी आमची अडचण वरोवर हेरली, व अडचण सोसूनसुद्धा त्यानी आमची विनती मान्य केली या प्रसंगाने त्यानी केवढी वरे आपुलकी निर्माण केली ! आमची त्याचेवरील श्रद्धा व आदर-भाव ही तर द्विगुणित झालीच

शिवाजीनगर येथील २ एकर जागा आम्ही १९५९ साली खरेदी केली जागा हातची जाण्याचा प्रसंग आला होता, कारण सस्थेचे कायदेशीर सल्लागार कायद्याच्या काही तात्त्विक अडचणीमुळे परवानगी देत नव्हते कै आण्णाकडे धाव घेतली त्यानी दोनच प्रश्न विचारले “ जागेचा भाव काय पडत आहे ? जागेचा तावा तावडतोव मिळत आहे काय ? ” होकारार्थी उत्तर दिल्यावर ते म्हणाले, “ जो तात्त्विक कायदेशीर मुद्दा उपस्थित झाला आहे त्याचा काहीहि परिणाम आज होत नाही पुढे पाहून घेता येईल जागा हातची घालविण्याचा तू मूर्खपणा करू नकोम ” सल्ल्याप्रमाणे जागा घेतली आज तेथें आमच्या भारत इंग्लिश स्कूलची भव्य इमारत उभी आहे कायदेशीर सल्लागार व कार्यकारी मंडळ यांना पटवून देणे फार कठीण गेले व शेवटी मला असे निष्पन्न सागावे लागले की कै आण्णासाहेब जोग म्हणतात की ही जागा हातची घालविलीस तर तू व तुझे कार्यकारी मंडळ यांनी एक फार मोठी चूक केली असेच सर्वजण म्हणतील शेवटी परवानगी माझ्याच जबाबदारीवर मिळाली व आता मात्र सर्व काही ठीक झाले व सर्वजण फार चांगली जागा आम्ही मिळविली म्हणून धन्यवाद देत आहेत पण याच्या पाठीमागील प्रेरक शक्ति कै जोग या जागेच्या भूमिपूजनप्रसंगी वाडिया महाविद्यालयात एक समारंभ असतानासुद्धा कै आण्णासाहेब आम्हास आशीर्वाद देण्यास उपस्थित होते केवढे त्याचे हे आमच्यावरील प्रेम ! आम्ही हे प्रेम आमच्या-वरील न मानता आमच्या कार्यावरील समजतो अनेक वेळा आमच्या सस्थेचे पदाधिकारी व्हा म्हणून विनती केली, पण ते विनोदाने म्हणत, “ पदाधिकारी नमनाना मी जे शक्य असेल ते तुझ्यासाठी करीत आहे ना ? मग आग्रह का ? ” हे सत्य होते एका परम स्नेह्याच्या भिडेपातार त्यानी एका सस्थेचे अध्यक्षपद स्वीकारले पण त्याना त्या सस्थेपासून मनस्वी मानसिक ताप झाला याबाबत ते मला अनेक वेळा चर्चेसाठी बोलावून घेत व शेवटी त्याना अध्यक्षपदाचा राजिनामा द्यावा लागला त्या प्रसंगी मी त्याना म्हणालो, “ आण्णासाहेब, तुम्ही आमच्या सस्थेत आला असता तर हा प्रसंग आपणावर आला नसता ” त्यानी ही गोष्ट मान्य केली व आमच्या स्वीकृत कार्याच्या प्रगतीची तारीफ केली

आमच्या गावातील उमास्तीजेजारची प्रार्थनासमाजाची सुमारे ६०० स्क्वे फूट जागा शाळेस देण्यात विश्वस्त या नात्याने त्यानी पुढाकार घेतला म्हणून आम्ही मायकल-स्टॅण्डची मोय करू शकलो सस्थेची अडचण ते अचूक हेरीत व मार्ग मुचवीत याच प्रसंगी प्रार्थनासमाजानें गस्त्यावर एक छोटेने बाधकाम केले ते आम्ही भाटयाने घ्यावे अशी त्याची सूचना होती आमच्या कार्यकारी मंडळाम भाटे थोटे जान्न वाटत्याने जागा घेतली नाही ही फार मोठी चूक केली हे आज कोणामहि पटेल कारण त्या जागेत आमच्या शाळेच्या वाटीच्या दृष्टीने स्टोअर अगर कॅटीन निश्चित काढता आले असने व आज आमच्या पुढे या गोष्टी न होण्यास जागेचा अभाव हेच कारण आहे यावमन आम्ही चूक केली हे वाचकाचे लक्षान वेईल

मुंबई विश्वविद्यालय, पुणे विश्वविद्यालय, एस् एस् सी एक्झॅमिनेशन बोर्ड वगैरे ठिकाणचे त्याचे कार्य, त्याचा दरारा व त्याच्याविषयी तेथील सदस्यांना वाटणारा वचक याबद्दलची अनेक उदाहरणे मला माहित आहेत पण लेखविस्ताराचे भीतीने ती मी येथे नमूद करीत नाही माझ्या-पुरतेच मर्यादित बोलावयाचे म्हटल्यास माझ्यावर परीक्षक नेमणुकीचे दृष्टीने अन्याय होत आहे हे त्याचे नजरेम आणून दिल्यावर त्यांनी तो दूर करण्यासाठी सदस्याची कटुता स्वीकारली व अन्याय दूर केला ते नेहमी म्हणत आणि त्याप्रमाणे वागतहि की, “ If I am convinced & I intend to do that thing I will do it in spite of any difficulty ” स्वतः बद्दल त्यांना केवढा आत्मविश्वास होता याचेच हे द्योतक नव्हे काय ?

पुण्यातील भारतीय कलाप्रसारिणी सभेचे (Art School) श्री सयाजीराव सिलम हे अध्यक्ष, कै जोग हे उपाध्यक्ष, व मी कार्याध्यक्ष, अशी परिस्थिति सुरुवातीपासूनच म्हणजे १९५१ पासून होती त्या सस्थेच्या आजीव सेवकामध्ये वरेच वितुष्ट येऊन सस्थेच्या कार्यावर परिणाम होऊ लागला व्यक्ति श्रेष्ठ का सस्था श्रेष्ठ असाहि प्रश्न निर्माण झाला एका आजीव सेवकाच्या पत्नीने प्रार्थनासमाजामध्ये जाऊन आपल्या पतीवर अन्याय होत आहे असे निवेदन नाट्यपूर्ण आविर्भावात कै जोगाना केले कै आण्णानी ऐकून घेतले व सांगितले की, “ श्री कुलकर्णी कार्याध्यक्ष असताना असे घडणार नाही अशी माझी खात्री आहे तथापि अन्याय होत असेल तर सनदशीर मार्गाने तो दूर करून घेण्याचे प्रयत्न करावेत स्वीकारलेला मार्ग अयोग्य आहे ” तो प्रसंग ज्यांनी पाहिला त्यांना फार मोठा धोर अन्याय झाला असावा असे वाटले पण कै जोगानी सर्व गोष्टी माहिती नसताहि अचूक अदाज बाधला व दुसरेच दिवशी मला आवश्यक तो इशारा व सल्लाहि दिला आणि सांगितले की, “ तुझे धोरण यथायोग्य आहे आवश्यक वाटल्यास सस्थेच्या हिताच्या दृष्टीने ज्या आजीव सेवकाचे वर्तन अयोग्य वाटत असेल त्याचेकडून अधिकार काढून घे व जरूर पडल्यास सस्थेतूनहि त्यांना जाण्यास साग असे केल्याशिवाय सस्था टिकणार नाही व प्रगति करू शकणार नाही ”

याच सस्थेच्या वावतीतील आणखी एक प्रसंग असा घडला की, त्यावेळी दिल्लीतील लोकाना-सुद्धा कै जोगानी यथायोग्य शब्दात त्याच्या चुकीची स्पष्ट जाणीव करून दिली दिल्लीहून या सस्थेच्या पाहणीसाठी पश्चिम भारतासाठी नेमलेले दोन सदस्य मुंबईहून डेक्कन क्वीनने पुण्यास येत होते ते कै जोगाच्या परिचयाचे होते व एकाच डब्यातून ते प्रवास करीत होते पुणे स्टेशनवर आल्यावर त्या सदस्यांनी त्यांना थोडे हिणविण्यासाठी असे उद्गार काढले की, ‘ आमच्या स्वागतासाठी सस्थेतर्फे कोणीच आले नाहीत ’ कै आण्णा म्हणाले, “ मी उपाध्यक्ष आहे मीच आपले स्वागत करतो ” त्याच रात्री घरी आल्याबरोबर कै आण्णानी मला फोन केला व आपल्या खड्या आवाजात सस्थेची चूक झाल्याचे ध्वनित केले मी त्यांना सर्व खुलासा केला की पत्र व तार पाठवूनसुद्धा या सदस्यांनी आम्हास कोणत्या गाडीने येणार हे कळविले नाही यात आमचा काय दोष ? कै आण्णाना ते पटले व दुसरे दिवशी स्पष्ट शब्दात त्यांनी त्या दोन सदस्यांची चूक त्याच्या पदरात घातली व ही घटना त्याच सदस्यांनी आम्हास सस्थेत आल्यावर सांगितली

कै आण्णाचे व्यक्तिमत्त्व, कुशल नेतृत्व व अचूक सल्ला याबाबत शेकडो उदाहरणे व प्रसंग नमूद करता येतील कै आण्णाच्या दुःख निधनामुळे मला स्वतः ला तर माझा फार मोठा आधार गेल्याचे दुःख झाले कारण असा विनतोड सल्लागार व मार्गदर्शक मिळणे दुर्मिळच

शैक्षणिक क्षेत्रातील कै आण्णासाहेबाची तपश्चर्या व सेवा लक्षात घेऊन त्याच्या व्यक्ति-
मत्त्वाविषयी कितीहि लिहिले तरी ते अपुरेच ठरणार आहे आजीव सेवकाची परंपरा कशी असावी,
त्याग आणि सेवा ही तत्त्वे अगो वाणून निष्ठेने कार्य कसे करावे, लहानसहान गोष्टीकडेहि दुर्लक्ष
होता कामा नये, लोकसंग्रह कसा करावा, तर्कटी एककल्ली विचार व आचाराना थारा देता कामा नये,
तत्त्वनिष्ठ राहून व्यावहारिक दृष्टीने तत्त्वास मुरड घालण्याचा प्रसंग आल्यास तत्त्व न सोडता मुरड
घालणे, नि स्वार्थीपणाने वागून करारीपणाने दरारा कसा ठेवावा, सयमानें राहून आरोग्य कसे
टिकवावे, विद्येवर व विद्यार्थ्यांवर गाढ प्रेम ठेवून त्याच्या उन्नतीसाठी कसे झटले पाहिजे, अशा किती-
तरी गोष्टी आम्हास त्याचेपासून शिकण्याची संधि मिळाली या सर्व गोष्टी समुच्चयाने त्याच्या ठायी
वसत होत्या ते आदर्श विद्यार्थी, आदर्श प्राध्यापक, आदर्श सस्थापक, आदर्श प्राचार्य, आदर्श नेते व
आदर्श आजीव सेवक होते या शब्दात त्याचा गौरव उचितच ठरेल यात सदेह नाही त्यानी शैक्षणिक
नेतृत्व कसे असावे हे आधी करून मग सांगितले आहे शिक्षणक्षेत्रातील या महान् महर्षि व तपस्व्याचा
आदर्श आम्ही डोळ्यापुढें ठेवून व त्याच्या जीवनाचा अभ्यास करून काही शिकू शकलो तर तेच त्याचे
स्मारक ठरेल त्याची स्मारके, ग्रंथ, विद्यालये ही स्फूर्तिस्थाने सदैव राहतीलच शैक्षणिक क्षेत्रात
काम करणाऱ्या आमच्यासारख्या त्याच्या शिष्यांनी त्याचा आदर्श ठेवून कार्य करणे यातच खरे
त्याच्या जीवनाचे साफल्य आहे, व हेच त्याच्या स्मृतीचे खऱ्या अर्थाने स्मारक ठरेल, हे निर्विवाद

हे विहित कर्म पाडवा । आपुला अनन्य ओलावा

आणि हेचि परमसेवा । मज सर्वात्मकाची ॥

ज्ञानेश्वरी अ १८ वा

कै. प्रि. व्ही. के. जोग यांचे मित्रप्रेम

लेखक म. दा. साठे

कै प्रि व्ही के जोग हे माझे फर्ग्युसन कॉलेजात सहाध्यायी होते व आम्ही दोघेहि 'तत्त्वज्ञान' विषय घेऊन सन १९१३ च्या डिसेवरात बी ए परीक्षा दुसऱ्या वर्गात उत्तीर्ण झालो जोग इंग्रजीत सर्वप्रथम आले व त्यांना एलिस प्राइझ मिळाले तत्त्वज्ञान विषयाचे प्राध्यापक प्रो भाटे याचे ते फार आवडते विद्यार्थी होते बी ए झाल्यावर आम्ही दोघानी एकाच वर्षात एम् ए परीक्षा त्याच विषयात घेण्याचे ठरविले त्यावेळी परीक्षेसाठी कालमर्यादा नव्हती व टर्म्स भरण्याचीहि अट नव्हती पण सन १९१४ मध्ये परीक्षेला न वसता पुढील वर्षापासून म्हणजे सन १९१५ पासून सर्व परीक्षा मार्चमध्ये घेण्याचे मुबई विद्यापीठाने ठरविले असल्याने व आम्ही त्या संधीचा फायदा घेण्याचे योजल्याने आम्हाला परीक्षेच्या तयारीसाठी तीनचार महिने अधिक मिळाले

त्या वर्षापासूनच मुबई विद्यापीठाने एम् ए परीक्षेसाठी पोस्ट ग्रॅज्युएट 'लेक्चर्स' सुरू केली व ती मुबईस आठवड्यातून तीन दिवस होत होती जोगानी त्याचा फायदा घेण्याचे ठरविले व ते नियमाने आठवड्याच्या आठवड्याला मुबईस जाऊ लागले मी तसे करू शकलो नाही उलट माझ्या कौटुंबिक परिस्थितीमुळे मला न्यू इ स्कूलमध्ये शिक्षक म्हणून नोकरी करावी लागली श्री जोग मुबई-हून आल्यावर ती सर्व व्याख्याने शब्दन् शब्द जशीच्या तशी लिहून काढीत, इतकेच नव्हे तर, त्या व्ह्या अवलोकनासाठी मला साक्षेपाने देत असत त्यातील मजकूर वाचून मला त्याच्या स्मरणशक्तीचे कौतुक किती करावे व किती करू नये असे होऊन जाई ! दुसरी गोष्ट म्हणजे त्याचे सौजन्य त्यावेळी एम् ए साठी सहा विषय असत मानसशास्त्र हा त्यापैकी एक होता व याच विषयावर मुबईस प्राध्यापक व्याख्याने देत असत, कारण हा विषय समजण्यास कठीण जाई प्राचीन व अर्वाचीन तत्त्वज्ञानाचा इतिहास असे दोन विषय असत ते प्रो भाटे खाजगी स्वतःच्या घरीच घेत होते ॲरिस्टॉटल, कॅट व प्लेटो यापैकी एक घ्यावा लागत असे जोगानी कॅट पसत केला होता पाचवा विषय थिऑलॉजी व सहावा निबध हे विषय ज्याचे त्यानेच करावयाचे होते

जोग त्यावेळी काळ्या हौदाजवळ बर्व्याच्या वाड्यात राहत असत त्यामुळे जाणे-येणे सोयीचे असे मार्चमध्ये परीक्षा झाली मी नोकरी करीत असल्याने व थिऑलॉजीचा पेपर नीट न गेल्याने काळजीत होतो तर जोग दुसऱ्या वर्गात उत्तीर्ण होण्याविषयी उत्सुक होते म्हणून निकालाकडे आमचे डोळे लागलेले होते जोगाना फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये घेण्याचे जवळजवळ ठरले होते दुसऱ्या वर्गात उत्तीर्ण झालो तरच सस्येत जावयाचे, नाहीतर सरळ वकील व्हावयाचे असे जोगानी ठरविले होते तसे त्यांनी माझ्यापाशी बोलूनहि दाखविले होते कारण त्यावेळी असलेले काही प्राध्यापक एम् ए परीक्षा तिसऱ्या वर्गात उत्तीर्ण झालेले होते जोग म्हणत, 'I do not wish to be a third class Professor' मी म्हटले, 'मग तुम्ही परीक्षेला वसण्याची इतकी धाई का करता ?' त्यावर ते म्हणाले, 'त्याला तशीच कारणे आहेत !'

मिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयातुम् । यदि मरणमवश्यमेव जन्तो किमिति वृथा मलिन यश कुरुध्वे ? प्रा. जोगानी देशमुखानां शावासकी दिली व आपल्या पूर्वीच्या विवेचनाला कलाटणी देऊन “वेणी-सहार” नाटकाच्या कर्त्याचे नाव व ते लिहिले गेल्याचा काळ सांगून असे स्पष्टीकरण केले की, ते नाटक ‘होरेशियस’ काव्यापेक्षा पूर्वीचे आहे तेव्हा एखाद्या कल्पनेबद्दल एखाद्या परक्या देशातील ग्रंथकर्त्याला श्रेय देण्यापूर्वी आपण आपल्याकडील वाङ्मयाचा अभ्यास करावा व मगच आपले तौलनिक विचार कायम करावेत “राष्ट्रीय शिक्षणात” अगभूत होण्याजोगे असे हे वरच्यासारखे मत मधूनमधून शिकविताना प्रा. जोग देत असत

वर्गात पुढच्या तासात शिकविल्या जाणाऱ्या कवितेचा पूर्वाभ्यास इंग्रजी शब्दकोशातून प्रतिशब्द काढून विद्यार्थ्यांनी करावा अशी प्रा. जोगाची अपेक्षा असे अभ्यासाचे विषय जास्त व अभ्यासक्रमही मोठा, त्यामुळे शब्दकोश निष्ठेने हाताळणे शक्य होत नव्हते हा माझा अनुभव होता व तो इतर विद्यार्थ्यांचाहि असावा. एकदा प्रा. जोगानी “Sympathy” या शब्दाचा कोशातला प्रतिशब्द वर्गात विचारला विद्यार्थ्यांनी निरनिराळे शब्द सांगितले तेव्हा प्रा. जोगानी सांगितले गेलेले शब्द कोणकोणत्या भाष्यपुस्तकातील आहेत हे सांगून “Power to respond to” असा कोशातला शब्दसमूहात्मक प्रतिशब्द म्हणून सांगितला म्हणून त्याची शिकविण्याची पद्धत म्हणजे ते स्वतः किती अभ्यास करून वर्गात येत असत, तसेच ती पद्धत किती मूलग्राही व भेदक होती हे हरघडी प्रत्ययास येत असे

आठवड्यातून प्रा. जोगाचा एक तास रँगलर पराजपे याच्या तासापूर्वीचा असे एकदा तास सपला होता तरी वर्गात प्रा. जोग शिकवीत होते रँगलर पराजपे त्याच्या नेहमीच्या सवयीप्रमाणे गडबडीने वर्गात शिरले व अगदी व्यासपीठाजवळ गेल्यावर प्रा. जोग वर्गात अमल्याचे लक्षात येऊन ते तसेच वळून बाहेर जाऊन सज्जात उभे राहिले प्रा. जोग रँगलराच्या आगमनाने मुळीच विचलित झाले नाहीत किंवा त्यांनी आपल्या शिकविण्यातहि खड पाडला नाही पुढे तीनचार मिनिटांनी त्याचा शिकविण्याचा सकलपित भाग सपला ते वर्गातून बाहेर पडताच “I am sorry, I detained you,” असे स्मित वदनाने रँगलर पराजपे याम उद्देशून ते बोलले व तितक्याच खिलाडूपणाने ‘Never mind’ असे काही तरी बोलून रँगलर पराजपे वर्गात प्रविष्ट झाले एकजण कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल व दुसरे त्याच कॉलेजमधील प्राध्यापक, याच्यामधील परस्पर स्नेहभाव पाहून मला त्या वेळेला धन्यता वाटली व अजूनहि तो प्रसंग माझ्या मनात ताजा आहे

अभ्यासक्रम मोठा असल्यामुळे, सहामाही परीक्षा त्या वर्षी सलग ठेवता आली नव्हती व दर शनिवारी होणाऱ्या साप्ताहिक परीक्षेऐवजी सहामाही परीक्षेचा एक एक विषय दर शनिवारी ठेवण्यात आला होता ज्या आठवड्यात इंग्रजीचा पेपर होता त्या आठवड्यात आम्ही विद्यार्थ्यांनी परीक्षेमाठी धडे कोठपर्यंतचे असे विचारल्यावरून प्रा. जोग म्हणाले की, आदल्या दिवशी म्हणजे शुक्रवारी शेवटच्या तासात जेथपर्यंत “पोर्शन” होईल तेथपर्यंतचे प्रश्न परीक्षेत येऊ शकतील म्हणजे उजळणीस किंवा पूर्व तयारीस आताप्रमाणे सुट्टी नव्हती, इतकेच नव्हे तर, विद्यार्थी परीक्षेमाठी केव्हाहि मिद्धहस्त व तयार अमावयाम पाहिजे अशीच प्रा. जोगाची धारणा होती प्रा. जोगाची उत्तरपत्रिकेत गुण (Marks) देण्याची पद्धत वाढीच्या वेरजेची (Progressive totals) असे म्हणजे प्रत्येक प्रश्नाच्या उत्तराला ते निरनिराळे गुण देत नमन तर, पहिल्या

प्रश्नाच्या उत्तराच्या शेवटी ६ गुण असले तर दुसऱ्याच्या शेवटी याचा आकडा ११ व उत्तरपत्रिकेच्या शेवटच्या गुणाचा आकडा म्हणजे मार्कांची एकूण बेरीजच असावयाची दुसऱ्या प्रश्नाच्या उत्तरास ५ मार्कस् आहेत हे विद्यार्थ्यानेच ११ तून ६ वजा करून समजून घ्यावयाचे व तसे स्पष्टीकरण एकदा वर्गातल्या एका विद्यार्थ्याने विचारलेल्या प्रश्नास उत्तर म्हणून त्यानी केले होते

कै विष्णुशास्त्री चिपळूणकरप्रभृति मान्यवर जाणत्या व्यक्तीनी ज्या राष्ट्रीय शिक्षणाच्या उज्ज्वल ध्येयाने प्रेरित होऊन खासगी शाळा काढली, त्याच परपरेतले प्रा जोग हे एक निष्ठावत व प्रभावी शिक्षक होते हे नि सशय त्याच्या शिक्षणाची पद्धत निकोप, ओजस्वी व सर्वकष होती व मधूनमधून अस्मितेचे स्फूर्तिलग त्यामधून निर्माण होत असत किंबहुना प्रा जोगाच्या समकालीन आमच्या शाळांतील सर्व शिक्षकाचा राष्ट्रीय शिक्षणाचा ध्येयवाद हा एक स्थायीभावच होता याचे प्रत्यंतर प्रकर्षाने आमच्या इतिहासशिक्षकाच्या वावतीत मला आले ते असे “History of England” by Ransome and “Indian History” by Stone and Sinclare अशी दोन पाठ्यपुस्तके आम्हास होती इंग्लंडचा इतिहास ते शिक्षक शब्दन् शब्द पुस्तकावरून शिकवीत असत पण हिंदुस्थानच्या इतिहासाच्या वावत परिच्छेदाच्या मथळ्यापुरताच पुस्तकाचा वापर करीत म्हणून मी एके दिवशी हा भेदभाव का असे त्याना विचारले ते एकदम गंभीर झाले व त्यानी मलाच प्रश्न केला की, “Who are the authors of your Indian History ? Do you want that I should teach you the history of your own land which is written by Stone (ह्या शब्दावर जोर दिला) and the like ?” मी लगेच उत्तर दिले की, My aim in asking the original question was to make myself certain whether I should or should not read the appointed text book for the purposes of examinations याला उत्तर त्यानी असे दिले की, “If you follow my lectures closely and reproduce them in your examination paper, surely you will not fail” मी पुस्तक वाचू नये असेच त्याना म्हणावयाचे होते, पण तसे सांगणे सनदशीर झाले नसते हे नंतर माझ्या लक्षात आले

डोक्याला व्यवस्थित बाधलेला स्वच्छ पाढरा रुमाल, अगात जुन्या पद्धतीचा पारशी कोट, पायघोळ धोतर, पायात जोडा, चालण्याची विशिष्ट ढब, काहीसा हसरा व काहीसा गंभीर चेहरा, पुस्तकात शिकवावयाच्या पानात बोट घालून वर्गात येण्याची पद्धत, आपण एखाद्या तासात किती भाग त्या तासात सपवावयाचा याचे नियोजन व अस्खलित व मुद्देसूद शिकविण्याची पद्धत या जोगाच्या सर्वेच गोष्टी अप्रतिम होत्या असेच म्हणावेसे वाटते प्रा जोग म्हटल्याबरोबर वर रेखाटलेले चित्र माझ्यापुढे उभे राहते शाळेत असताना त्याच्याबद्दल माझ्या मनात आदरयुक्त भीति असे आता नुसताच आदर शिल्लक आहे

यशस्वी त्यागमय जीवन

लेखक ना. पां. गुणे

न्यायमूर्ति महादेव गोविंद रानडे, नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले आणि प्राचार्य गोपाळ गणेश आगरकर यांच्या उत्कृष्ट परंपरेमध्ये वाढून तयार झालेल्या व सदैव कार्यव्यापृत असलेल्या महा-पुरुषांच्या नामावलीमध्ये प्राचार्य विश्वनाथ केशव जोग याचे नाव पहिल्या ओळीत लिहावे लागेल त्याचे जीवन त्यागमय झाले, ते पहिल्या प्रतीचे धैर्यवान व ध्येयनिष्ठ पुरुष होते. ध्येयनिष्ठेने शिक्षण-क्षेत्रात आमरण कार्यरत राहणाऱ्याची जी एक पिढी सुदैवाने महाराष्ट्राला परमेश्वरी देणगी म्हणून मिळाली होती त्या पिढीतील प्राचार्य जोग हे अग्रगण्य होते. त्याचे जीवन सधर्पात्मक झाले होते पण त्याच्या इतकी भरीव कामगिरी इतरत्र सापडणे कठीण. सत तुकाराम महाराजांनी हिऱ्याच्या मोलाच्या कसोटीची रीत मोठ्या जोरदारपणे वर्णन केली आहे —

हिरा ठेविता ऐरणी

वाचे मार देता घणी ।

ऐरणिचा होय चुरा

तोचि मोल पावे खरा ॥

हा अभंग माझे काका ती केशवराव गुणे नेहमी मला म्हणून दाखवीत. ही कसोटी प्राचार्य जोगाच्या कर्तव्यगारीला ततोतत लागू पडते !

श्री विश्वनाथरावांनी आपली विद्यार्थीदशा उत्कृष्टपणे पार पाडली. ते अभ्यास व्यवस्थित करीत, व विषयाचा सागोपाग विचार करण्याची व त्याची प्रभावी मांडणी करण्याची लकव त्यांनी चांगली हस्तगत केली होती, असे माझे वडील मला सांगत. श्री जोगांनी तत्त्वज्ञानासारखा गंभीर विषय वी ए च्या परीक्षेसाठी घेतला होता. तरी त्यांना इंग्रजीवर प्रभुत्व असल्याने Ellis Prize हि पण मिळाले होते, व त्यामुळे त्यांनी फर्ग्युसन कॉलेजच्या कीर्तीतिहि पण भर टाकली होती. त्याचे विद्यार्थी त्याच्या इंग्रजी भाषणपटुत्वावर लुब्ध होऊन जात. त्याची ती गौरवर्ण भरीव शरीररचना, चमकदार वर्तुलाकृति चेहरा, खोल प्रफुल्ल निळे, चमकदार डोळे, विशाल भाल, आणि भाषण करीत असताना विद्यार्थ्यांच्या मनाचा ठाव घेणारी ती भेदक दृष्टि याचा एक समयावच्छेद करून श्रोत्यांच्या मनावर फार चांगला परिणाम होई. श्रोते त्याच्या शैलीने, भागीर्याने, युक्तिवादाने भारावून जात. भाषणात भावनेपेक्षा बुद्धिला, वक्तृत्वापेक्षा अनुमानपटुतेला जास्त आवाहन दिलेले असे. विद्येच्या मेवेला म्हणजेच विद्यार्थ्यांच्या सर्व प्रकारच्या मदतीसाठी त्यांनी आपले आयुष्य आहे असा पक्का निश्चय करून मग ते आजीव सेवक होऊन प्राध्यापकाचे पवित्र कार्य करण्यास प्रवृत्त झाले होते. सस्येपामून आपल्याला काय फायदा होईल या विचाराने ते मस्येत आलेच नव्हते. एकदा मी सिध्दप्राती नोकरीवर असताना प्रि एन् एम् शहा आमच्या कॉलेजमध्ये आले होते. त्यावेळी ते सुरतेम कॉलेजचे प्राचार्य होते. त्यांना एका सिध्दप्रातीय प्राध्यापकाने असे विचारले की, 'महाशय, तुमच्या सस्येतील आजीव सेवकाना वेतनाशिवाय आणखी कोणते कोणते फायदे मिळतात ?' हा प्रश्न ऐकून प्राचार्य रागाने लाल झाले होते, व म्हणाले होते की, 'जो फायद्याचा प्रश्न करील असा प्राध्यापक आजीव सेवकाचे काम निरपेक्षपणे करू शकणार नाही. ते एक व्रत असते.' प्रा. जोगांनी

हैं व्रत आयुष्यभर पाळले ततोततपणे काटेकोरपणे व्रताची पूर्तता केली अधिकारलालसेचाहि त्यानी त्याग केला वाडिया कलिजच्या स्थापनेच्या वेळी आपण पुढाकार घेऊन प्राचार्यपदाची सूत्रे खाडचे याचेकडे दिली ज्या ज्या सस्थाशी त्याचे सवध आले त्या त्या सस्थाना ऊर्जितावस्था आणली. अध्यापनाच्या कार्यात तर ते रमून जात, पण पुढे त्याच्या इतर कामाचा व्याप वाढला, आणि सस्थेच्या व विद्यापीठाच्या अनेक जबाबदाऱ्या त्यांना पत्कराव्या लागल्या, व त्या पार पाडीत असताना त्यानी नवे नवे आदर्श निर्माण केले सत्येकगिता लक्ष्मीपुत्राकडून मोठमोठी दाने मिळविण्याचे काम करावयाचे असते हे काम समाजाकरता भिक्षा मागण्याचे असते यात कमीपणा नसतो काही महा-भागाच्या मततुल्य पवित्र व्यक्तिमत्त्वाचा प्रभाव धनिक, राष्ट्रहितदक्ष, पवित्र अशा लोकांच्या मनावर पडून त्यानीच सस्थेला वाढवलेले असते पण ही माहिती पूर्वी वर्तमानपत्रात देत नसत, असे पूज्य प्रा. वापूसाहेब कोल्हटकर यांनी मला सांगितलेले नमरते प्रा जोगानी ह्या बाबतीतहि उच्चाडक गाठला होता याचेच प्रतीक म्हणजे पुणे शहराची भूषणभूत 'वाई जेरवाई वाडिया लायब्ररी' होय या कामापासून प्रा जोगाचे पुढील आयुष्य एकापेक्षा एक अधिक भरीव अशा कामगिन्यानी भरलेले असे आहे. पुढचा काही काळ सघर्षात्मक असा झाला पण जमा मघर्ष अधिक जोरदार तसा त्याचा प्रतिकार सम्येतेला न सोडता अधिकाधिक जोरदार होत जाऊन अधिकाधिक भरीव कामे व नव्या नव्या सस्था निर्माण होण्यात झाला, व जोग एका वेगळ्या अर्थाने नॉट आऊट होत राहिले आणि त्याच्या खवीर मनावर भाडणाचा अवास्तव परिणाम त्यानी होऊ दिला नाही प्रि महाजनीनी मला एकदा एक बोधवाक्य सांगितले होते महाभारतातील असावे ते — 'मनस्तु महदस्तु ते' 'तुझें मन मोठें असू दे' हे तत्त्व जोगाच्या चरित्रावरून इतके पटते की ते त्यावरहुकूम आपली वर्तणूक ठेवीत असत असे स्पष्ट दिसते

प्रा जोग स्वतः कडे अतिशय काटेकोरपणे पहात असल्यामुळे त्याच्यामध्ये स्वाभाविकच शमर टक्के शिस्तप्रियता आलेली होती विद्यार्थिदशेत तरुणाच्या जीवनात आणि अनुसंधानात विक्षेप येऊ नये असा त्याचा कटाक्ष असे त्यामुळे विद्यार्थ्यांनी निदान महाविद्यालयातील चार वर्षे तरी राजकारणातील सधिसाधु चळवळीचा लोकांच्या सहवासाची इच्छा धरु नये असे त्यांना वाटे. सवग लोकप्रियता मिळवून समाजाचे चिरकालिक अहित करणाऱ्या लोकाविषयी त्याची नापसत्ति असे पण त्याच्या विरोधाची बैठक नैतिक व बौद्धिक पायावर आधारलेली असे. त्यात अकारण शत्रुत्वाची भावना कधीच आढळली नाही आजच्या विश्वविद्यालयीन व महाविद्यालयीन जीवनाला जे काही थोडेवहुत प्रगत स्वरूप आलेले दिसते त्यामागे भगीरथ प्रयत्न करणाऱ्या लोकाची परंपरा पुण्यात होती त्यात प्रि केशवराव कानिटकराच्या नंतर प्रि जोग आणि त्याचे सहकारी याची नावे येतीलच प्रि जोगाना प्राध्यापकाचे जीवन सन्मानार्ह वाटे प्राध्यापकाच्या व आजीव सेवकाच्या मताना सरकार आणि विश्वविद्यालये यात मान असावा. केवळ धन-संपत्ति आणि अधिकारप्रभुत्व याच्या वळावर महत्त्व पावलेल्या पण अज्ञ अशा लोकांच्या हातात सर्व सत्ता केन्द्रित होऊ नये असे त्यांना वाटे याच सदर्भात त्यानी वैचारिक पातळीवर बॅ. जयकर याच्यासारख्या सत्ताधाऱ्याच्या आग्रहातिरेकी मतावर विजय मिळविला लोकशाहीचा अभिमान अशा रीतीने त्यानी व्यक्त केला. ते योग्यच होते भारतीयांच्या स्वराज्यातील लोकशाहीचे यशापयश भारतातील शिक्षणसस्थेतील आजीव सेवकाच्या निर्भळ स्वातंत्र्यप्रीतिवर अवलंबून राहणार आहे असे भाकित महायोगी श्री अरविंद यांनी केलेले आहे आणि त्यावरून शिक्षण-सस्थेमध्ये समानता आणि विचारस्वातंत्र्य याची जपणूक किती कसोशीने झाली पाहिजे याची कल्पना

जाणत्याना यावी या सदभात जोगाची आठवण झाली म्हणजे 'तेथे कर माझे जुळती' असेच म्हणावेसे वाटते त्यानी चेतवलेली मशाल लोकशाही प्रिय अमणाच्या अशा आपल्या समाजात टिकून रहावी हीच भारतभागाच्या विधात्याजवळ प्रार्थना

प्रा जोग हे एक आदर्श मित्र होते पार्शी यहूदी, मुसलमान, ख्रिस्ती सर्व धर्मातील मित्र जोगाना होते त्यानी एकदा ज्याना आपला म्हटले अशावर अमर्याद माया केली त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाकडे अनेक विचारवत मित्र आकर्षिले गेले जोगाच्या अगी वसत असलेल्या गुणममुच्चयाची जाणीव माझे श्रोरेले चुलते तीर्थरूप रा व केशव दामोदर गुणे यांना त्याच्या (जोगाच्या) लहानपणापासूनच झालेली होती मी तासगावला काका तेथे मामलेदार असताना इ स १९१० साली गेलो होतो तेव्हाच त्यानी मला जोगाच्या उज्ज्वलतेबद्दल व आदर्श विद्यार्थिदशेबद्दल गौरवपर गोष्टी सांगितल्या होत्या. पुढे १९२१ साली प्रि केशवराव कानिटकर, डॉ के के जोशी, प्रि खाडये यांचे समवेत प्रा जोग पठरपूर येथे माझे वडील तीर्थरूप डॉ पांडुरंग दामोदर गुणे क्षयरोगाने शरपजरी पडले असताना त्याच्या प्रकृतीची प्रत्यक्ष पाहून चवकशी करण्यासाठी आले होते तोहि हृद्य प्रसंग आठवतो आम्ही सर्व लहान मुले वडिलाच्या मित्रांना सुद्धा काका म्हणत असू वडिलाच्या मृत्यूनंतरहि माझे व त्याचे सवध चांगले राहिले, व वडिलाच्या पुण्यतिथीच्या दिवशीहि सर्व थोर कर्तव्यगार मडळी आमचेकडे आठवणीने अनेक वर्षे येत असत नेहमी आस्थेने आमच्या अभ्यासाची चवकशी करीत

पुढे १९२८ ते १९२९ हा काळ फर्ग्युसन कॉलेजच्या संमेलनीय मतभेदाने वातावरण एकदम तग झाले त्यावेळची एक आठवण येते विद्यार्थ्यांच्या मतभेदाने त्याच्यात दोन तट पडले होते त्यातील एका पक्षाने कॉलेजचे संमेलन ही एक विद्यार्थी व प्राध्यापक यांच्यामधील प्रेमाची, सहकार्याची खाजगी वाव आहे, तेथे राजकारणाची जरूरी नाही असा विचार करून अल्पसंख्य विद्यार्थ्यांचे एक अन्तर्गत संमेलन भरवले त्यात मतपरिवर्तन झालेल्या श्री शिंदोरे या नावाच्या विद्यार्थ्यानेच पुढाकार घेतला त्यावरून बहुसंख्य विद्यार्थी खवळले वातावरणातील भीतिप्रस्ततेचा पारा रात्री वरती चढू लागला त्या काळ-रात्री प्रा जोग याच्या प्रभावी व्यक्तिमत्वामुळे पुढील अन्तर्गत टळला याची साक्ष इतिहास देईल त्यानी विद्यार्थ्यांच्या प्रचंड समुदायाच्या पुढाऱ्यांना असे सांगितले की, " We won't hand over Mr Shidore to you even if you shed our blood here "

या दुर्दैवी संमेलनप्रसंगानंतर प्रा जोग प्रभृति सहा आजीव सेवकाना सेवानिवृत्त करण्यात आले ते दिवस चित्तेचे होते पण त्यातूनहि प्रा जोगाच्या सारख्या कुशल कर्णधाराने आपली नौका व तिच्या मधिल आपले सहप्रवासी यांना वादळातून वाचविले त्याच महा आजीव सेवकानी बहुभावांने एकत्र येऊन खाद्याला खादा लावून काम केले त्याचा 'डकक' झाला होता तरी त्यातून पुन्हा डोके वर काढले व एखाद्या फिनिक्स पक्षाप्रमाणे आपल्याच अग्निदिव्यातून पुनर्जन्म घेतला हा इतिहास मुद्दाम देण्याचे कारण तो निराशेत तरुणाना स्फूर्तिदायक ठरावा म्हणून होय त्यानी मॉडर्न एज्युकेशन सोसायटी स्थापन केली कॉलेजला परकीय सत्ताध्याच्याचे नाव न देता मर कन्नो व नेस वाडिया या भारतीय उद्योगपतीच्या उदार दात्याच्या पूज्य पित्याचे नाव दिले व नामदार श्रीनिवास शास्त्री यांचे शुभाशीर्वादाने नव्या कॉलेजची सुरवात केली आणि हे सर्व कर्तृत्व काही महिन्यातच करून

दाखविले विरोधकाना उद्घाटनप्रसंगी समारंभाला येण्याविषयी आग्रहाची बोलावणी केली त्यावेळी सोसायटी व कॉलेज याचे स्थापनेसवधीची सर्व कागदपत्रे बरोबर घेऊन ती प्रा. के.व.ग.व. कानिटकर ज्या दिवशी इंग्लंडहून मुंबई वदरावर उतरणार होते त्या दिवशी त्यांना देण्याकरिता पुण्याहून मी मुंबईला गेलो होतो माझे बरोबर माझा वर्गवधू श्री. ज. मा. कानिटकर हाही होना तो प्रसंग आठवतो त्यामुळे प्रि. कानिटकरानाहि त्या वयात पुन्हा काम करण्याची नाकूर आली १९३८ मध्ये कस्तो वाडिया टेकनिकल इन्स्टिट्यूटची स्थापना जाली, व पुण्यात प्रथमच शिक्षण सस्थेत Smithy (औद्योगिक शिक्षणाचे अग्निहोत्रच) निर्माण जायते पुढे नगरातून माझा पैलवाने आज तर त्या केन्द्राचा व्याप पुष्कळ वाढून त्याम मोठी लोकप्रियता मिळाली आहे अशा अनेक समस्या निर्माण करणारे महाराष्ट्रात सस्थापक लोक आहेत पण प्रा. जोगाचे ग्यान त्याच्या दार्शन अर्थीकत आहे ' उत्तमजन ' असे ज्याचे वर्णन भट्टरीने केले आहे ते त्यांना लागू पडते

विघ्नै पुन पुनर्गपि प्रनिहन्ममाना

प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति ॥

अशा गरुडगतीने चालणारी जी एक ध्येयनिष्ठाची मादियाळी नम्राजजीवनाचा अनिवार ध्येयासक्तीचा पुरवठा करून त्याला नित्यनूतन कार्यव्यापृत करून जाग्यरुत ते नीतिधैर्य देते व स्फूर्ति-शक्तीचा पुरवठा करते अशा फार थोड्या महापुरुषांच्या वर्गात प्रा. जोगाचा गौरव अग्रहवर्तते होत राहील — ' सोऽमृतत्वाय कल्पते '

सुमारे ३० वर्षांनंतर मी जेव्हा परत नोव्हेंबर डिसेंबर १९६३ मध्ये त्याचे गम्येन काम करण्याची माझी इच्छा त्यांना बोलून दाखविली तेव्हा त्यांना अतिशय आनंद जाला मला बगच वेळ बोलत बसण्यासाठी थांबवून ठेवून त्यांनी प्रेमळपणे माझी सर्व चांकशी केली माझा मुलगा लहानपणीच मृत्यु पावल्याचे समजले तेव्हा त्यांना दुःख झाले त्यांच्या राजकारणातील मतानुही फार बदल झालेला मला दिसून आला महात्मा गांधीविषयी आदरयुक्त वाणीने ते बोलले ते म्हणाले .

" Mahatma Gandhi was a great statesman as well as a saint. He knew we Indians are gentle and soft at heart He knew— that we cannot command enough cruelty to fight a mechanical war like the British or the Germans We hate the very idea of killing others Gandhi's hatred of War was the greatest thing about him. "

हे प्रा. जोगाचे स्वतःचे शब्द आहेत

सार्वजनिक प्रसंगी प्रा. जोग जरी सूटवूट, नेकटाय इत्यादि पेहेराव करीत तरी घरी त्याची राहणी महाराष्ट्रीय-भारतीय संस्कृतीशी सुसंगत अशीच असे त्यांनी कधीच पश्चिमीकरणाचे अव-स्तव स्तोम माजविले नाही त्याची सर्व मुले व मुली माझ्या परिचयाची आहेत जेवावयास बसताना ही सर्व मडळी नेमाने प्रार्थना म्हणतात आणि ती कोणती म्हणाल तर ' देवा तुझिया चरणी नमितो, अत करणी तुज आठवितो, कृपासागरा तुज विनवितो, साभाळी वाळा ' ही ती प्रार्थना ।

आण्णासाहेब जोगाचे अतरंग प्रार्थनासमाजात प्रार्थना चालवताना अगर प्रवचन करीत असताना मला प्रत्ययास येई त्यावेळी त्याच्या आवाजात एक वेगळाच गोडवा येई तुकाराम महाराजांचे अभंग, ज्ञानेश्वर महाराजांच्या ओव्या, भाडारकर, रानडे यांच्या ग्रंथातील अवतरणे पाठ म्हणून तत्त्वज्ञान व आत्मज्ञान याची गहन तत्त्वे ते प्रतिपादित असताना श्रोतृवृंद नागासारखा डोलताना मी पाहिला आहे अध्यात्माशिवाय चरित्राला खोलपणा येतच नाही जोगाची अध्यात्मप्रवणता हा त्याच्या जीवनाचा केन्द्र-विंदू होता. आणि म्हणूनच आपत्ती विपत्तीचे डोंगर चढताना त्यांना परमेश्वरी सहाय्य अपरपार मिळाले व यज्ञाचे शिखर गाठता आले त्याचे मघर्षमय जीवन परमपवित्र झाले. 'नामाच्या चित्तेने,' हरीने त्यांना 'शीण' होऊ दिला नाही सदैव त्याने सुदर्शन आड घातले.

“एक थोर शिक्षणतज्ज्ञ हरपला पुण्यात विद्वानांच्या जगतात एक विजिष्ट पोकळी निर्माण झाली प्राचार्य जोग याची ती धीरगभीर, निश्चयी, ज्ञात व प्रसन्न मुद्रा अद्यापहि माझ्या डोळ्यासमोर उभी राहात आहे त्याची ती Logic वरील व्याख्याने अजूनही माझ्या कानात घुमत आहेत ते आपल्यातून गेले खरें। त्याचे सर्व जीवन म्हणजेच एक शिक्षण-यज्ञ होता त्याचे कार्य मॉडर्न हायस्कूल, वाडिया कॉलेज इ शिक्षण संस्थांच्या रूपाने अमर राहील”

विद्यार्थ्याबिद्यल आपुलकी

लेखक : वि. के. कुलकर्णी

१९२३ साल मी इटरला फर्ग्युसन महाविद्यालयात होतो प्रा जोग त्यावेळी आम्हास लॉजिक (तर्कशास्त्र) शिकवीत डोकीस रूमाल, काळा गाऊन, कधी धोतर तर कधी पॅट या वेषात वर्गावर हसतमुखाने येऊन नेहमी बहुधा अभ्यानेच आपले लेक्चर सुरू करीत हातात कधीहि टिपणे नसत त्याचे लेक्चर गगौघाप्रमाणे शात व सथपणे होत असे

मी नेहमी त्याच्या डाव्या हातच्या पहिल्या बाकावर बसून त्याचे लेक्चर शक्यतो शब्दशः टिपून घेत असे एकदा विचार आला की मी घेतलेले टिपण प्रा जोगाना दाखवावे व त्यात चुका असल्यास सुधारून घ्याव्यात मनाचा निश्चय करून त्याच्याकडे (त्यावेळी ते शुक्रवारात रहात असत) गेलो. माझी फक्त त्याना तोड ओळख मी गेल्याबरोबर आपुलकीने मला बोलावून घेऊन नाव गाव विचारून घेऊन येण्याचा उद्देश विचारून घेतला मी बरोबर नेलेली त्याच्या लेक्चरची टिपणे त्याच्या-पुढे ठेवून काही चुका त्यात असल्यास सुधारून देण्याची त्याना विनती केली ती सर्व टिपणे त्यानी वाचली त्याना आनंद वाटल्याचे दिसले "आपण घेतलेली टिपणे छान व बहुतेक बिनचूक आहेत बराच जलद दिसतो तुमचा हात थोड्या स्पेलिंगच्या चुका दिसतात तिकडे जरा लक्ष द्या ही टिपणे राहू देत माझ्याकडे ज्या चुका असतील त्या दुरुस्त करून उद्या तुम्हाला देईन " असे ते म्हणाले मलाहि अतिशय आनंद व उत्साह वाटे त्याच्या वरील भाषणाने मी गेलो तेव्हा सकाळ होती, व ते माडीवर आपल्या अभ्यासिकेत वाचत बसले होते त्याचा ग्रंथसंग्रह पाहून मी तर थक्कच झालो दुसऱ्या दिवशी माझी टिपणे दुरुस्त करून त्यानी मला दिली त्याचा माझा या निमित्ताने विशेष परिचय झाला रोज मी टिपणे त्याना देई व न चुकता ती दुरुस्त करून मला ते परत करीत वर्ष संपून मी उत्तीर्ण झाल्यावर त्यानी ती सर्व लेक्चर्सची टिपणे माझ्याकडून मागून घेतली ! " इंग्लिश सुधारण्याचा मार्ग कोणता ? " असे मी एकदा त्याना विचारले तेव्हा त्यानी चार्ल्स डिकन्सचे 'टेल ऑफ टू सिटीज्' हे पुस्तक मला दिले व 'हे वाचून त्यात तुम्हाला आवडतील ते उतारे लिहून आणून मला दाखवीत चला ' असे ते म्हणाले त्याचप्रमाणे मी करू लागलो अशा तऱ्हेने अनेक इंग्लिश पुस्तके त्यानी मजकडून वाचवून घेऊन माझे इंग्लिश सुधारून घेतले पुढे त्याच्याच उत्तेजनाने मी बी ए ला फिलॉसफी विषय घेतला तेव्हा ते आम्हाला सायकॉलॉजी व मेटॅफिजिक्स शिकवीत. या विषयाचे आम्ही १०-१५च विद्यार्थी असल्याने व त्यातहि मी फिलॉसॉफिकल असोसिएशनचा सेक्रेटरी निवडलो गेल्याने त्याचा व माझा घनिष्ठ सबध आला, व मी बी ए उत्तीर्ण झाल्यावरहि कायम टिकला त्याच्या घरातील त्याचे ग्रंथालय पाहून मलाहि ग्रंथसंग्रहाचा नाद लागला व आता माझा वकीलाचा पेशा असला तरी माझ्या घरात इंग्लिश, मराठी, संस्कृत, हिंदी, कानडी असा अदाजी दोन हजार ग्रंथसंग्रह आहे व याचे सर्व श्रेय माझे पूज्य प्राध्यापक जोग यानाच आहे.

प्रि. जोग यांचें सौजन्य

लेखक द. ग. येरवडेकर

मन १९२०-२१ मध्ये मी फर्ग्युसन मध्ये पहिल्या वर्षीत असताना प्रो. जोग यांनी स्कॉटची 'ब्राईड ऑफ लॅमरनूर' ही कादंबरी आम्हाला उत्कृष्ट प्रकारे शिकविली. पुढच्या वर्षी इटरमध्ये त्यांनी आम्हांला 'लॉजिक' (तर्कशास्त्र) एका त्रिशिष्ट पद्धतीने शिकविले. कोणतेही क्रमिक पुस्तक न अनुसरता प्रो. जोगांनी वर्षभर सध्याने तपशीलवार व्याख्याने देऊन हा अवघड विषय शिकविला. त्याची व्याख्याने इतक्या मयपणे व स्पष्ट भाषेने होत की प्रत्येक विद्यार्थ्याला त्याचा शब्द शब्द उतरून घेता येत असे. सर्वच विद्यार्थी जाडजूड वृहदात त्याची व्याख्याने लिहून घेण्यात वर्षभर गुंतलेली असत. मी मात्र त्याची व्याख्याने लक्षपूर्वक नुसती ऐकत असे, त्यातला एक शब्दही मी कधी वहीत लिहून घेतला नाही. वाकीचे सर्व विद्यार्थी माना खाली घालून निमूटपणे व्याख्याने उतरून घेण्यात मग्न असताना मी एकटाच हात जोडून स्वस्थचित्ताने नुसती श्रवणभक्ति करीत असल्याचे दृश्य त्याच्या डोळ्यांना प्रत्यक्ष दिसत असताना त्यांनी त्याबद्दल कधीही मला छेडले नाही. हे त्याचे मोठेच औदार्य होते. या त्याच्या औदार्याप्रमाणे त्यांनी आपली गुणग्राहकता माझी सहामाही परीक्षेतली लॉजिकची उत्तरपत्रिका तपासून परत करताना वर्गात तिच्यातील काही भाग वाचून दाखवून व्यक्त केली होती.

प्रो. जोगांचा व माझा गुरू-शिष्य नात्याचा हा सवध मी इटरची परीक्षा १९२२ च्या जूनमध्ये पाम होताच सपला नंतर प्रि. त्याचा व माझा सवध पुणे विद्यापीठ कोर्टाचे आम्ही दोघेही सभासद या नात्याने सहकारी म्हणून १९४९ पासून त्याच्या मृत्युपर्यंत पुनः जमून आला आरंभी आरंभी विद्यापीठाच्या माझ्या कामाबद्दल प्रि. जोगासारख्या मोठ्या व्यक्तींना पत्रे लिहून मी विचारणा करीत असे. या माझ्या विद्यापीठविषयक काही वावतीत प्रि. जोगांना मी अभिप्राय विचारला असता त्यांनी मला लिहिले, " शिक्षकांनी विद्यापीठाचे कामाने लक्ष घातले तर नवल नाही कारण त्याचे जीवनच विद्यापीठात असते पण इतर व्यवसायातील आपल्यासारख्या मंडळींनी आपला वेळ खर्च करून विद्यापीठाचे कामात लक्ष घालणे, म्हणजे एक प्रकारे सार्वजनिक कार्यासाठी त्याग करणेच होय. या दृष्टीने आपण इतके मन घालून विद्यापीठाकडे लक्ष देता ही खरोखर आनंदाची गोष्ट आहे "

विद्यापीठ कायद्यात काय दुरुस्त्या कराव्यात याबद्दल विचार करून सूचना करण्यासाठी विद्यापीठाने एक कमिटी नेमली होती तिचे प्रि. जोग व मी असे आम्ही दोघेही सभासद होतो. या कमिटीचा रिपोर्ट लिहितांना इतर सभासदांशी मतभेद होण्याचा प्रसंग आल्यान त्या सभासदाने आपली भिन्न मतपत्रिका लिहावी असे ठरले होते. कमिटीचे काम चालू असताना जी चर्चा होत असे त्यावरून मला दिसून आले की (१) विद्यापीठाचा अर्थसंकल्प मजूर करण्याचा अधिकार व (२) महाविद्यालये सलग्न करून घेण्याचा अधिकार कोर्टाला असावेत. (३) कोर्टातर्फे कार्यकारिणीवर जे सभामद निवडून जावयाचे ते सर्व शिक्षकेतर असले पाहिजेत. या तीन मुद्यावर त्याची व माझी मते सारखी आहेत म्हणून मी त्या मुद्यावर एक तपशीलवार भिन्नमतपत्रिका इंग्रजीत लिहून ती प्रि. जोग यांना दाखविण्यास गेलो. त्यांनी ती वाचून पाहिली व मला सांगितले 'मी नुकतीच माझी

भिन्नपत्रिका सक्षिप्त स्वरूपात लिहून पाठविली आहे, पण तुमच्या या पत्रिकेत आपल्या मुद्याचे सकारण व तपशीलवार विवेचन व समर्थन असल्यामुळे याच्यावरहि मी सही करतो तुमचीहि सही करून तुम्ही विद्यापीठाकडे ती खुशाल पाठवा ' त्यानी पहिली सही केली, मग मी माझी सही केली व तिसरी सही कणकवलीचे श्री सावत याची घेऊन, मी ती विद्यापीठाकडे पाठविली आपण स्वतः इतके थोर शिक्षणतज्ञ असता, माझी भिन्नपत्रिका योग्य वाटल्यावर एका अक्षराचाहि माझ्या लिखाणात बदल न करता ते पसत करून त्यावर पहिली सही करण्यात प्रि जोगाचा थोरपणाच प्रत्ययास आला फार थोड्या व्यक्तींना असे सौजन्य असते.

“ वैं प्रा जोगाचा व माझा सवध गेली ३५ वर्षे होता त्याच्या स्वभावाने सर्वांवरच मोहिनी टाकलेली होती त्याच्या इतका अभ्यासू शिक्षणशास्त्रज्ञ सापडणे कठीण. मी आपल्या व आपल्या कुटुंबीयांच्या दुःखात महभागी आहे ”

दि धों. कर्वे

एक आठवण

लेखक द. दा जोशी

सन १९२८-२९ चा काळ होना तो । त्यावेळी डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीच्या नवीन मराठी शाळेचे सुपरिटेडेंट म्हणून प्रा व्ही के जोग हे काम पाहात असत. फर्ग्युसन कॉलेजमधील प्राध्यापकाचे काम सांभाळून त्यांना हे काम करावे लागत असे. कॉलेजमध्ये काम बरेच असायचे तरीसुद्धा आठवड्यातील सहा दिवसातून ते बहुतेक चार पाच दिवस तरी शाळेत येत असत व येथील शैक्षणिक कामाकडे स्वतः आस्थेने लक्ष देत असत अगदी वारीक सारीक गोष्टीकडेहि त्यांचे लक्ष असे.

सन १९२८ या वर्षीच मी नवीन मराठी शाळेत शिक्षक म्हणून काम करू लागलो. श्री अण्णासाहेब जोग यांनीच माझी सदर शाळेत नेमणूक केली होती. त्यांचे आधी कुलाबा जिल्ह्यातील बोर्डीचे शाळेत काही दिवस मी शिक्षक म्हणून काम करीत होतो. पण त्यापेक्षा एकाद्या चांगल्या शाळेत काम करण्याची संधि मिळावी ही मनापासून तळमळ । सुदैवाने तशी संधि मिळाली व या शाळेत काम करण्यास मुरवात केली. एक प्रकारचे समाधान वाटले ।

कोंकणातील शाळांच्या मानाने या नवीन मराठी शाळेचे सर्वच वैभव नेत्रदीपक असे होते. अगदी मुरवातीला काही दिवस तर मी काम करताना थोडा विचकतच असे. पण पुढे सरावाने आणि काही मित्र मंडळींच्या सहवासाने बराच धीर आला व माझ्याकडे सोपविलेले काम मी अधिक आत्मविश्वासाने आणि चिकाटीने करू लागलो. लो टिळक, आगरकर, अशा नामवतानी स्थापना केलेल्या सरवेत काम करण्याची आपणाम संधि मिळाली ही एक अपूर्वच घटना वाटे तेव्हा ।

एप्रिल महिन्यात वार्षिक परीक्षा झाली आणि वर्गाचा रिझल्टहि चांगलाच लागला हे पाहून उत्साह दुणावला. काम करण्यात अधिक हुरूप वाटू लागला. व पुढच्या वर्षी यापेक्षाहि 'काहीतरी जास्त' करून दाखवता आल्यास केले पाहिजे असा निश्चय बळावला । माझ्या वर्गाचा उत्तम रिझल्ट लागलेला पाहून श्री अण्णामाहेबांनीहि त्यावेळी माझ्याजवळ प्रशंसोद्गार काढले होते. त्यामुळे तर पुढील कामास स्वाभाविकच थोडी अधिक स्फूर्ति मिळाली होती.

श्री अण्णामाहेब शाळेत आमच्या शिक्षक वर्गाशी फारसे बोलत नसत व खर मागायच म्हणजे त्यांच्याजवळ बोलतानाहि आम्हाला थोडी भीति वाटत असे. पण कुठलीहि अडचण त्यांना पटविशी तर ती चटान् पटन असे, व शाळेच्या सुधारणेसाठी ते वाटेले ते करायला तयारहि असत ।

दिवसामागून दिवस जात होते. कामाचा नित्यक्रम चालू होता. नवीन मुले येत होती. काही नवीन शांता होत्या. मित्र परिवार खेळीमेळीने वागत होता. पण

शाळेंतील महत्वाचे मंडळींपैकी एका महत्वाच्याच्या मनात असूया निर्माण झाली होती. माझ्या-बद्दल त्याच्या मनात असा द्वेषित ग्रह का निर्माण व्हावा हेच मला कळेलना । पण माझ्या चालत्या गाडीच्या घाळ घालण्याने त्याचे उपद्रव सुरू झाले होते. शाळेमधून मला नोकरीवरून कमी करण्यासाठी त्याने विविध पत्रे चालविले होते. प्रथम शाळेच्या मध्याध्यापकाचे वान त्यांनी गुप्तगोपनीने

चागलेच फुकले होते अनेक प्रकारच्या काल्पनिक व खोट्या समजूतीनी त्याच्या मनात विरोध निर्माण केला होता पण एवढ्यानेच मला शाळेतून कमी करता येत नव्हते त्यास सुपरिंटेंडेंटसाहेब याची अनुमति लागणार होती

पहिला प्रयत्न चुकल्यामुळे ते सहकारी महाशय श्री अण्णासाहेबांच्या मार्फत हा हेतु पूर्ण करण्याचे मार्गस लागले होते श्री अण्णासाहेबांची सत्यनिष्ठा खरोखरच श्रेष्ठ ! त्यानी दोन तीन वेळा त्याच्याकडे कानपिचक्या करणाऱ्या शिक्षकाचे म्हणणे ऐकून घेतले होते पण त्यावर ते काहीच बोलले नव्हते पुन्हा ते त्यांना आपले कारस्थान सांगण्यास गेले तेव्हा मात्र त्याची योग्य हजेरी घेतली गेली व त्याचे तोंड कायमचे बंद झाले !

हा एक मोठा अनर्थ टळला म्हणूनच माझे स्थान पुढे स्थिर झाले अण्णामाहेबांच्या सत्यनिष्ठेची ही अविस्मरणीय आठवण मी आजन्म विसरणार नाही !

पुढे याच शाळेत कामाचा अनुभव घेता घेता शेवटी पाच वर्षे उपमुख्याध्यापकाचे काम करण्याची संधीहि मला मिळाली व ते कामहि समाधानकारक रीतीने करण्याचे समाधान लाभले पण हे काम करतानाहि नेहमी आठवत असे की —

सत्यापरता नाही धर्म । सत्य हेच परब्रह्म ।
सत्यापाठी पुरुषोत्तम । उभे रहाती तिष्ठत ।

श्री अण्णासाहेबांच्या सत्यनिष्ठेला व ध्येयनिष्ठेला सादर अभिवादन ।

[illegible]

मातृ-संस्कारानां प्रथमो मातृ-संस्कारः । अन्तर्गतं पारं श्रवणं ताडनं स्नेहीयं । श्रवणं हि
 पारं श्रवणं पारं श्रवणं । अन्तर्गतं पारं श्रवणं ताडनं स्नेहीयं । श्रवणं हि
 मातृ-संस्कारानां प्रथमो मातृ-संस्कारः । अन्तर्गतं पारं श्रवणं ताडनं स्नेहीयं । श्रवणं हि
 पारं श्रवणं पारं श्रवणं । अन्तर्गतं पारं श्रवणं ताडनं स्नेहीयं । श्रवणं हि
 मातृ-संस्कारानां प्रथमो मातृ-संस्कारः । अन्तर्गतं पारं श्रवणं ताडनं स्नेहीयं । श्रवणं हि
 पारं श्रवणं पारं श्रवणं । अन्तर्गतं पारं श्रवणं ताडनं स्नेहीयं । श्रवणं हि
 मातृ-संस्कारानां प्रथमो मातृ-संस्कारः । अन्तर्गतं पारं श्रवणं ताडनं स्नेहीयं । श्रवणं हि
 पारं श्रवणं पारं श्रवणं । अन्तर्गतं पारं श्रवणं ताडनं स्नेहीयं । श्रवणं हि

॥ बापूजीसम 'कल्याण'सी शिरी अभिमत अणि प्रेम दात त्याची एत कथा माझ्या
मेमिस्त अ. ती अन्नासत धारणयाने पणतानमधील सीत तप उद्वेज्जावर पणतानमधील अन्तर
मळीती त. त. अन्तर मनमेर दाडत त्यास शीत मोमये तानने ज्या प्रियशी त्यानी कठिज
मेली ती दिवशी मारामळी पुण्यासी एत भातवर वृध्द वापूगवाता म्हणाने, 'तय वापूगवा,
तुम्हा तय सास त्या पुता वर तय तयत नाही पुता नामनेप सास 'नेव्य कै वापूगवानी
त्यास उतर दिव गी, 'भासा तय ज्या सा ही या क्षेत्रात नामनेप जाल्यावर त्याने वृध्दवार चौकात
वाभावन पुतात तयत त वृध्दवाचा सास दांडल अणि पुण्यातला प्रत्येक माणूस म्हणेल की जोडा
प्यास वर तोगावाचा नेव्य त्यास नाही पुर्णो नामनेप तय नाकणार '

परंतु माती मात्र ती नटवून जाते 'गुणी वेत्ति गुणिनम् ।' अनेतु हिमाचल पाय-
पीठ कन्त भागवत धर्माची प्रतिष्ठापना करणाऱ्या पातकाचार्यांचे अलौकिकत्व ज्याप्रमाणे श्रीद्वानी
मान्य होत, त्याचप्रमाणे ज्ञानाच्या योग्यपणाचा साक्षात्कार पर्यवसनमधील लोकांना कालांतराने
साद्य ज्ञानांत त्या मूर्खीनपद्धति तमाच मनाचा माटेपणा होतो हे कपल करायलाच हवे

१९५८ मारी पर्यगमनच्या अम्फीथिएटरमध्ये त्यांना मत्तान् झाला 'योग जोग गुरु येती निजघरा' अस त्यांच्या शिष्यांनी गटविस्मन धटल त्यांचेच एकेकाळचे शिष्य, केरळचे माजी राज्य-पाठ वी रामाणनय यांच्या हस्ते त्यांच्या तैलचित्राने जनावरण जाले 'माझ्यामध्ये जे काय गुण आहेत त्याची जणवण पर्यगमन कॉलेज आणि डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी यांनी केली आहे' अस वसनव्य कम्न आणि याचि देही, याची डोळा त्यांनी तो अभूतपूर्व सोहळा पाहिला

कुणाशीहि त्याचा मतभेद नेहमी नात्त्विक असे, वैयक्तिक नसे मागून कधी कुणावद्दल, अगदी शत्रूवद्दलमुद्दा (शत्रू अमलाच तर) वाईट उद्गार काढत नमत फर्ग्युमनवद्दल त्यांना किती नितात आदर आहे याचा नुक्ताच प्रत्यय आम्हाला आला त्याच्या दोषी नाती, ज्यू व अलका यदा एस् एस् सी पाम होणार आहेत त्या त्यांना म्हणत होत्या ' अण्णा, आम्ही दोषी वा ६१ ' जाणार, वाडिया

आपल कॉलेज आहे ना ? ' तेव्हा ते म्हणाले, ' वाडियाच आपल कॉलेज आहे अस नाही, फर्ग्युसनसुद्धा आपलच कॉलेज आहे, अतराच्या दृष्टीने ते तुम्हाला सोयीच पडेल तेव्हा तेथेच तुम्ही जा ' ' उदार चरितानाहि वसुधैव कुटुम्बकम् । ' अशा वृत्तीचे, उदार अत करणाचे आणि दुसऱ्याला सदैव प्रेमच देणारे आमचे अण्णा होते

घरामध्ये साध्यासुध्या गोष्टीमध्येसुद्धा त्याच्या सौंदर्यदृष्टीचा, उच्च अभिरुचीचा प्रत्यय येत असे खाद्य पदार्थांची चव नुसत्या रसनेवर अवलंबून नसते तर दृष्टि, गंध यावरसुद्धा अवलंबून असते याची आम्हाला ते नेहमी जाणीव देत असत ताटात पदार्थ कसे तरी वाढले, कुठे भाजीचा रसच वाहतोय अस त्यांना कधी खपल नाही ब्रेडचा स्लाईस पातळ कापलेला हवा भाजीवर बारीक चिरलेली हिरवीगार कोथिंबीर आणि पाढर शुभ्र खोबर हव सगळ कस आकर्षक आणि आखीव आणि इतक असूनसुद्धा आहार म्हणाल तर अगदी सात्विक आणि मित चवीच्या, आणि आहाराच्या आहारी ते कधी गेले नाहीत कॉलेजमध्ये प्राचार्यपदावर असताना सकाळी आठला एकदा जेवून जात ते सध्या-काळी सातला परत येऊन जेवत मध्यतरात काही नाही जणू काही ते जगण्यासाठी खात होते खाण्या-साठी जगत नव्हते

Perfection or nothing हा सुद्धा त्याच्या स्वभावातील एक महत्त्वाचा पैलू होता घर बाधल जात असताना किंवा कॉलेजची रचना होत असताना प्रत्येक लहानसहान गोष्टीत ते जातीने लक्ष घाली असत एखाद्या भागाच वाधकाम निम्याहून अधिक झालेल असाव आणि ते जर त्याच्या मनास आल नाही तर ते पाडून पुन्हा मनासारख वाधून घेतल्याशिवाय त्यांना चैन पडत नसे बगला वाधून कडेने छोटी का होईना वाग करायची तर त्यासाठी वागकाम—तज्ज्ञाला पाचारण करायचे अगदी बारीक सारीक गोष्टी पद्धतशीर रीतीने कराव्या अशी त्याची आमच्याकडूनहि अपेक्षा असे मी स्वतः त्यांना नेहमी पत्र लिहीत असे ते एका रगाच्या कागदावर आणि तो कागद घालत असे तिसऱ्याच रगाच्या लिफाफ्यात तेव्हा मला नेहमी समज मिळे की ' ज्या रगाचा कागद त्याच रगाचा लिफाफा वापरावा ' वाडियाचे एक माजी विद्यार्थी मला भेटले होते ते अभिमानाने सागत होते की आमच्या वाडिया कॉलेजात गायला मास्तर कृष्णराव आणि बोलायला नामदार शास्त्री उगीच खजूड, सामान्य लोक चालायचे नाहीत अशा ' सत्य, शिव, सुंदरम्, ' या तत्त्वावर निष्ठा असणाऱ्या आमच्या अण्णाच वर्णन—' दीपापाठी पोटी नाही अधकार । सर्वांगे साखर गोड कैसी ।।' अशाच शब्दात करावस वाटत

पक्षपात करण हे भीष्म-द्रोणासारख्या महतांना सुद्धा सुटल नाही त्यांनी पाडव-कौरवात पक्षपात केला पण आमच्या अण्णानी मुल, नातवड, सुना, जावई, विद्यार्थी, सहकारी, सर्वांवर सारखच प्रेम केल त्याच्यात यत्किंचितहि डाव उजव केल नाही पाची बोट सारखी नसतात हा सिद्धान्त त्यांनी अगदी खोटा ठरवला कुठल्याहि लहानसहान गुणाच कौतुक कराव तर ते अण्णानीच वासती पहिला वर्ग मिळवून मेडिकलला गेली की तिला स्टेथोस्कोप आणि ब्लडप्रेसरचे यंत्र आणून दिलच दिलीपन चांगली चित्र काढली की त्याला वेगवेगळ्या रगाच्या ट्यूबस् आणून देतील प्रमोदन कविता केली की स्वतः त्याच्याजवळ वसून वृत्त-गण मात्रा मोजून चाल लावण्याचा कार्यक्रम सुरू त्याचे नातजावई श्री भडकमकर याच्या हुशारीचा तर इतका अभिमान की त्याचे वर्णन नेहमी ' आमचा श्रीभाऊ म्हणजे खणखणीत रुपया आहे ' या शब्दात व्हायचे त्याच नातवडातल शेडेफळ म्हणजे

अभिजित् त्याच्या बालसुलभ पोपटपचीन ते इतके मोहून जात की आम्ही नागपूरला जायला निघालो की दिवसभर गाणे सुरू असे, "पाखरा येथील कधी परतून ?" अर्था एकेक स्मृतिसुमन गुफली जात आहेत अभाग ऐकताना गहिवरणारे, गवाळेपणा केला की चट्कन् सतापणारे, आणि पिरिच लेखन, सुधीरची हुशारी, आशाच गाण, मुन्याचा तबला आणि सर्वांवर कडी म्हणजे चिमुकत्या अभीची चुर्-चुरू बडबड या सर्वांवर हसऱ्या डोळ्यांनी कीतुकाच चादण वरसणारे आमचे अण्णा आमच्यात नाहीत ही कल्पनासुद्धा अनोळखी वाटते

अण्णाना ज्ञानाची ज्योत अगड तेवत ठेवण्यासाठी कर्मयोग करता आला याचे कारण पंचकन्या-चाच जिने आपणापुढे आदर्ग ठेविला होता अशी पतिव्रता, मेघानतपर आणि कर्नवगार महचरी त्यांना लाभली ते स्वतः आपल्या महकान्याजवळ नेहेमी बोलून दाखवत " रेणनिंग आल आणि गेल केव्हा ? ते मला माहित नाही मी नेमलेल्या धोतराची किमत काय ? मला माहिती नाही " आज पन्नास साठ वर्षे गृहराज्य आमच्या आईनी साभाळले वाजारहाट, मुलांना वाढवण, वळण लावण, मुलामुलीचे विवाह जुळवण आणि ते पार पाडण, पाहण्याच आतिथ्य करण आणि त्यांना भेटी देण, नगळ सगळ एकटीन उरकल कुणी जेवायला, चहाला बोलावण आल की अण्णाची नेहेमी दिलखुलाम आवाजात येणारी हाक अजून कानात घुमतीय ' अहो, वाहेर या, हे आपल्याला जेवायला बोलवायला आले आहेत जायच की नाही ते तुम्ही ठरवा ' आई गावाला गेलेत्या असल्या आणि आम्ही दोघीनिघी घरात स्वयंपाक करत असलो म्हणजे एखादे वेळी घरात येऊन म्हणत ' किती वेळ घोळ घालून वमला आहात इतक्याजणी, आईवाई असत्या तर उरकल अमत त्यांनी चुटकीसरशी ' इतका विज्वाम आणि अभिमान त्याच्याबद्दल आणि त्याचप्रमाणे आईनीसुद्धा कधी पाणीहि घेऊ दिल नाही त्याच त्यांना सगळी सेवा जन्मभर स्वतः केली अशा मागारावरील लाटेप्रमाणे त्याच्या जीवनाशी अद्वैत पावलेल्या त्याच्या जीवनसहचरीशी निर्धृण काळाने त्याची नाटातूट केली या दैवदुर्विलासाला काय म्हणावे ? मीलन हे वियोगासाठीच होत असत अस समाधान करून घ्याव का ?

' दाता भवति वा न वा । ' हे वचन मिथ्या ठरवणारा वाडियासारखा दाता त्यांना लाभला होता त्या दात्याच्या अन्तरगात खुवीने प्रवेश कसा करायचा ही कला पण त्यांना चांगली साधली होती फर्ग्युसनच्या लायब्ररीसाठी वाडियाने देणगी दिली इमारत बांधण्यापुरती ती पुरली पण आणखी पुष्कळ खर्च ' आ ' वासून उभे होते, त्याच काय करायच ? वाचनालयाच्या उद्घाटनाला त्यांनी वाडियाना बोलावला आल्यावर इमारतीवरचे ' वाई जेरवाई वाडिया लायब्ररी ' हे आपल्या आईच नाव वाचून ते विरघळले आणि लगेच आणखी काय काय खर्च लागणार आहे याची चौकशी करून त्यांनी देणगीच्या आकड्यात वाढ केली नोकराच्या सुखदुखात सुद्धा अण्णा समरस होत असत वाडिया कॉलेजमधील मुलीच्या हॉस्टेलमध्ये जवळजवळ २५ वर्षे काम करणारी मोलकरीण आता वृद्ध झाली तिच्याने काम होत नाही म्हणून तिला आता राजा घावी असा प्रश्न गेल्या वर्षी निघाला असता ते म्हणाले, ' ती म्हातारी झाली आहे हे खरे, पण कुठे म्हातारी झाली ? आपल्याच सस्थेत काम करता करता ना ? मग तिला मदतनीस द्या आणि होईल तितके काम ती करील ' हे परवा तिच्या तोंडून ऐकले मात्र आणि बरेच दिवस घडीत केवड्याच कणीस घालून ठेवलेली जरीची उबदार सुगंधी शाल पाघरल्यासारख वाटल मला

' केला पाषाणाचा विष्णु । परि पाषाण नव्हे विष्णु । विष्णुपूजा विष्णूस अर्पे । पाषाण राहे पाषाण रूपे । ' तुकोबानी हे मूर्तिपूजेच निषेधात्मक रहस्य सांगितल आहे ती अण्णानीहि आयुष्यभर

याच मताचा पुरस्कार केला परमेश्वर सर्वत्र आहे तो मूर्तीतहि आहे पण तो मूर्तीतच आहे अस नाही मूर्तिपूजेमार्गे जे ढोंग आणि अध श्रद्धा येते तिचा त्यानी नेहमी निषेधच केला आमच्या दूरच्या नात्यात एक बाई आहेत फार प्रेमळ व सन्मार्गी त्याचा एक छादिष्ट मुलगा ईश्वराचा शोध करण्यासाठी हिमालयात गेला तेथील साधूचा अतिशय विकृत व वाईट अनुभव घेऊन तो जवळजवळ माथे फिरवून परत आला तेव्हा त्यानी त्याला समजावले की, 'अरे, तू परमेश्वराचा शोध करायला इतक्या लांब गेलास पण तुझ्या आईतील परमेश्वर तुला कसा दिसला नाही ?' त्याचमुळे धार्मिक बाबतीत त्यानी रानडे, भांडारकर यांच्या पवित्र पावलावर पावले टाकली ते निष्ठावत प्रार्थनासमाजवादी होते आपल्या तत्त्वाच्या बाबतीत ते जरी दुराग्रही नसले तरी आग्रही निश्चितच होते ते साधारणपणे तत्त्वाला सहजा - सहजी मुरड घालत नसत मुलीच्या श्वशुरगृहीच्या मडळीच्या इच्छेनुसार जुन्या पद्धतीने विवाह केले तरी देवक ठेवायला ते स्वतः कधी बसले नाहीत तत्त्वाच्या बाबतीत इतके कठोर असून-सुद्धा ईश्वरोपासना चालू असताना त्याच्या डोळ्यातून अश्रूच्या सरी बरमत असत अभग ऐकता ऐकता माडीवर ताल देत देत रुमालाने डोळे पुसणारी ती मूर्ति सतत डोळ्यासमोर येते आणि अस वाटत की, "ऐसे गेले कोट्यानुकोटी, रडू काय तेथें एकाचे साठी" अशा सामान्य कोटीतले ते नव्हते ज्याच्यासाठी फार फार शोक करावा असे अलौकिक होते ते आयुष्यभर ते सर्व सूर जगले तीव्र, कोमल, निषाध व गांधार त्याच्या फोटोकडे बघितले की वाटत, त्याचे बोलके डोळे म्हणत आहेत, "मी तुमच्याशी प्रसंगी कठोर वर्तन केल असले तरी बाळानो, माझ्या पोटात अपार माया होती रे आता माझ्यासाठी हातपाय गाळून वस् नका, आपापल्या कार्यात मग्न राहा भावनेपेक्षा कर्तव्य श्रेष्ठ आहे" (संपादक 'नवे जग' याचे सौजन्याने)

‘ स्मृतिसुगंध ’

लेखिका • मीरा चिं. जोग

मध्याकाळची वेळ होती आज अण्णाचा श्राद्धदिवस ! मी टेवलाजवळ बसले होते समोरच टेवलावर अण्णाचा फोटो होता त्याच्या फोटोला नुकत्याच खुडलेल्या वकुळीच्या फुलाचा ताजा हार घातला होता खिडकीतून सायप्रकाश आत येत होता वातावरण उदामीनतेच्या व खिन्नतेच्या ढगानी भरून राहिले होते जवळच भगवद्गीतेचे पुस्तक ठेवले होते फोटोतील अण्णाचे हसरे डोळे मला मात्र रडवत होते पाणावलेल्या डोळ्यांनी मी अण्णाच्या फोटोकडे पाहतात होते चंदनी उदवत्तीचा वास वातावरणात भरून राहिला होता आणि माझे मन मात्र वकुळी व चंदन याप्रमाणे असणाऱ्या अण्णाच्या आयुष्यातील सुगंधित स्मृति कल्पनेच्या धाग्यामध्ये गुफण्यात गुग झाले होते काळाचे भान ते कधीच विसरले होते आणि वकुळीच्या हाराप्रमाणे हाहि स्मृतीचा हार अण्णाच्या फोटोला घालण्यासाठी अधिर झाले होते

पहिल स्मृतिफूल मिळाले ते माझ्या लहानपणच ही हकीकत माझ्या आईने पुष्कळ वेळा सांगितली आहे लहान मुलाच्या खेळण्याचे अण्णाना खूप कौतुक होते मी लहान असताना अण्णा मला नेहमी त्याचे पाय चेपायला बोलवायचे एक दिवस मी त्याच्याप्रमाणे हातात वर्तमानपत्र घेऊन डोळ्यांना त्याचाच चप्पा लावला व अण्णाना सांगितले, ‘ अण्णा आता माझे पाय चेपा ! ’ तेव्हा मोठ्याने आजीला हाका मारून त्यांनी कौतुकाने सांगितले “ पाहा हो, तुमची नात काय म्हणतेय ती ! ”

त्याच आकर्षक व्यक्तिमत्त्व पाहून कोणालाहि त्याच्याविषयी आदर वाटत असे गौरवर्ण, निळे डोळे त्याच्या स्वावदार चेहऱ्यावर एकप्रकारचे बुद्धीचे तेज होते अस म्हणतात की माणसाचे डोळे फार बोलके असतात माणसाच्या स्वभावाची छाया त्याच्या डोळ्यात दिसते सागराप्रमाणे असलेल्या अण्णाच्या निळ्या डोळ्यामध्ये सागराची गभीरता व अत करणाची विशालता नेहमीच प्रत्ययास येत असे

मे महिन्यात सुट्टीत सर्व नातेवाईक अण्णाच्या घरी जमत असत अशावेळी लहानपणाच्या गप्पा रगात येत सर्व काका व आत्या आम्हाला सांगत की, “ आमच्या वेळचे अण्णा फार कडक होते हो ! ” आणि त्यांनी लहानपणी अण्णाच्या हातच्या छड्या कशा खाल्ल्या याचे वर्णन सांगण्यात येई त्यावेळी कडक शिस्तीच्या आवरणाखाली त्याचे प्रेमळपण दडलेले होते पण आम्ही नातवडानी पाहिलेले अण्णा हे नुसतेच प्रेमळ आणि अत्यंत हळवे होते

त्याच्या हळवेपणाच्या किती गोष्टी सागाव्यात ! त्याच्या आठवणी अजूनहि ताज्या आहेत माझ्या नोठ्या बहिणीचे लग्न ठरले होते त्यावेळची गोष्ट माझ्या मोठ्या बहिणीचे लग्न हे आमच्या घराचे पहिलेच कार्य त्यामुळे तिच्या लग्नाचा साखरपुडा अण्णाच्याच घरी झाला ती सातरी जाणार या वळनेने आजीपासूनच गहिवरलेले अण्णा आम्ही पाहिले आहेत त्या कार्यात अण्णांनी अगदी नन्नापून मग घेतला आणि खेळकरपणाने पगतीमध्ये बहिणीला एक उखाणा सागून त्यांनी सर्वांना आज्ञा देऊन दिली बहिणीने अण्णांनी सांगितलेला उखाणा घेतला, “ ताकावर चाले मधुर लगेजी

गवाच नाव घेने हम् नका कोणी " आणि पगतीमध्ये एकच ह्णा पिकला माझ्या दुसऱ्या वहिणीच्या लग्नामध्ये सारंगी त्याची आठवण येत होती ना उग्राणा अण्णा पुन्हा सागत आहेत व पगतीमध्ये ह्णा पिकला आहे अगा जाम्हात्या माम होत होता, त्याचा स्वर एकसारखा कानात धुमन होता मोठ्या वहिणीच्या लग्नाने जैलानाईकडील सर्व वटिल मडली प्रत्यक्ष हजार राहिल्यामुळे तो एक अद्वितीय मोठ्याच वाटला मोठ्या वहिणीच्या कार्याला जो उत्साह होता तो पुढच्या कार्यात राहणार नाही या विचाराने मनाला आणवीच प्रियता येते

माझा एक आतेभाऊ (कुमार दादा) जर्मनीला जाणार होता, त्या वेळी आम्ही सर्वजण विमानतळावर पोहोचवावयाम गेलो होतो त्याचा निरोप घेताना उमाळा आवरणार नाही म्हणून अण्णानी त्याचा घरीच निरोप घेतला

प्रार्थनाममात्राची उपासना चालू असताना तुकाराम ज्ञानेश्वर इत्यादि सताच्या अभंगाशी अण्णा उत्तरे नल्लेन होत री त्याच्या डोळ्यांना श्रुधारा लागावयाच्या आणि त्या आवरता यायच्या नाहीत अण्णाचे लहानपण फार गडनर गेले वान्तविक पाहता अण्णा लक्ष्मीपुत्र म्हणून जन्माला आले होते, पण पोरक्या जालेल्या अण्णाना नाऊवदकीना अनोनान त्रास झाला लक्ष्मीने त्याचा हात गेल मोठ्याच मरस्वतीन त्यांना अगद उचलून घेतले व फार मोठ्या अवनतीच्या गर्तून अण्णाना वाचवून त्याच्या आयुष्याला वेगलेन वळण लावले व नाव्यौकिक मिळवून दिला लहानपणचे मात्यापिन्याने मुग्र त्यांना मिळाले नाही त्यामुळे तुकाराम ज्ञानेश्वर इत्यादि सताच्या अभंगातील त्यांनी मोसलेल्या छळाचे वर्णन व त्यामुळे नतानी देवाचा आर्तपणे केलेला धावा अण्णाच्या अत करणाला खोश्वर जाऊन भिडत असे आणि उपामनेच्या वेळी त्याचे डोळे पाझरू लागत आईच्या मायेचा ओलावा त्यांना अनुभवायला मिळाला नाही म्हणूनच की काय कोण जाणे, एखाद्या आईचे आपल्या मुलावर प्रेम असते असे प्रेम त्यांनी आम्हा नातवडाना दिले

आमच्या अण्णाना गुणाचे फार कौतुक अगायचे त्याचे विद्येचे प्रेम सर्व लोकाना ठाऊकच आहे माझ्या मेव्हण्याच्या ह्णारीचे कौतुक ते अणा शब्दात करत " श्रीभाऊ (मेव्हणे) म्हणजे ' खण-खणीत रुपया आहेत, माझी वहिण वामती मेडिकलकडे गेल्यापामून ती कधी एकदा डॉक्टर होते याची ते आतुरतेने वाट पाहत होते जेव्हा वामती मेडिकलची परीक्षा पास झाली त्यावेळच्या त्याचा आनंद वर्णन करायला शब्दाचे सामर्थ्य कमी पडेल उतका तो अवर्णनीय होता प्रत्येकाच्या अगात धीटपणा आला पाहिजे व प्रत्येकाने पुढे आले पाहिजे याच भावनेने अण्णानी प्रत्येक नातवडामधील कला अचूक टिपली होती व कलेला प्रोत्साहन मिळावे प्रत्येकाला काहीना काही करावयाला हरूप यावा, म्हणून अण्णानी वेळोवेळी उत्तेजन दिले मग ती कला कोणतीहि असो, अभ्यासातील हुशारी असो अगर नकला, गाणे, वादन, चित्रकला यापैकी एखादी कला असो, सर्वांच्या गुणाचे त्यांना सारखेच कौतुक, त्यामुळे आम्हा नातवडाना त्याचे सारखेच प्रेम मिळाले हा कमी व हा जास्त हा भेदभाव त्याच्या मनामध्ये चुकूनमुद्धा आला नाही सर्व नातवडामध्ये धाकटी म्हणून ललिता व अभिजित दोघेजण त्यांना विशेष लाडके होते मे महिन्यात त्याच्या घरी जमल्यावर रात्री जेवणे झाल्यावर अण्णाच्या वशीतल्या फळाच्या फोडीचा आस्वाद घ्यायला अण्णा दोघानाहि हटकून बोलावत फोडीची चव घेताना ललीच्या नाचाचे आणि अभिजितच्या बडबडीचे तोडी लावणे त्यांना नेहमीच आवडत असे आणि इतकेच नव्हे तर सहसा दुर्मिल असे चवथी पिढी पाहाण्याचे व तिला खेळवण्याचे भाग्य आमच्या

अण्णाना पद्मिनीच्या रूपाने लाभले पणजोवाच्या माडीवर निजून त्याच्या तोडची गाणी ऐकण्याचे भाग्य पद्मिनीलाहि मिळाले.

यशाचे कौतुक करणारे जगामध्ये पुष्कळ असतात पण एखाद्याला अपयश आले तर त्याला धीर देऊन त्याच्या पाठीशी उभा रहाणारा आमच्या अण्णासारखा माणूस जगामध्ये विरळाच असेल.

माणूस म्हटला म्हणजे त्याच्यामध्ये प्रेमाप्रमाणे रागाच्या छटा ह्या असायच्याच अण्णाच्या रागीटपणाचा अनुभव त्याच्या सुनानी व आमच्या आजीने घेतला आहे अण्णा काही काहीदा कारण नसताना इतके रागवायचे तरी आमच्या आजीने ते बोलणे ऐकून घेतले आहे आजी एखाद्या वृक्षाच्या सावलीप्रमाणे अण्णाच्या पाठीशी उभी होती अण्णानाहि याची जाणीव होती त्यामुळेच ते सर्व श्रेय आमच्या आजीला देत असत आमची आजी खरोखरची अण्णाची सहचारिणी झाली. त्याच्या रागालोभात तिने अण्णाना सारखीच साथ दिली

अण्णानी कोणत्याहि नातवडाचे अवास्तव लाड कधीच केले नाहीत योग्य ठिकाणी रागावयाचे व योग्य ठिकाणी लाड करायचे हीच त्याची रीत ! प्रार्थनासमाजावर त्याची अढळ निष्ठा होती आजोवा प्रार्थनासमाजाचे सभासद असल्यामुळे आमच्या घरी मूर्तिपूजा नव्हती, पण एखाद्या कर्मठ ब्राह्मणाकडे किंवा धार्मिक विधि नित्यनेमाने करणाऱ्या ब्राह्मणाच्या घरी जेवढी शिस्त नसेल एवढी शिस्त आमच्या घरी होती धार्मिक सस्कारापेक्षा जास्त मौल्यवान अशा सद्-वर्तनाचे पडसाद आमच्या अंत करणावर निश्चित उमटले होते साधेपणाची राहणी, कष्टाची सवय ही शिकवण आम्हाला आयुष्यभर दिली गेली आजोवाना मूर्तिपूजा आवडत नाही म्हणून आमच्या आजीने तिला देवळात जाण्याचा, कथा पुराण ऐकण्याचा नाद असूनहि घरी मूर्तिपूजा करण्याचा अट्टहास धरला नाही

मनाची एकाग्रता अण्णाजवळ फार होती एखादें काम हाती घेतले तर ते तडीस न्यावयाचे हे त्याचे ब्रीद होतें अण्णानी ज्या सस्थामधून कामें केली त्यामध्ये तनमन आणि धन वेचून सर्व चित्त त्या कार्याच्या ठिकाणी ठेवून ते प्रत्येक काम व्यवस्थित करत मग ते शिकवण्याचे असो किंवा देणगी मिळवून आणण्याचे असो वाडिया कॉलेज व रूपारेल कॉलेज इत्यादि सस्था उभारताना त्यांना कशा रीतीने आणि किती कष्ट करून देण्या मिळवून आणाव्या लागल्या याचे वर्णन आमच्या आजी-कडून अजूनहि ऐकण्याला मिळते कोणतेहि काम अगावर घेतले की मग त्यांना खाणेपिणे सुचत नसे, इतकेच नव्हे तर रात्री झोपहि येत नसे मग ते काम सपले की त्यांना सुखाची झोप येत असे वाडिया कॉलेज व मुंबई विद्यापीठाचे काम त्यांच्या अगवळणी इतके पडले होते की त्यांच्या शेवटच्या आजारातसुद्धा त्यांच्या बोलण्यामध्ये तोच विषय होता.

आज अण्णाच्या असख्य आठवणी मनामध्ये गर्दी करून राहिल्या होत्या प्रत्येक आठवणीबरोबर डोळ्यांमधून अश्रु टपकत होते अस्वस्थता वाढत होती दुःखावेग कमी होत नव्हता, मनाला स्वस्थता यावी यासाठी समोर असलेल्या भगवद्गीतेतील अध्याय वाचण्याचा प्रयत्न करत होते भगवान् कृष्ण अर्जुनाला परोपरीने सागत होते की " म्हणून तू शोक करू नकोस " अर्जुन सामर्थ्यशील पुरुष असल्यामुळे त्याला शोक आवरला असेल कदाचित्, पण सामान्य माणसाला आणि त्यातून माझ्या-सारख्या अत्यंत भावनाप्रधान असणाऱ्या माणसाला हा शोक कसा आवरणार ? निर्दय काळाने जो. ९

रावाच नाव घेते हसू नका कोणी " आणि पगतीमध्ये एकच हशा पिकला माझ्या दुसऱ्या वहिणीच्या लग्नामध्ये सारखी त्याची आठवण येत होती तो उखाणा अण्णा पुन्हा सागत आहेत व पगतीमध्ये हशा पिकला आहे असा आम्हाला भास होत होता, त्याचा स्वर एकसारखा कानात घुमत होता मोठ्या वहिणीच्या लग्नात गैलाताईकडील मर्व वडिल मडळी प्रत्यक्ष हजर राहिल्यामुळे तो एक अद्वितीय सोहळाच वाटला मोठ्या वहिणीच्या कार्याला जो उत्साह होता तो पुढच्या कार्यात राहणार नाही या विचाराने मनाला आणखीच खिन्नता येते

माझा एक आतेभाऊ (कुमार दादा) जर्मनीला जाणार होता, त्या वेळी आम्ही सर्वजण विमानतळावर पोहोचवावयास गेलो होतो त्याचा निरोप घेताना उमाळा आवरणार नाही म्हणून अण्णानी त्याचा घरीच निरोप घेतला

प्रार्थनासमाजाची उपासना चालू असताना तुकाराम ज्ञानेश्वर इत्यादि सताच्या अभंगाशी अण्णा इतके तल्लीन होत की त्याच्या डोळ्यांना अश्रुधारा लागावयाच्या आणि त्या आवरता यायच्या नाहीत अण्णाचे लहानपण फार खडतर गेले वास्तविक पाहता अण्णा लक्ष्मीपुत्र म्हणून जन्माला आले होते, पण पोरक्या झालेल्या अण्णाना भाऊब्रदकीचा अतीनात त्रास झाला लक्ष्मीने त्याचा हात सैल सोडनाच सरस्वतीने त्यांना अलगद उचलून घेतले व फार मोठ्या अवनतीच्या गर्तेतून अण्णाना वाचवून त्याच्या आयुष्याला वेगळेच वळण लावले व नावलौकिक मिळवून दिला. लहानपणचे मात्यापित्याचे सुख त्यांना मिळाले नाही त्यामुळे तुकाराम ज्ञानेश्वर इत्यादि सताच्या अभंगातील त्यांनी सोमलेल्या छळाचे वर्णन व त्यामुळे सतानी देवाचा आर्तपणे केलेला धावा अण्णाच्या अत करणाला खोलवर जाऊन भिडत असे आणि उपासनेच्या वेळी त्याचे डोळे पाझरू लागत. आईच्या मायेचा ओलावा त्यांना अनुभवायला मिळाला नाही म्हणूनच की काय कोण जाणे, एखाद्या आईचे आपल्या मुलावर प्रेम असते असे प्रेम त्यांनी आम्हा नातवडाना दिले

आमच्या अण्णाना गुणाचे फार कौतुक असायचे त्याचे विद्येचे प्रेम सर्व लोकाना टाऊकच आहे. माझ्या मेव्हण्याच्या हुशारीचे कौतुक ते अशा शब्दात करत " श्रीभाऊ (मेव्हणे) म्हणजे 'खण-खणीत रुपया आहेत, माझी वहिण वासती मेडिकलकडे गेल्यापासून ती कधी एकदा डॉक्टर होते याची ते आतुरतेने वाट पाहत होते जेव्हा वासती मेडिकलची परीक्षा पास झाली त्यावेळच्या त्याचा आनंद वर्णन करायला शब्दाचे सामर्थ्य कमी पडेल इतका तो अवर्णनीय होता प्रत्येकाच्या अगात धीटपणा आला पाहिजे व प्रत्येकाने पुढे आले पाहिजे याच भावनेने अण्णानी प्रत्येक नातवडामधील कला अचूक टिपली होती व कलेला प्रोत्साहन मिळावे प्रत्येकाला काहीना काही करावयाला हुरूप यावा, म्हणून अण्णानी वेळोवेळी उत्तेजन दिले मग ती कला कोणतीहि अमो, अभ्यासातील हुशारी असो अगर नकला, गाणे, नादन, चित्रकला यापैकी एखादी कला असो, सर्वांच्या गुणाचे त्यांना सारखेच कौतुक, त्यामुळे आम्हा नातवडाना त्याचे सांगणेच प्रेम मिळाले हा कमी व हा जास्त हा भेदभाव त्याच्या मनामध्ये चुकूनमुद्धा आला नाही मर्व नातवडामध्ये धाकटी म्हणून ललिता व अभिजित दोघेजण त्यांना विशेष लाडके होते मे महिन्यात त्याच्या घरी जमल्यावर रात्री जेवण झाल्यावर अण्णाच्या वशीतल्या फळाच्या फोडीचा आम्बाद घ्यायला अण्णा दोघानाहि हटकून बोलावत फोडीची चव घेनाना ललीच्या नाचाचे आणि अभिजितच्या वडवडीचे तोंटी लावणें त्यांना नेहमीच आवडत असे, आणि इनकेच नव्हे तर नह्मा दुमिळ अने चवथी पिढी पाहाण्याचे व तिच्या खेळवण्याचे भाग्य आमच्या

अण्णाना पद्मिनीच्या रूपाने लाभले पणजोबाच्या माडीवर निजून त्याच्या तोडची गाणी ऐकण्याचे भाग्य पद्मिनीलाहि मिळाले.

यशाचे कौतुक करणारे जगामध्ये पुष्कळ असतात पण एखाद्याला अपयश आले तर त्याला धीर देऊन त्याच्या पाठीशी उभा रहाणारा आमच्या अण्णासारखा माणूस जगामध्ये विरळाच असेल.

माणूस म्हटला म्हणजे त्याच्यामध्ये प्रेमाप्रमाणे रागाच्या छटा ह्या असायच्याच अण्णाच्या रागीटपणाचा अनुभव त्याच्या सुनानी व आमच्या आजीने घेतला आहे अण्णा काही काहीदा कारण नसताना इतके रागवायचे तरी आमच्या आजीने ते बोलणे ऐकून घेतले आहे आजी एखाद्या वृक्षाच्या सावलीप्रमाणे अण्णाच्या पाठीशी उभी होती. अण्णानाहि याची जाणीव होती त्यामुळेच ते सर्व श्रेय आमच्या आजीला देत असत आमची आजी खरोखरची अण्णाची सहचारिणी झाली त्याच्या रागालोभात तिने अण्णाना सारखीच साथ दिली.

अण्णानी कोणत्याहि नातवडाचे अवास्तव लाड कधीच केले नाहीत योग्य ठिकाणी रागावयाचे व योग्य ठिकाणी लाड करायचे हीच त्याची रीत ! प्रार्थनासमाजावर त्याची अढळ निष्ठा होती. आजोबा प्रार्थनासमाजाचे सभासद असल्यामुळे आमच्या घरी मूर्तिपूजा नव्हती, पण एखाद्या कर्मठ ब्राह्मणाकडे किंवा धार्मिक विधि नित्यनेमाने करणाऱ्या ब्राह्मणाच्या घरी जेवढी शिस्त नसेल एवढी शिस्त आमच्या घरी होती धार्मिक सस्कारापेक्षा जास्त मौल्यवान अशा सद्-वर्तनाचे पडसाद आमच्या अंतःकरणावर निश्चित उमटले होते साधेपणाची राहणी, कष्टाची सवय ही शिकवण आम्हाला आयुष्यभर दिली गेली आजोबाना मूर्तिपूजा आवडत नाही म्हणून आमच्या आजीने तिला देवळात जाण्याचा, कथा पुराण ऐकण्याचा नाद असूनहि घरी मूर्तिपूजा करण्याचा अट्टाहास धरला नाही

मनाची एकाग्रता अण्णाजवळ फार होती एखादें काम हाती घेतले तर ते तडीस न्यावयाचे हे त्याचे ब्रीद होते अण्णानी ज्या सस्थामधून कामें केली त्यामध्ये तनमन आणि धन वेचून सर्व चित्त त्या कार्याच्या ठिकाणी ठेवून ते प्रत्येक काम व्यवस्थित करत मग ते शिकवण्याचे असो किंवा देणगी मिळवून आणण्याचे असो वाडिया कॉलेज व रूपारेल कॉलेज इत्यादि सस्था उभारताना त्यांना कशा रीतीने आणि किती कष्ट करून देणग्या मिळवून आणाव्या लागल्या याचे वर्णन आमच्या आजी-कडून अजूनहि ऐकण्याला मिळते कोणतेहि काम अगावर घेतले की मग त्यांना खाणेपिणे सुचत नसे, इतकेच नव्हे तर रात्री झोपहि येत नसे. मग ते काम सपले की त्यांना सुखाची झोप येत असे वाडिया कॉलेज व मुंबई विद्यापीठाचे काम त्यांच्या अगवळणी इतके पडले होते की त्यांच्या शेवटच्या आजारातसुद्धा त्यांच्या बोलण्यामध्ये तोच विषय होता

आज अण्णाच्या असख्य आठवणी मनामध्ये गर्दी करून राहिल्या होत्या प्रत्येक आठवणीबरोबर डोळ्यामधून अश्रु टपकत होते अस्वस्थता वाढत होती दुःखावेग कमी होत नव्हता, मनाला स्वस्थता यावी यासाठी समोर असलेल्या भगवद्गीतेतील अध्याय वाचण्याचा प्रयत्न करत होते भगवान् कृष्ण अर्जुनाला परोपरीने सागत होते की " म्हणून तू शोक करू नकोस " अर्जुन सामर्थ्यशील पुरुष असल्यामुळे त्याला शोक आवरला असेल कदाचित्, पण सामान्य माणसाला आणि त्यातून माझ्या-सारख्या अत्यंत भावनाप्रधान असणाऱ्या माणसाला हा शोक कसा आवरणार ? निर्देय काळाने

अण्णाना हिरावून नेत्यामुळें शोकाला विवेक किनीसा पुग पटणार ? मुसाटपणे धावणारी भावनेची नदी विवेकाच्या मातीच्या छोट्या वाझाला जुमानीन नव्हती

वाटत होत की आपण लहानाहून लहान व्हाव आणि अण्णाच्या कुशीन जिन्न पोटभर रटाव अण्णाचा मायेचा हात पाठीवरून फिरवून घेण्यासाठी मन आमावले होते. मी मनामध्ये देवाजवळ काकुळतेने प्रार्थना करत होते “ देवा अण्णाचा मायेचा हात फिरवा म्हणून अण्णाची निदान एकदा तरी भेट होऊ दे. यामाठी अण्णाना पुढे जन्म आमच्या घरात दे ” देव ही विनंती मानील या आशेने मी अण्णाच्या फोटोकडे पाहिल. मयाजी मला रटवणारे तेच हसरे डोळे माझ्याकडे पाहत हसत होते. जणू काही ते डोळे मला सागत होते, “ वेढे रटनेस काय ? अग मी मनानें तुझ्याजवळ आहे कोणत्याहि चांगल्या कार्याला माझा आशीर्वाद तुम्हाला नेहमीच आहे. सर्वांनी आपली कर्तव्ये केली की मगच मला खरे समाधान मिळेल. वेढे मुली पूस पाहू ने डोळे, आणि कायम हसत रहा जो माणूस हसतो तो जीवनात आनंदी होतो ” मी पदगळा डोळे टिपते त्याचा स्वर माझ्या कानात अजूनहि घुमत होता. खरेच त्या शब्दांनी केवटा धीर आला. मयाजी भगवद्गीतेचे पुस्तक वाचून ज्या मनाला शांति मिळत नव्हती त्याच मनाला अण्णाच्या नुसत्या कल्पनेतील धीराच्या शब्दांनी केवटी उभारी आली होती. अण्णाची आठवण आली तर न रटना आपले कर्तव्य ज्ञान कर्मोर्षाने करायचे हाच निश्चय करून मी उठले आणि शब्दामध्ये गुफेलेली ही अण्णाच्या स्मृतीची माला अण्णाच्या फोटोला भक्तिभावाने घालून शांत चित्ताने मी अण्णाना नमस्कार केल्या. कानात मात्र त्याच्या सर्वांत आवडत्या अभंगाचे मूर निनादत होते. जणू काही आम्ही त्यांना म्हणत होतो, “ जेथे जाता तेथे तू माझा सागाती ! ”

प्राचार्य विश्वनाथ केशव जोग

यांच्या स्मृतीस श्रद्धांजलि

“तासगावच्या” “जोग-कुळी” घे जन्म “विश्वनाथ”
“पुण्यनगरिला” येतां रमला ज्ञान-साधनेत

आपत्तीशीं झगडत करितां शिक्षणांस पूर्ण
“टिळक”, “गोखले”, “आगरकर” हें त्याचे आकर्षण

ज्ञानदान हें ठरलें निश्चित ध्येय आयुष्याचें
शिकवू लागे पाठ सुलांना तत्त्वज्ञानाचे

ऋण फेडुनि जणु, निरोप घेई आपुल्या संस्थेचा
मुहूर्त केला नव्या ठिकाणी (कॅप) नव संकल्पाचा

सहकान्यासह रात्रंदिन तो वाहुनि घे कार्या
वघतां, वघतां उभे राहिले “विद्यालय वाडिया”

बंधुद्वय “वाडिया” पाठिशीं उभे दानशूर
प्रासादासम तयार झाले “विद्यामंदीर”

प्रगतीचा हा वेग पाहुनी लोक स्तिमित झाले
नव विद्यालय “तंत्रज्ञाचें” तांच सुरू झाले

कार्यारंभे नित देवाचें अधिष्ठान घेत
उत्तम शिक्षक आणि प्रशासक म्हणुनि नांव होत

व्यक्तित्वाचा रुवाव आणि चाल गजेंद्राची
विद्यार्थ्यांना यथार्थ वाटे मूर्ति आदराची

साठानंतर “मुंबईसही” नव्या उमेदीने
“रूपारेल विद्यालय” केलें सुरू धडाडीने

अहंपणाचा दर्प न दिसला कृति वा वाणीत
“मी अन् माझे सहकारी” ही भाषा जगतात

विश्रांती शब्दहि नव्हता कधी मनां शिवला
कार्यवाह संस्थेचा म्हणुनी अंतापरी जगला

आकाशासी जडले नाते पंच प्राणांचे
सोडुनि जातिल देहां केव्हां, नाहि कळायाचे

विश्वसागरी असाच झाला विलिन “विश्वनाथ”
निर्मिलेली सृष्टीहि त्यानें दिसे आज शांत

खराच मज जर “देव” भेटला सांगिन मी त्याला
“विश्वनाथ” दे असेच माझ्या सदा “भारताला”

मृत्युशय्येवर—

[प्राचार्य जोग यांना वाहिलेली आदराञ्जलि]

(नौ. वाडिया कॉलेज मिसलेनी,
फेब्रुवारी १९६४ वरून पुनर्मुद्रित)

जर्गि एकच मार्ग मला ठावा
आदेश तुझा, प्रभु, मानावा ॥

तूंच माय रे तूंच पिता अन्
बनुनि घडविलें माझें जीवन
तव गौरव निशिदिर्नि मी गावा—

हा एकच मार्ग मला ठावा ॥

कर्तव्याचें क्षेत्र जीवनीं
तुवां मजसि जें दिलें आखुनी
तेथेंच देह हा झिजवावा—

हा एकच मार्ग मला ठावा ॥

येतां मम मार्गांत संकटें
रक्षण तूं करिशिलि चोखटें
विश्वास मनीं हा ठेवावा—

हा एकच मार्ग मला ठावा ॥

सर्वाभूतीं चराचरांतुन
वास तुझा, प्रभुवरा, ओळखुन
नित करित राहणें जनसेवा

हा एकच मार्ग मला ठावा ॥

कृपा तुझी मज सतत लाभली
आकांक्षा नच कांहीं उरली
ठेवणें देह म्हणशिल तेव्हां—

हा एकच मार्ग मला ठावा ॥

—चं. श्री. कर्नाटकी

वै. प्रि. वही. के. जोग (काही आठवणी)

चित्रकार टी. टी. रंगे

कलारसिक अण्णासाहेब

पुण्यात व मातंगनाट्यसंगीत यात मातंगीत मंगरातून मातंगीत हातानी तितोतरी तेलचित्रे, पोंगमोठयाच्या रंग रंगारंग रंगण्यात आली पाहण्याच्या रंगीत मला मुक्कणपदा मिळाले परंतु मातंगीत रंगारंग मंगरातून प्रारंभ के. प्रि. रंगारंग जोग मातंगीत तेलचित्रानेच जाला हे फारच पोंगमोठया मातंगीत असेच त्याने ने गभीर पराक्रम, त्यातून पाणि आणि निळारंग जोगे यामुळे अधिपत मंगरातून आले पाहिलेच मातंगीत हा पेंडा मंगरातून त्यानी रंगीत आणि मधूनच यत्नातून पोंगमोठया रंग रंगीत मोठी रंगितपणानी त्यानी रंगारंगीत नितात आले परंतु नितातच दगगाहि पाहिले असे १९५८ मातंगीत फारमंगर काळीजाल त्याने तेलचित्रे रंगारंगीत नितात घेण्यात जाला प्रो. २ : २ वाटेतून त्यानी प्रारंभाने पुढारात पेंडा हे चित्र केलेले मातंगीत रंगारंग व अण्णासाहेबाचे विचारानी ३ वी रंगारंग मंगरातून त्यानी फारमंगर काळीजाल पाहिलेच यत्नातून अनावरण करविले नवन अण्णासाहेब या रंगारंगीत उपस्थित जाले वास्तविक काही मतभेद होऊन अण्णासाहेब या काळीजालून वाटेतून पाहिले असे असेच तरी त्याच्या दुर्गम कर्तृत्वाबद्दल प्रत्ये-कालाच मोठा अभिमान पाहिले असे या दृष्टीने त्याने चित्र फारमंगर काळीजाल वसणे ही मोठी महत्त्वाची व अण्णासाहेबाच्या गुणगौरवाची अपूर्व नाध होती ते काळीजाल प्राध्यापक असना, कमाल व लाव कोट घालील त्याच वेळात त्याने चित्र तेंचे असावे असा त्याच्या चहात्याचा आग्रह पडला अण्णासाहेब फोटोमाठी ग्राम निर्माण देण्यास नेहमी नागूष अगत त्याना रंगारंग व लाव कोट घालून फोटोमाठी मुद्दाम वसविणे हे मोठे दिव्यच होते भीतभीतच एके दिवशी मंगराळी मी त्याच्याकडे गेलो कळकळीची विनती करून म्हणालो, "अण्णासाहेब, तुमचे चित्र ही मातंगीत एक कलाकृति म्हणून फारमंगर काळीजाल वसत आहे आपल्या इच्छेविरुद्ध जरी मातंगीत मागणी असली तरी त्यात कलावताच्या मनाची तळमळ आहे कलेला उत्तेजन म्हणून आपण कमाल व लाव कोट घालून छायाचित्रासाठी वसाल काय ? " ते गालातल्या गालात किंचित् हसले व म्हणाले, "कलावताची अपेक्षा कशी डावलावी ? तुमची उत्कठा मी जाणतो, मी तुम्हाला हवे तसे सिटिंग देईन इतकेच काय पण जरूर भागल्यास तुमच्या घरी येऊन तुमच्यामोर ताम दोन तास वसेन " आणि खरोखरच ते आमच्या घरी येऊन चित्रासाठी वराच वेळ वसले चित्र पाहून त्यानी मला शाबासकी दिली त्यानंतर मी नेहमी त्याच्याकडे जात असे मोठमोठ्या देशीविदेशी कलाकृतीविषयी ते इतकी काटेतोल चर्चा करीत की, हा थोर शिक्षणतज्ज्ञ तितकाच मोठा कलारसिकहि आहे याचे प्रात्यक्षिक मला पाहावयास सापडले वाडिया काळीजाल जशी परदेशी चित्रकाराची उत्तम चित्रे आहेत तशी इतर काळीजाल आढळून येत नाहीत ती मिळविण्यात अण्णासाहेबाच्या कलात्मक दृष्टीचा फार मोठा वाटा होता ते त्या कलाकृतीची एखाद्या अपत्याप्रमाणे काळजी घेत काही चित्रे त्यानी मजकडून पृनरुज्जीवित करून घेतली होती

त्यांची विशाल मनोवृत्ति

पुणे विद्यापीठाचे पहिले कुलगुरु डॉ. बाबासाहेब जयकर यांचे तैलचित्र विद्यापीठामे देण्याचा निर्णय त्यांच्या चहात्यानी मने १९६३ साली घेतला त्यासाठी काढण्यात आलेल्या पत्रकावर बहुतेक सर्व शिक्षणमन्यांच्या स्वाक्षऱ्या घेण्यास मुन्वान झाली परंतु प्रि. जोग व डॉ. जयकर यांचे काही वेळा अगदी विकोपाम गेलेले मनभेद सर्वशून्य असल्याने अण्णामाहेव या पत्रकावर मही करतील किंवा नाही अशी गका समितीच्या काही सदस्यांना वाटणे स्वाभाविक होते उबडपणे जरी कोणी काही बोलत नव्हते तरी त्यांची ही अडचण मला स्पष्टपणे जाणवली मी हे पत्रक घेऊन अण्णामाहेवाकडे गेलो व ते त्याच्यापुढे ठेवून म्हणालो, “डॉ. जयकरांचे तैलचित्र तयार करण्याची कामगिरी समितीने मजवर सोपविली आहे हे पत्रक आपणाकडे आणणे हे वास्तविक माझे काम नाही पण डॉ. जयकर हेहि माझ्या बरेच व माहितीचे एक चहाते होते त्यांच्या थोरवीविषयी मला मोठा आदर वाटतो आपली स्वाक्षरी यावर असावी अशी माझी इच्छा आहे पत्रक वाचून अण्णामाहेव म्हणाले, “आमचे त्यांचे काहीहि मनभेद असले तरी त्यांच्या दीर्घ व्यामगावद्दल व विद्वत्तेवद्दल कोणाचेच दुमत नाही. ते खरोखरीच थोर होते त्यांचे चित्र विद्यापीठाने अदृश्य वसले पाहिजे ” त्यांनी स्वाक्षरी केली इतकेंच नव्हे तर स्वतःची वैयक्तिक व माटर्न एज्युकेशन सोसायटीतर्फेहि या चित्रामे देवगी देऊन आपल्या विशाल मनोवृत्तीची माझ सर्वांना पटविली अण्णामाहेव नव्वनिष्ठ असले तरी हेखोर नव्हते याचे हे एक छोटेमे प्रात्यक्षिक आहे

कामासाठीच येण आवडे

मी कोणत्याहि कामाशिवाय अण्णामाहेवाच्याकडे जात नसे आपण होऊन ते जेव्हा गण्या-गोष्टी करीत तेव्हा मीहि त्यांच्यावरंगवर रंगून जात असे माझ्या मनातील बहुतेक महत्त्वाच्या बाबी मी त्यांच्यापुढे ठेवून त्यांचे मार्गदर्शन घेत असे अन्त्य नि मुक्तीच मनाने ते मला योग्य मल्ला देत काही वेळा तर उत्कृष्टा मोकळ्या अंत करणाने वागत की, त्यांच्या थोरवीविषयी अधिकच आकर्षण वाटत असे ते पणदेगी जावयाम निघाले तेव्हा गडद निळ्या रंगाचे दोन मूट त्यांनी खाम प्रवामासाठी शिबून घेतले होते एके दिवशी मध्याकाळी त्यांच्याकडे गेलो अमता मुद्दाम एक मूट अगावर घालून माझ्यामोर घेऊन उभे राहिले आणि म्हणाले, “कमा काय झाला आहे हे तुमच्या कलात्मक दृष्टीने पाहा वर ! ” नागेंपुढे नीट ल्याहाळून पाहिल्यावर मी म्हणालो, “फिटिंग चांगले झाले आहे ” त्यांना समाधान वाटले “परदेशीत गवाळेंग्या दिसायला नको ” हसन हसन ते म्हणाले ते पणदेशी जाण्यापूर्वी या पोगाडाने त्यांची मी मुद्दाम किती तरी छायाचित्रे घेतली वाडिया कलिज व नगरल कलिजसाठी मी मुक्तीच तयार केलेली तैलचित्रे याच छायाचित्रावरून काढली आहेत. अण्णामाहेवाच्या आणखी एका वाक्याच मला बारबार स्मरण होतं मी जेव्हा जेव्हा त्यांच्याकडे जात असे तेव्हा ते हसन हसन विचारांगचे, “आज काय काम आणलंयत्, कामाशिवाय तुम्ही कधी येत नाही म्हणून मला तुम्ही आवडता लाव लाव आणि निरर्थक गण्या करीत काळाचा व्यय करीत खरोखरच अगदी अर्थाय आहे. ”

अण्णामाहेवाचा महत्त्व हीच एक मोठी शिक्षणमन्या होती. त्यांच्या महत्त्वानात येणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीला त्यांच्या प्रत्येक हालचालीत काही तरी शिकता येत असे. ध्येयाशी एकजीव होणारी त्यांच्यामार्खी थोर विभूति स्वचित्तच आडळून येईल

शिक्षण क्षेत्रातील तपस्वी गेला

न. गो. सुरू

दि ३१ डिसेंबर १९६३ रोजी, मध्यरात्री हे दुःखद वर्ष संपण्यापूर्वी अदमासे १५ मिनिटे प्रा विश्वनाथ केशव जोग कालवश झाले. आदर्श विद्यार्थी, आदर्श प्राध्यापक, आदर्श संस्थापक या शब्दात ज्याचा गौरव करता येईल असा एक थोर शिक्षणतज्ज्ञ आपल्यातून गेला. विद्यार्थिदशा उज्ज्वल यशाने संपवून पुढील पन्नास वर्षांची हयात त्यांनी केवळ शिक्षणकार्यात घालविली. टिळक, आगरकर आणि गोखले यांची त्याग आणि सेवेची परंपरा सतत डोळ्यापुढे ठेवून शैक्षणिक देशसेवेचे व्रत डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीमध्ये आजीव-सेवकाची शपथ घेऊन त्यांनी स्वीकारले, व तेच व्रत १९३२ साली मॉडर्न एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना करून त्यांनी अखंड निष्ठेने चालू ठेवले आणि त्या संस्थेच्या योगक्षेमाची निरवानिरवीची भाषा बोलूनच त्यांनी देह ठेवला.

प्राचार्य जोगाच्या व्यक्तिमत्त्वात आकर्षक वैशिष्ट्य होते. देह्यष्टि देखणी, मुखावर गौरवर्ण कांति, डोळ्यात निळसर छटा, आवाजात मधुर गाभीर्य, उच्च आणि उदात्त विचारसरणी, भाषेवर प्रभुत्व, चालण्यात, बोलण्यात, वागण्यात खानदानी रुबाव, निष्कपटी ऋजुता, मौलिक मताविषयी कणखरपणा, परंतु लहानसान गोष्टीत अनाग्रही वृत्तीने माणसे जोडण्याची आस्था इत्यादि गुण-समुच्चयाने त्यांनी आपला मर्यादित मित्रपरिवार आणि सहकारी वर्ग स्नेहादराच्या भावनानी आकर्षित करून घेऊन शवटपर्यंत जतन करून ठेवला, इतकेच नव्हे तर त्याच्या सांघिक सहकार्यांच्या बळावर मॉडर्न एज्युकेशन सोसायटीच्या पुणे मुबईतील चार शिक्षणसंस्थांच्या रूपाने नजरेत भरेल असे महत्कार्य घडवून आणले. आणखीहि एकदोन संस्था काढण्याचा त्याचा मानस होता, परंतु खाजगी संस्थांचे प्रश्न आर्थिकदृष्ट्या दिवसेंदिवस अवघड होत चालले असल्यामुळे त्याच्या एका निकटच्या सहकाऱ्याने 'कुटुंबनियोजना' चा सल्ला त्यांना दिला व तो त्यांनी मानला म्हणूनच अलीकडील ५।६ वर्षांच्या काळात सोसायटीच्या संस्थापत्यात भर पडली नाही.

सेवेची तपश्चर्या

आजीव सेवकाच्या संस्थापरंपरेबद्दल आणि त्यातील त्याग आणि सेवा या उदात्त तत्त्वाबद्दल त्यांना फार आदर व अभिमान वाटत असे. 'आता ही आजीव सेवकाची संस्था निरुपयोगी व अनावश्यक झाली आहे. देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर आता आर्थिक त्यागाची समाजाने अपेक्षा करू नये, आजीव सेवकाला त्याच्या योग्यतेचे भरपूर वेतन मिळालेच पाहिजे' अशा तऱ्हेच्या विचारसरणीचे सूर त्यांना कधीहि ऐकवत आणि मानवत नसत. 'शिक्षणक्षेत्रातील सेवा हीहि एक तपश्चर्याच आहे आणि आध्यात्मिक उन्नतीचा हा पवित्र मार्ग आहे. या परंपरेची ज्योत आपण सतत तेवत ठेवली पाहिजे' असा त्याचा सदैव आग्रह असे आणि त्याप्रमाणेच त्यांनी आपले आचरण त्यागाच्या भूमिकेवर सतत शुद्ध ठेवले होते. सोसायटीच्या एका दातृत्ववान् मित्राने त्यांना एकदा सांगितले की, 'तुम्ही वर्षभर अविश्रात संस्थेचेच कार्य करीत राहता, याने प्रकृतीला अपाय होईल, तेव्हा उन्हाळ्याच्या दिवसात थंड हवेच्या ठिकाणी अवश्य जा. तुमच्या मर्यादित मासिक वेतनात हे शक्य नसेल तर मी तुम्हाला

पुरेशी रक्कम देतो ' त्यास त्यानी उत्तर दिले की, ' आमचा हात सस्थेस दिल्या जाणाऱ्या देणगी-साठीच पुढे पसरला जाईल, स्वतः साठी नव्हे तेव्हा जी रक्कम मला देणार असाल तीच तुम्ही सस्थेला दिली तर त्यात मला फार सतोष होईल '

स्वार्थनिरपेक्ष निष्ठा

अशा स्वार्थनिरपेक्षनिष्ठेने त्यानी सस्थाची उभारणी केली असली तरी अहकाराची भावना त्याच्या मनाला कधीहि शिवली नाही त्याचा गौरव करण्यासाठी ' हे सर्व तुमचेच थोर कार्य आहे ' असे कोणीहि म्हटले तर त्या क्षणीच ते उलट प्रत्युत्तर करीत की, ' नाही, हे माझे एकट्याचे कार्य नव्हे यात माझ्याइतकाच या माझ्या सहकारीवर्गाचा वाटा आहे, हे लक्षात असू द्या ' मुवईत पत्रकाराच्या मुलाखतीत एकदा त्याच्या एका माजी सहकाऱ्याने 'मी'पणाची भाषा वापरून तेथील कॉलेजातील इमारतीचा, उपकरण-साहित्याचा आणि निरनिराळ्या विद्यार्थिविषयक योजनाचा उल्लेख केला, तेव्हा मुलाखत संपल्यावर त्यानी त्याला जवळ बोलावून सांगितले की, ' आपल्या या कॉलेजातील विविध कार्यांचा तुम्ही पत्रकाराना उत्तम परिचय करून दिला, परंतु त्यात तुमची 'मी'ची भाषा फार खटकली नेहमी ' आम्ही, म्हणजे मी आणि माझे सहकारी ' यांनी हे सर्व केले आणि करीत आहोत असे सांगत जा '

अशी त्याची नि स्वार्थी निष्ठा, सहकारी वर्गाविषयी वधुभावना आणि सस्थेच्या ठिकाणी अपत्यप्रेम होते सस्थेव्यतिरिक्त दुसरा प्रपंच त्यानी केला नाही सेवानिवृत्ति हा शब्द त्याच्या कोशातच नव्हता असा हा शिक्षण क्षेत्रातील थोर तपस्वी दिवगत झाला म्हणून अखिल महाराष्ट्राला हळहळ वाटणे साहजिक आहे

(संपादक ' केसरी ' याचे सौजन्याने)

प्राचार्य अण्णासाहेब . काही आठवणी

श. वा दांडेकर

१

प्राचार्य कै अण्णासाहेब जोग, मी व मुवईचे एक प्राध्यापक असे तिघे एका वर्षी मुवई विश्व-विद्यालयाच्या इंटरमिजिएटच्या परीक्षेकरता तर्कशास्त्र या विषयाचे परीक्षक होतो आमचे असे ठरले की मी एका प्रश्नपत्रिकेचा मनुदा करून आणावा व दुसऱ्याचा दुसऱ्या परीक्षकाने आणावा. नंतर आम्ही तिघांनी प्रा जोग याच्या येथे वसून चर्चा करून प्रश्नपत्रिका कायम कराव्यात

ही चर्चा करता यावी म्हणून आम्ही आपआपले मसुदे चर्चेच्या दिवसाच्या चार दिवस आधी कै प्रा जोग याच्याकडे धाडावेत पण मी व ते पुण्यातच असल्याने असे ठरले होते की, मुख्य चर्चेचा जो दिवस त्याच्या आदल्या दिवशी मी वा प्रा जोग यांनी मसुदे वाचून घ्यावेत म्हणजे मुख्य चर्चेच्या दिवशी प्रश्नपत्रिका कायम करण्यास फार वेळ लागणार नाही

ठरल्याप्रमाणे आम्ही दोघांनी आपआपले प्रश्नपत्रिकेचे मसुदे प्रा जोगाच्याकडे धाडले व मी आदल्या दिवशी प्रा जोगाच्या घरी गेलो व म्हणजे त्यांना विचारले, “ काय अण्णासाहेब, मसुदे पाहिलेत का ? ” त्यावर जें त्यांनी उत्तर दिले ते त्याच्या चारित्र्यावर उत्तम प्रकाश पाडणारे आहे ते म्हणाले, “ सोनोपत, ही पाहा तुमची पाकिटे ! मी अजून उघडली नाहीत कारण, आजच माझे इंटरमिजिएटच्या मुलाकरता तर्कशास्त्रावरचे शेवटचे व्याख्यान होते तेव्हा आपण प्रश्नपत्रिकेचे मसुदे पाहिले तर न जाणो प्रश्नपत्रिकेतील प्रश्नांना महत्त्व देऊन सांगण्याचा मोह उत्पन्न होईल, किंवा अजाणता तसे होईल म्हणून मी अजून पाकिटे उघडलीच नाहीत ” केवढा सयम !

ज्यांना परीक्षक होण्याचा प्रसंग आला असेल त्यांनाच या सयमाची किंमत कळेल.

२

कै प्रा जोग हे प्रार्थनासमाजाचे अनुयायी व मी वारकरी ! ते निर्गुणोपासक व मी सगुणनिर्गुणोपासक ! असा दोघात मतभेद असूनसुद्धा प्रार्थनासमाजाच्या एका वार्षिक व्याख्यानमालेच्या प्रसंगी मला त्यांनी व्याख्यानाला बोलावले एवढेच नव्हे तर ‘ ईश्वराचे अस्तित्व ’ या विषयावरील तुमचे विचार मांडा असे मला त्यांनी सांगितले आपल्याहून भिन्न मताच्या मनुष्याचे विचार ऐकण्याची उदार वृत्ति त्याच्याजवळ होती

एरव्ही मला असेहि म्हणणारे आण तेहि भक्तिमार्गी ठाऊक आहेत की, दांडेकर अद्वैतभक्ति सांगतात, मग त्याचे व्याख्यानच नको !

व्याख्यानाच्या प्रारंभी मी सांगितले की आज काळ असा प्राप्त झाला आहे की, देवावर ज्याचा विश्वास आहे त्या सर्वांनी एकत्र येऊन ही जी देवच नाही म्हणणाऱ्याची नवी लाट उसळत आहे तिला पायबंद घातला पाहिजे कै. प्रा जोग यांनीहि याच मतास मान्यता दिली.

कै प्रा जोग हे जसे शिस्तीचे भोक्ते व उदार होते त्याचप्रमाणे ते व्यवहारीहि होते आपआपसातील मतभेद विद्यार्थ्यांपर्यंत जाऊ नयेत याची ते शक्यतोवर काळजी घेत उदाहरणादाखल म्हणून एक प्रसंग मागतो मुलाच्याकरता नोटीस काढण्याचा एक प्रसंग होता नोटिशीखाली त्यानी आपली मही केली व ती आपल्या सहकाऱ्याकडे महीकरता पाठवली प्रा जोगाच्या खाली मही करण्यात गौणपणा आहे असे मानून त्याच्या सहकाऱ्याने नोटिशीच्या डाव्या बाजूला स्वतः मही केली. विद्यार्थ्यांच्या पुढे हे जाऊ नये म्हणून प्रा जोग यांनी नोटीस पुन्हा लिहून आपल्या सहकाऱ्याकरता वरती जागा ठेऊन आपण खाली मही केली व आपल्या सहकाऱ्याकडे ती नोटीस पुन महीकरता धाडली तावडतोव त्याने मही केली

“ प्रि जोगाच्यासारखा चिकाटीने व धडाडीने काम करणारा, कर्तव्यदक्ष कर्तृत्ववान, चिकाटीने काम करून कणखरपणाने ते तडीस नेणारा पुरुष विरळा दिमावयास उग्र, करडी नजर पण अत करण अति मृदु, प्रेमपूर्ण अण्णामाहेव वाडिया कॉलेज व मुंबईचे कालिज येथील सर्व तहाहयात सभासदाना व इतर अध्यापकाना आदर्श मार्गदर्शक होते ”

— गो वि तुळपुळे

शैक्षणिक नेतृत्वाने हे शिकावे

प्र. रा. दामले

आम्हा पाचाय जोगाच्या निकट महत्त्वाच्यापैकी ज्येष्ठ, प्राचार्य न गो मुरु यानी दिनांक ४ च्या केमरीत त्याचे मन्दचित्र जिव्हाळाने रेखाटले आहे. मोहि जोगाच्या सहवामात व त्याच्या मार्ग-दामाग्यानी अनेक वर्षे या मन्त्रेत काम केले आहे व जोगाचा निकट परिचय होण्याची सुसंधि मला मिळाली होती.

१९३२ मध्ये माझे एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना झाली व त्या संस्थेतर्फे वाडिया कॉलेज काढण्यात आले, त्या वेळी जोग मुमारे ४५ वर्षांचे होते व डेवरून एज्युकेशन सोसायटीचे जाहीर नामनाद व तत्त्वज्ञानाने प्राध्यापक म्हणून त्यानी सुमारे १८ वर्षे निष्ठेने व यत्नशील प्रकारे कार्य केले होते. यानंतरच्या ३० वर्षांत खरोखरच अचवा वाटेल इतकी मोठी कामगिरी त्यानी केली तीस आमच्या सव मन्था साक्ष आहेत. वाडिया कॉलेजच्या स्थापने-पाहून जोगाच्या सर्व गुणाना जणू एक प्रकारचे नवे आव्हानच मिळाले व १९३२ मध्ये वाडिया कॉलेज १९३८ मध्ये कनरो वाडिया इन्स्टिट्यूट, १९५२ मध्ये रुपारेल कॉलेज व १९५४ मध्ये न्यू लॉ कॉलेज अशा मन्था त्याच्या प्रयत्नाने स्थापितल्या गेल्या व प्रथमपासूनच नावलौकिकास आल्या. या कार्याच्या अनुपगाने मुंबई व पुणे विद्यापीठात त्यानी भरीव कामगिरी केली व रानडे, भाटनगरानी स्थापन केलेला पुण्याचा प्रार्थनामंज मतत कार्यक्षम ठेवला.

अनुवर्णिक देणगी म्हणून आलेले व मयमी राहणीने टिकविलेले आरोग्य हा मी जोगाचा पहिला गुण मानतो. फर्ग्युसनमधील १८ वर्षांत व आमच्याकडील ३१ वर्षांत त्यानी रजा घेतलीच नाही व कधीहि प्रकृतीच्या अस्वस्थतेमुळे त्याचा कामाचा वेग कमी झाला नाही, किंवा काम लावणी-वर्गहि पडले नाही. प्रगल्भ व सर्वगामी बुद्धिसामर्थ्य त्याच्याजवळ होते. इमारतीच्या रचनेपासून सरकार दरवारी मुलाखतीपर्यंत व तत्त्वज्ञान परिपदातील चर्चेपर्यंत कुठेहि त्याची बुद्धि अचूक प्रकारे व यशस्वितेने मचारत असे. महाविद्यालयीन व विद्यापीठीय वर्तुळात जोगाच्या तोडीच्या बुद्धि-मत्तेच्या चार दोनपेक्षा अधिक व्यक्ति आज ३० वर्षांत माझ्या पाहण्यात आल्या नाहीत.

मोठा लोकसंग्रह

कोठल्याहि क्षेत्रात मोठे व भरीव कार्य ज्या व्यक्तीकडून होते, त्या व्यक्तीचे ज्याना सामान्यतः लहान सहान तपशीलाच्या वावी समजल्या जातात त्याकडे अचूकलक्ष असते याची मला जोगाच्या कार्य-पद्धतीवरून पुरेपूर जाणीव झाली. पत्रावरचा पत्ता नीट लिहिला की नाही, मुख्य पाहुण्याच्या वाहनाची व्यवस्था काय केली आहे, सभेच्या निमंत्रणावद्दल स्मरणपत्रिका वेळेवर गेली आहे का नाही, इमारतीत जिना वरोवर कोठे घ्यावयाचा अशा एक ना दोन शेकडो गोष्टीकडे ते जातीने लक्ष पुरवीत. सकृद्दर्शनी लहान वाटणाऱ्या या वावी यशाच्या दृष्टीने फार मोलाच्या असतात. सर्व काही व्यवस्थित, रेखीव, वेळेवर व आकर्षक झाले पाहिजे असा आग्रह असायचा व त्याकरिता जरूर तितके कष्ट स्वतः करण्याची त्याची तयारी असे. कर्तबगारीच्या इमारतीतले हे सकृद्दर्शनी लहान वाटणारे दुवे ज्यानी

साभाळले नाहीत, त्यांना ही इमारत उभीच करता येत नाही, व म्हणून खरा कर्तव्यगार मनुष्य अगदी साहजिकच त्याकडे लक्ष पुरवीत असतो

तसेच कोणतेही सामाजिक कार्य करावयाचे म्हटले की, ते अनेकांच्या सहकार्याशिवाय होऊच शकणार नाही सहकार्य एकवेळ मिळविणे सोपे असते पण टिकविणे फारच कठीण असते व ते टिकवायचे म्हणजे निरनिराळ्या सहकार्याच्या मर्यादा व दोष नीट ओळखूनहि त्याच्यात जे गुण असतील त्याचा उपयोग ते अधिकाधिक करतील अशी वर्तणूक त्याच्याजवळ ठेवणे हे जरूर असते जोगानी आपल्या कार्यक्षेत्रात लोकसंग्रहाचा गुण विशेषत्वाने दाखविला व प्रसंगी अवास्तव सौम्यपणाचा दोष आपणाकडे घेऊनहि निरनिराळ्या पातळीवर आणि स्वभाव-वैशिष्ट्ये असलेल्या सहकार्यास त्यांनी साभाळले

तत्त्वनिष्ठेस उपकारक तडजोड

जोग हे तर्कशास्त्राचे निष्णात प्राध्यापक होते, परंतु जीवन हे नुसते तर्काधिष्ठित नाही म्हणून एखादी प्रवृत्ति किंवा क्रिया तर्ककर्कशपणे ताणण्यात शहाणपणा नसतो हे जोगाच्या सतत लक्षात असे तर्कशास्त्राबरोबर त्यापेक्षा मूलभूत अशा ज्या शास्त्राचा म्हणजे तत्त्वज्ञानाचा ते अभ्यास करीत त्याची शिकवण हीच आहे सुप्रसिद्ध तत्त्वज्ञ प्लेटो व अॅरिस्टॉटल् यांनी सद्गुणाची व्याख्याच 'हार्मनी व मीन (मॉडरेशन)' अशी केली आहे

पण तडजोड म्हणजे तत्त्वाकडे पाठ फिरविणे नव्हे, उलट ज्या तत्त्वावद्दल आपण शब्दात बोलतो व जे प्रथम आपण नुसते कल्पनासृष्टीत ओळखतो ते प्रत्यक्ष व्यवहारात आणून चालतेबोलते व जिवंत करण्यास लागणारा जो सामोपचार व जी तडजोडवृत्ति म्हणतात ती ही तडजोड होय व ती ध्येयाशी किंवा तत्त्वाशी विसंगत नसून त्याचे साधन असते शिक्षण सस्थाचा कारभार यशस्वीपणे करावयाचा म्हणजे विद्यापीठे, सरकार, लोकनेते, पालक व विद्यार्थी या सर्वांशी सबंध येतो व वरील प्रकारची तडजोड योग्य वेळी कशी करावी हे माहीत असण्यावरच कार्यकर्त्यांचे यश अवलंबून असते जोगानी ती अनेक वेळा व उत्कृष्ट प्रकारे केली व म्हणूनच त्यांनी चालविलेल्या सस्था नेहमीच प्रगतिपथावर राहिल्या

शिक्षणाचे थोरवीवर जोगाची एक निष्ठा होती या निष्ठेचा पहिला अर्थ असा की, जी विशिष्ट ज्ञानशाखा आपण अभ्यासाकरिता घेतली त्यात पारगतात असणे व ठेवणे व दुसरा अर्थ ज्या विद्यार्थ्यांशी आपला सतत सबंध या क्षेत्रात यावयाचा त्याच्यावद्दल खरी आपुलकी व जिन्हाळा असणे. जोगाच्या सस्थातील इमारती, उपकरणे, क्रीडागणे उत्तम आहेत, पण त्या सर्वांचा पाया जोगाचे विद्यार्थ्यांवरील व विद्येवरील प्रेम हे होय 'माझ्या शिक्षणसस्थेत येणाऱ्या विद्यार्थि-विद्यार्थिनीला अधिकाधिक चांगले शिक्षण मी देईन व हुषार असोत किंवा साधारण बुद्धीचे असोत, धनिक असोत किंवा गरीब असोत सर्वांना शक्य ती व जरूर ती मदत आपल्या सस्थेत झाली पाहिजे, असा त्याचा नेहमीच आग्रह असे व त्याकरिता अविश्रात श्रम करून व धनिकाचे साहाय्य मिळवून त्यांनी विपुल साधन-सामग्री स्वतःच्या सस्थेस मिळविली

शिक्षणक्षेत्रातील जोगाचे हे कार्य नीट समजावून घेतले तर या क्षेत्रातील कार्यकर्त्यांचा पुष्कळच फायदा होण्यासारखा आहे

(संपादक ' केसरी ' याचे सौजन्याने)

कार्यदीप मालवला ।

सा. पं. सोमण

पुण्यपुरीच्या परिसरात सतत पच्याहत्तर वर्षे तेवत राहिलेला कार्यदीप मालवला । दि. ३१ डिसेबर १९६३ ची ती काळरात्र अकरा वाजून पचेचाळीस मिनिटे सपत आली आणि प्राचार्य व्ही के जोगाची प्राणज्योतीहि विझून गेली । स्वतःच्या बुद्धिसामर्थ्यावर, कार्यकनिष्ठेवर व 'निदोत वानोत सुनीतिमत' अशा समत्वयोगाच्या दैठकीवर ठाण माडून, महाराष्ट्रात खाजगी शैक्षणिक सस्था स्थापून त्या सुयशस्वी करण्याची देदीप्यमान प्रणालिका ज्या कर्मयोग्यानी निर्माण केली त्याच्या उच्च श्रेणीत मानाचे पान पटकाविण्याचे भाग्य प्रा जोगाना लाभले चिपळूणकर-टिळक-आगरकर या मुनितयाला वदन केल्यावर ज्याच्यापुढे मान लवावी व दोन्ही कर जुळावे असे महाभाग म्हणजे शतायुषी महर्षि कर्वे आणि पचाहत्तरी उलटलेले प्राचार्य जोग हेच होत दोघानीहि पैसा, प्रतिष्ठा, मान, इत्यादीची विलोभने नि प्रतिकूल परिस्थिति आणि अर्धवट लोकमत याकडे हेतुत दुर्लक्ष करून आपल्या अगीकृत कार्याच्या सिद्धीसाठी सारे आयुष्य कणश क्षणश, चदनासारखे झिजविले उगाळले जाणारे चदनहि घासून घासून नाहीसे होते त्याचा दरवळणारा सुगंधहि काही वेळाने हवेत विरून जातो पण महापुरुषाच्या कार्याचा सुगंध कालगतीलाहि मागे टाकून, सतत दरवळत राहून, नवकार्यांना प्रोत्साहनच देतो

प्रतिभासंपन्न मालाकार

प्रा जोग प्रथम पुण्याच्या डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीत आजीव सेवक म्हणून तर्कशास्त्र-तत्त्वज्ञान शिकविण्याचे काम फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये करीत होते त्याच वेळी ते नवीन मराठी शाळेचे प्रमुख म्हणूनहि नेमले गेले होते कोठेहि काम करावयाचे असो, तेथे त्याची शिस्त, टापटीप, अद्य-यावत्पणा, कल्पनाविषय, इत्यादि गुणाची छाप पडावयाचीच याच गुणाबरोबर परमेश्वराने त्यांना शरीरसौष्ठव आणि बुद्धिवैभव हीहि दिलेली असल्याने त्याचा ज्याच्याशी सवध येई त्या सर्व लोकांच्या मनावर त्याची विलक्षण छाप पडे या गुणसंपदेच्या जोरावर ते जेरबाई वाडिया ग्रथालय उभवू शकले आणि नवीन मराठी शाळा एक आदर्श आणि नमुनेदार विद्यालय म्हणून सरकार दरवारी मान्यतेस चढवू शकले फर्ग्युसनमध्ये अठरा वर्षे ख्यातनाम प्राध्यापक आणि कार्यकुशल आजीव सेवक म्हणून काम केल्यावर काही मतभेद होऊन प्राध्यापक जोग आपल्या काही निवडक सहकाऱ्यांसह डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीतून बाहेर पडले आणि काही महिन्यांच्या अवधीतच त्यांनी मॉडर्न एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना करून कॅन्टोन्मेन्टमधील 'कॅनॉट हौस' नावाच्या इमारतीत वाडिया कॉलेजची प्राणप्रतिष्ठा केली आपल्याच जुन्या शिक्षणसंस्थेशी कोठेहि विरोध येऊ नये आणि पूर्व भागातील वाढत्या विद्यार्थिसंख्येच्या उच्च शिक्षणाची सोय व्हावी या द्विविध हेतूने प्रा जोग यानी आपले शिक्षणाचे कार्यक्षेत्र कॅन्टोन्मेन्टसारख्या वश, धर्म, भाषा, संस्कृति, यानी समिश्र असलेल्या भूभागात निवडले सुरुवातीस साहजिकच हितचिंतकाना वाटे की, या मराठमोळ्या माणसाचे वस्तान या पाश्चात्य वळणावरील समाजात कसे काय वसते पण प्रतिकूल नि उदासीन परिस्थितीलाहि

अनुकूल नि आस्थेवार्डिक करून घेण्यातच कार्यकुशलाचा पुरुषार्थ असतो आज वडगार्डन रौडवरं वाडिया कॉलेज आणि त्याच्या अनुपगाने आवती भोवती दाटीवाटीने उभ्या असलेल्या सस्था पाहिल्या म्हणजे आवराईतील वृक्षराज फुलाफळानी वहरलेले, वेलीनी वेष्टिलेले असत्याचा सुरम्य देखावा दृष्टीस पडतो ! या मरुभूमीमध्ये ही पुष्पफलवाटिका फुलविण्याची किमया ज्या मालाकाराने केली तो प्रतिभासपन्न मालाकार प्रा जोग हेच होत

“ ते एक शिक्षणप्रेमी व शिक्षणतज्ज्ञ होते, इतकेच नव्हे तर शिक्षणाची सोय व व्यवस्था करण्याचे वावतीतहि ते कर्तवगार होते त्याचे निधनाने शिक्षण क्षेत्राची मोठी हानि झाली आहे ”

— ह वि पाटसकर

“ त्याच्या निधनामुळे पुण्यातील शिक्षणकार्य व समाजकारण याची फार मोठी हानि झाली आहे ”

— ध रा गाडगीळ

प्राचार्य जोग - संक्षिप्त जीवन - वृत्तान्त

प्र रा दामले

अगा ज्या जे चिह्नि ते ई वराचें मनोगत
मृणोनि कलिया निभ्रांत मांपडेचि तो "

जानेश्वरी, अ १८, ओ ९०६

पुढील संक्षिप्त वृत्तान्त चरित्र म्हणून लिहिलेला नाही. एक जवळचा कनिष्ठ सहकारी व सैद्धी म्हणून जोगाबद्दल मला स्वतःला असलेली व इतर सैद्धी व आम यांकडून मिळालेली माहिती थोडक्यात दिली आहे. स्वर्गीय विभागांत हाच वृत्तान्त कांहीमा सविस्तर दिला आहे. एक हेतू माझी कृतज्ञता दर्शविण्याचा व दुसरा जोगांचे बहुमोल गुण व टोळ्यांत भरणारी कामगिरी याची वाचकांच्या टोळ्यांसमोर एक सामान्य रूपरेषा उभी करावी. गुणग्रहणात्मक व आठवणीवजा विशिष्ट लेख या ग्रंथांत आहेत, त्यांची ही एक छोटी पुरवणी होय

जोग कुटुंबाचे एक घराणे नानानांदेव पेजचे पुण्यास मुग्त्यानी कर्म लागले तेव्हा पुण्यास आले सरदार पटवर्धनाबरोबर त्यांनी एक पाग्या तामगाव येथे गेली तेथेहि मावकारी व हुडी व्यवहार चाले व तदनुषंगान घेती, मळे, उमागनी वर्गरेची मोट्या प्रमाणावर कुटुंबाची मिळकत होती यापैकी विशेष रत्नंघरा म्हणून यशवंत नारायण याचे नाव प्रामुख्याने घेतले जाते हे प्रा जोग याचे आजोबा सन १८९० मध्ये ते निवृत्तले त्या गुमागान तामगाव येथील जोग कुटुंबाची परिस्थिति काय होती व नंतर काय होत गेली याची हकीगत या कुटुंबाची वाटणी १९१५ त लवादाने झाली, त्या लवादपत्रात लवाद श्री गिंटे (वकील, वेळगाव) यानी चालील शब्दात दिली आहे -

" वादी-प्रतिवादीचे घराणे जुनाट व कुटुंब मोठे असून प्रत्यात व नामांकित आहे व कर्ते पुरुष फार हृषार व व्यवहारदक्ष असावे असे व्यवहाराचे स्थितीवरून अनुमान होत आहे घराण्यात घोडी असून त्याजवर घालण्याचा नाज दागण्याचा असावा, तसेच परोपकारार्थ ताव्यापितळेची वरीच माडी व घरी नित्य वट्टवाटीस चादीची भाडी असावी, व गावात हे घराणे फार सन्माननीय मानले जात असावे, असे सर्वसाधारण स्थितीवरून दिसते " × ×

" दरम्यान वडील मनुष्य ज्याचा दाव व वजन सर्वांवर वमेल असा कोणी नसल्याने कुटुंबात कोणी नियता राहिला नाही जणी ज्याला संधि मिळेल त्याने साधून घ्यावे असा प्रकार होऊ लागला व एकमेकांचे पटेनामे होऊन परस्पराचा परस्परावरील विश्वास उडाला व हिशेब चोख राखणे व जमा चालवावा तसा व्यवहार चालविणे साहजिकच घडून आले नाही " × ×

" खाजगी व्यवहार करू नये व हिशेब चोख ठेवावे असा जो मूळ पुरुषाचा रोख तिकडे दुर्लक्ष झालेले आहे अशा अडचणीच्या स्थितीत कोठचाहि निर्णय देणे फार जोखमीचे व कठीण झाले आहे "

प्रा जोग याचा जन्म मातुलगृही अष्टें येथे ता १।३।१८८८ रोजी झाला अनेक वर्षांनंतर मूल झाले व तोहि मुलगा या आनदात असताच प्रसूतीनंतर अवघ्या दहाच दिवसांनी मातुश्री निवर्तल्या अष्ट्या-हून त्यास मग तासगावी आणले व दाईकरवी त्याचे सगोपन झाले वर्ष होते न होते, तोच वडील केशवराव तासगावी मळचावर गेले असता अचानक वारले चुलते कृष्णराव यांनी या लहान वयात योग्य लक्ष पुरवून त्याचा साभाळ केला जोगाचे वडील केशवराव यांनी काही थोडे दिवस शिक्षक म्हणून भावे स्कूलमध्ये काम केले नोकरी करण्याची आवश्यकता नव्हती तरीहि सर्व भावानीच घरी वमून काय करायचे म्हणून त्यांनी नोकरी धरली असावी यशवत नारायण याची इच्छा व त्यांनी सुचविलेली व्यवस्था याकडे हळू हळू दुर्लक्ष झाले व चुलतेहि एकापाठोपाठ एक निधन पावले ज्यानी इस्टेट मिळविण्याकरिता कष्ट केलेले नमतात त्याचे हाती ती आली म्हणजे स्वार्थपरायणता, अप्रामाणिकपणा, व गैरव्यवस्था ही फैलावतात नसेच झाले व आईवाप दोघेहि नसलेला चि विश्वनाथ याला कुणीच वाता उरला नाही सावव आई जी लग्नानंतर काही महिन्यातच विधवा झाली, ही पण लहान व अननुभवी. ८-१० वर्षांचे असताना जोग शाळेकरिता पुण्यास आले व जोगेश्वरीजवळ जोगाचा वाडा आहे त्यात विन्हाड करून आई व ते अशी राहिली जोगाचे एक चुलत वधु व्यंकटेश गोपाळ यांनी सन १९०१ मध्ये वाटपाचा दावा केला व लो टिळक यांनी लवाद म्हणून त्याची वाटणी वेगळी करून दिली बाकी कुटुंब समार्डकच राहिले ते पुढे १९१५ मध्ये श्री गिंडे, वकील वेळगाव, यांनी लवादाने वाटणी केली तोपर्यंत तसेच होते

दरम्यान स १९०४ मध्ये तासगावचे एक सन्मान्य रहिवासी व जोग कुटुंबाचे स्नेही श्री देवधर याची एकुलती एक कन्या नर्मदा (सौ गगावार्ड) हिचेशी जोगाचा विवाह झाला जोग मडळीचे मानाने देवधर मध्यम स्थितीतले तेव्हा एकदर जोग कुटुंबात हा विवाह विशेष समत नसावा जोगाचे चुलत वधु व्यंकटेश गोपाळ यांनी त्यावावत विशेष पुढाकार घेतला जोगाचे जीवनात त्यांना यश आले, त्याला त्याची निष्ठा धैर्य कर्तवगारी ही तर कारणीभूत आहेतच परंतु त्याचे वैवाहिक जीवनातील सुख व समाधान हाहि त्याचा मोठा घटक आहे जोग स्वतः वढल फार वोलत नसत परंतु अनेक प्रसंग, अडीअडचणी, यातून आपणास ज्ञान पडू न देता जोग 'वाईनी' ससार कसा चालविला यावद्दल ते कधी मधी सागत मुलामुलीचे विद्याभ्यास, त्याची लग्ने, पुष्कळ वर्षे वेताच्या मासिक वेतनात मुलावाळाच्या कुटुंबाच्या गरजा भागविणे व जोगाचे काम अव्याहत चालू शकेल अशा प्रकारे त्याची प्रकृति व सुखसोयी सभाळणे हे त्यांनी १९०४ पासून १९६३ मध्ये जोगाचे निधन होईपर्यंत सतत केले पत्नीची पतिसेवा ही नेहमी प्रेमावर अधिष्ठित असते व म्हणून ती खुपीची असते तरीपण ती विनमोल असते हे सर्व समजस व्यक्तीस माहीत असते 'I lived happily ever afterwards' असे चर्चिलने आपल्या वैवाहिक जीवनाचे वर्णन केले आहे त्याचे तात्पर्य हेच होय

जोगासारखी कर्तृत्ववान् माणसे एका अर्थी फार कडक असतात व स्वीकृत कार्यात सर्वसामान्य गोष्टी विसरतात ससारातील जोडीदारास त्या सर्व पाहाव्या लागतात परंतु जोगाची ध्येयनिष्ठा ही सासारिक जीवनाशी व त्यातील जवाबदाच्या, सुखसमाधान याशी सुसगत होती भावनोत्कटता व वात्सल्य यांना त्याचे जीवनात मोठे स्थान होते ध्येयवादी व्यक्तीला जी सहज शिस्त लागते ती त्याचेत होती साधेपणा, अनौपचारिकता, लहानाच्या गुणाचे कौतुक कर-

ण्याचा स्वभाव या सर्वांमुळे कार्यव्यापृत, करारी व काहीमे अवोल व भिडस्त असे जोग होते तरीहि ते कुटुंबियाचे प्रेम व आदर वाढत्या प्रमाणात संपादन करू शकले वैवाहिक जीवनाच्या प्रारंभीच्या काळात परिस्थितीची जी वाढत आली त्यावेळीहि त्यांनी आपल्या कौटुंबिक जीवनाकडे दुर्लक्ष केले नाही व सर्वां जोग याचे मनावर गरिबीशिवाय कंगलाहि ताण पडू दिला नाही कौटुंबिक सौमनस्य व स्वास्थ्य त्यांनी नेहमीच जोपासले

समाईक मिळकतीतील जगम मिळकत, दागिने, जडजवाहिर याची अफरातफर होऊ नये व ज्याला त्याला आपला योग्य हिस्सा मिळावा म्हणून जोगातर्फे विशेषत त्याचे श्वशुर देवघर यांनी खटपट केली व त्याच्या वाटणीस आलेले जिन्नस मिळविले देवघराच्या व इतर आप्ताच्या खटपटीने बरीच रोकड व दागदागिने लग्नानंतर लवकरच जोगाचे हाती आले इतकी रोकड किंवा रोकडबजा माल्यवान् जिनसा या अल्पवयीन, अननुभवी व बडील माणसाचा आधार नसलेल्या मुलाजवळ सुरक्षित राहणे कठीणच होते व नसेच ज्ञाने पैमे खर्च करण्याचे, विशेषत त्याचा उपयोग करून एकदम पुष्कळ अधिक पैमे मिळविण्याचे, मार्ग सुचविले जातात, स्नेही मोवती एकदम वाढतात व पैशाला पाय फुटताना त्यातच त्यांना दुसऱ्याच्या उपयोगी पडण्याकरिता जामीनकी स्वीकारण्याचा मोह पडला व ती पुर्ण करण्यात उरलेली सर्व शिल्लक गेली व एकत्रातील वाट्याच्या जमिनी कुटुंबातील उत्तर काही व्यक्तीस लावून द्याव्या लागल्या १९०८ मध्ये जोग भावे स्कूलमधून मॅट्रिक ज्ञाने त्याचे आधीची काही वर्षे या वाढतीत गेली व त्याचे आधी काही व नंतर काही वर्षे, आप्ताची मदत, स्कॉलरशिप, शिकवण्या व काटकसरीची राहणी यांनी आपला व आपली आई व पत्नी याचा निर्वाह त्यास करावा लागला

स्वाभिमान, मरळपणा, कगरीपणा, मौजन्थ, खरा खानदानीपणा या गुणाचे जोरावर लक्ष्मीने पाठ फिरविली तरीहि मरम्बतीची अत करणपूर्वक सतत सेवा करून जोगानी आपल्या जीवनात अतिशय लोकोपयोगी कार्य केले व लौकिक मिळविला त्याचा या वेळीच पाया घातला निष्ठेने विद्याभ्यास करून त्यांनी परीक्षात उत्तम यश मिळविले १९१२ साली बी ए च्या परीक्षेत इंग्रजी विषयात सर्वाधिक गुण मिळविल्याबद्दल त्यास मुंबई विद्यापीठाचे एलिस पारितोषिक मिळाले लगेच फर्ग्युसन कॉलेजात इंग्लिशचे ट्यूटर म्हणून त्याची नेमणूक झाली ट्यूटर अमृतानाच प्रा भाटे याचे रजेचे मुदतीत इटरार्ट्सला तर्कशास्त्र या विषयाचे अध्यापन त्यांना करावे लागले व तत्पूर्वी अध्यापनाचा अनुभव नसतानाहि त्यांनी ते इतके उत्कृष्ट प्रकारे केले की त्याचे त्यावेळचे विद्यार्थी डॉ बँध याचे आठवणीत उल्लेख केल्याप्रमाणे विद्यार्थ्यांना ते प्रा भाट्याच्या अध्यापनापेक्षाहि सरस वाटले आपली मूळ भूमिका शिक्षकाची हे जोग कधीहि विमरले नाहीत व शिक्षकाचे कर्तव्य त्यांनी नेहमीच आस्थेने, निरलसपणे व वाकबगारपणे केले १९१४ मध्ये एम् ए झाल्यावर डे ए सोसायटीचे ते १९१५ मध्ये आजीव सभासद झाले व ते फर्ग्युसन कॉलेजात प्रोफेसर म्हणून काम करू लागले सोसायटीचे रिवाजाप्रमाणे ते काही वर्षे न्यू इ स्कूलमध्ये शिकवीत असत जोग नवीन मराठी शाळेचे सुपरिटेडेंट १९२१ ते १९३२ पर्यंत होते त्याचे आधी प्रा कानिटकरानी या शाळेचे स्वरूपात फार महत्त्वाचा बदल केला होता व ती आधुनिक केली होती जोगानी तेच उपक्रम पुढे चालू ठेवले व शाळेच्या लहान मोठ्या सर्व उद्योगात आस्थेने लक्ष घातले येथेच प्रथम सर कसो याची व त्याची भेट झाली व सर कसो यांनी शाळेच्या Recreation Hall करता मोठी देणगी दिली कानिटकर—जोग याच्या निमंत्रणावरून त्यांनी जो. ११

फर्ग्युसन कॉलेजला भेट दिली व मर कन्नो याच्या दातृत्वामुळे जेरवाई वाडिया लायब्ररीचा फर्ग्युसन कॉलेजला लाभ झाला जोग मुवई विद्यापीठाचे कार्यातहि लक्ष घालू लागले व प्रथम बोर्ड ऑफ स्टडीज इन् फिलॉसफी व फॅकल्टी ऑफ आर्ट्सचे समामद व नंतर १९२९ साली मीनेटचे फेलो ते झाले. या काळात म्हणजे मन १९२१ पासून १९३० पर्यंत डे ए सो चे आजीव सेवकात काही स्वभाव-विशेष व काही सार्वजनिक मनभेद यामुळे गट निर्माण झाले व त्याची झळ सर्वांस पोचू लागली वृत्तीने जोग तडजोडवादी असूनहि त्यास एका पक्षाचे समामद व्हावे लागले व शेवटी हे मतभेद विकोपास गेले व सोमायटीचे व्यवस्थापक-मंडळाने आपले विशेष अधिकार चालवून जोगासह सहा ज्येष्ठ आजीव सेवकाना नेवानिवृत्त केले त्या अकल्पित व खेदजनक घटनेने खचून न जाता शिक्षणाचे जें कार्य आपण आजवर डे ए सोमायटीत केले तेच चालू ठेवण्याकरिता पुण्याचे पूर्वभागात जोग व त्याचे सहकारी यांनी नवीन महाविद्यालयाची स्थापना करण्याचे ठरविले मर कस्तो व मर नेम यांना ती योजना पमत पडली व त्यांनी वेळोवेळी उदारपणे द्रव्यमाहाय्य दिले व इतरहि बहुमोल मार्गदर्शन केले या नव्या कॉलेजची प्रस्थापना व त्याची वाढ हा जोगाच्या कर्तव्यगारीचा मध्यविंदु होय तेथून सतत वाढत्या जोमाने त्याची कार्यशक्ति उपयोगात आली व पुढील ३० वर्षांत अचवा वाटेले इतके शिक्षणकार्य त्यांनी केले सहकाऱ्यांचा विश्वास व आदर जोपामणे, विद्यार्थ्यांच्या अडचणी ओळखून त्यांच्या सर्वांगीण प्रगतीकरिता तळमळीने प्रयत्न करणे, मस्येला जनतेतील शिक्षणप्रेमी व्यक्तींचा पाठिंबा मिळविणे, अगदी लहानमहान गोष्टीपासून सर्व कार्यांत टापटीप, व्यवस्था, पद्धत-शीरपणा याकडे लक्ष पुरविणे हे जोगानी मतत केले व खरोखरच तनमनघन या नव्या मस्येच्या एकनिष्ठ सेवेत घालविले ईश्वरकृपेने सर कस्तो वाडिया या असामान्य दात्याचा विश्वास व आदर त्यांना मपादित करता आला व या असामान्य दात्याने वाडिया कॉलेजच्या पहिल्या १५ वर्षांत कॉलेजला जें जें लागेल ते ते श्रद्धा पुरवले

सस्येवढल मर कस्तो यांना मतत आस्था वाटावी हे एकच कार्य जोगानी केले अमते तरीहि ती फार बहुमोल सेवा होती, कारण असा उदार व मूज दाता क्वचितच एखाद्या सस्येला मिळाला असेल सस्येच्या कार्याकरिता जोगाच्या त्याचेगी आलेल्या निकट मवधामुळे परस्परस्नेह निर्माण झाला व जोगाची कार्यपद्धति व कार्यक्षेत्र यावरहि कन्नो वाडियाचे व्यक्तित्वाचा फार इष्ट परिणाम झाला वाडिया कॉलेजच्या मस्थापनेत व प्रगतीत जोगानी एकनिष्ठेने कामाचा फार मोठा वाटा उचलला — इतका की, 'वाडिया कॉलेज म्हणजे जोग' असे समीकरणच जनतेचे मनात स्थापित झाले व But for Joag there would have been no Wadia College असे स्वतः सर कस्तो यांनी उद्गार काढले जोग स्वतः मात्र असे कधीच समजले नाहीत व सर्वांचे सहकार्यामुळे व कस्तो वाडियाच्या उदार पाठिंब्यामुळे हे सर्व झाले असे ते नेहमी म्हणत

जोगाचे आग्रहामुळेच कॉलेजचे पहिले प्राचार्य म्हणून प्रा. कृ. मा. खाडके याची निवड झाली त्यांनी १९३२-३८ या मुदतीत या कॉलेजमध्ये अभ्यास, क्रीडा, कलाकौशल्य इत्यादि सर्व बाबतीत उत्तम प्रथा पाडल्या व जातिनिरपेक्ष, खेळीमेळीचे व मोकळे सामाजिक वातावरण आस्येने जोपामले १९३२ ते ३६ पर्यंत स्टेशनजवळील कॅनाट हाऊसचे इमारतीत कॉलेजचे काम चाले नंतर सोसायटीने स्वतःची जागा घेऊन इमारती वाढल्या पहिल्या पाच मात वर्षांतच आर्ट्स विर्लिडिंग, मायन्सची इमारत, अमेमळी हॉल, जिमखाना पॅव्हेलीयन, डायनिंग हॉल,

मुलांने व मुलांने एक एक होमेटेची उमारत असा नव मुल्य उमारती तयार जाल्या श्रीडागण, प्रवाच्य, निर्माण उपकरणां या नशाते उत्तम लक्ष पुर्नविने मेळे व एक उत्तम चाललेले महा-विद्यालय म्हणून कॉलेजचा ऐतिहासिक परिवर्तना काही वर्षांनंतर जाल्या विद्यापीठीय परीक्षा, आंतर-विद्यापीठीय परीक्षा, सामान्यतः तयारतम यान कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांनी गृहणीय यश मिळविले जातिधर्मनिग्रह व वैयक्तिकीय न्याय्यता ही या कॉलेजची प्रथमगणनूनच वैशिष्ट्ये आहेत. त्याम या काळी यांनी उत्तेजा मागण्यात आले १९३८ मध्ये जोगातले प्राचार्यपद आले पहिली महा वर्षे जोगाच्या मध्याच्या विद्यार्थ्यांनी प्राचार्यपद पदावरचे व नेमेटरी म्हणून सोमायटीच्या व्यापक तयारी जोगात नसा आले १९३८-५० जोग राठिया कॉलेजने प्राचार्य होणे आर्थिक दृष्ट्या कॉलेजला त्याली राती वर्षे पार अचणीची होती परंतु त्याहि विमान जोगानी कॉलेज जीवनाचे पत्ताहि वैशिष्ट्यात आला होत आले नसा व मध्याच्या काळाच्या महतीपासून विद्यापीठ, सरकाराजी तयारीचा व्यवसाय व जमागण यातले तारीख लक्ष पुर्नविने त्याने प्रारंभीचे महकारी आजीव नभानर हे आभारी व निष्ठावान प्राध्यापक होणे त्याने महकारीने व दृढदृष्टी नवे महकारी मिळवून जोगाती मध्येने काय उत्तम प्राप्ती न्याय्यते

१९३८-३९ मध्येन कसो वाठिया राठिया उत्तेजनाने व उदार माहयाने तात्विक शिक्षणाची नोंद करण्यात आला Department of Applied Electricity ची स्थापना जाली लवकरच त्याचे Cusrow Wadia Institute of Electrical Technology यात रूपानर जाले व इस्टिड्यूटचे पहिले पदवीदार नर जात कॉलेजिले याने आले न १९४४ मध्ये जाले या मध्येला सर कसो यानी प्रारंभी दोन वर्षांत ३ लक्षाची व नंतर आपले मृत्युपत्राने ३ लक्षाची अशा देणग्या दिल्या अशीतले भाग्य नगरा व राज्यनगरा यांच्या टेनिनाट शिक्षणग्रंथातर्फे या मध्येच्या वाढी-कनिता अनेक वेळा मोठी मदत मिळाली व आज या मध्येन Civil, Mechanical व Electrical Diploma तनिता, व Certificate Courses तनिता मिळून मुमारे १००० विद्यार्थी आहेत शिवाय मगगाट राज्यनफे अनेक वर्षे येथे इन्स्ट्रुअल ट्रेनिंग सेटर चालविले जाते इमारती, उपकरणे इत्यादींवर या मध्येन आजपर्यंत मुमारे ११ लक्ष रुपये खर्च जाले आहेत व यापुढे पार पाडण्याच्या आणगी योजनाहि केलेल्या आहेत न्या लवकरच कार्यवाहीत येतील अशी अपेक्षा आहे

१९३८-५० या काळात जोगानी केलेल्या कार्यामुळे वाठिया कॉलेज सर्वप्रकारे सुप्रतिष्ठित जाले Foundation Lifemembers मंडले नर वागी सर्व महकारी व जोग याचेमध्ये वय व अनुभव दोनहि वाढतीत पुणल अतर शिवाय जोग नामान्यत कमी बोलके व कार्यव्यापृत तरीहि तारतम्याने जोगानी नवे महकारी जोडले व त्याम उत्तेजन दिले मस्था वाढीस लागली असल्याने व आर्थिक मदी-मुळें यातली काही वर्षे आर्थिक दृष्टीने पार अचणीची गेली परंतु महाविद्यालयीन जीवनाची सर्व अंगे जोगानी सभाळली व जोगामली १९४२ ची स्वातंत्र्य चळवळ, १९४६ मधील वसतिगृहातील तात्पुरते असमाधान, १९४८ पासून पुणे विद्यापीठाच्या स्थापनेनंतर केंद्रीकरणाचा झालेला वाद, या सर्वातून यवीरपणे व चातुर्याने जोगानी मध्येस मार्गदर्शन केले परस्पर सहकार्य, सौजन्य, शिस्त, वेळारूपणा, कलानपुण्य व अभ्यास वृत्ति ही सर्व वाढीस लावली विद्यापीठात व सुशिक्षित जनतेत कॉलेजचा लौकिक वाढत चालला व कसो व नेस वाडिया या व इतर दानशूर स्नेह्याच्या मदतीने विद्यार्थ्यांच्या अध्यापनास लागणाऱ्या सर्व सुखसोयी सस्थेसाठी मिळविल्या गेल्या.

१९५० मध्ये जोग वाडिया कॉलेजच्या प्राचार्यपदावरून निवृत्त झाले त्याच वेळी व काहीसे त्यामुळे सोसायटीचे मुबईस एक महाविद्यालय असावे या कल्पनेस दुजोरा मिळाला वाडिया कुटुंबाशी घद्यानिमित्त निकट संबध असलेले व त्याचे विशेष परिचयाचे श्री गोवर्धनदास रूपारेल यानी वाडिया कॉलेजकरिता एक मुलीचे वसतिगृह वाधण्याकरिता देणगी दिली होतीच मुबईस आमचे सोसायटीने कॉलेज स्थापन करणे त्यासहि स्वागताह वाटले व त्यानी शक्य ती मदत करण्याचे अभिवचन दिले वाडिया कॉलेजच्या सस्थापनेच्या वेळेपेक्षा आता परिस्थिति वेगळी होती वाडिया कॉलेज २० वर्षे उत्तम प्रकारे चालविल्याने सोसायटीस एक विशिष्ट दर्जा प्राप्त झाला होता व धनिक, विश्वविद्यालय, सरकार या सर्वांकडून सोसायटीचे प्रयत्नास उत्तेजन व पाठिवा मिळेल अशी स्थिती होती तरीहि मुबईसारख्या ठिकाणी चागली जागा मिळवून मोठमोठ्या इमारती उभारणे व अध्यापनाकरिता सुसज्ज करणे हे सोपे नव्हते माटुगा रोड (Western Rly) स्टेशनजवळ सुमारे १० एकर जागा Land Acquisition चे तरतुदीप्रमाणे मिळवून तीन चार महिन्यातच कॉलेजची मुख्य इमारत उभी केली गेली पहिल्याच वर्षी विद्यार्थ्यांची सख्या (दोन वर्गांत) १३०० होती व ती सतत वाढत गेली जागेकरिता सुमारे ८ लक्ष रुपये द्यावे लागले श्री चिंतामणराव देशमुख व श्री काकासाहेब गाडगीळ याच्या सौजन्याने ती रक्कम देण्याकरिता हप्ते मिळाले व विद्यार्थ्यांची फी, व विद्यापीठ अनुदान मंडळ, भारत सरकार शिक्षण खाते इत्यादीच्या साह्याने चारपाच वर्षांत कॉलेजच्या सर्व मुख्य इमारती उभारल्या गेल्या व ग्रंथालय व उपकरणी याची उत्कृष्ट सोय केली गेली १९५४ मध्ये याच जागेवर New Law College ही सस्था काढली गेली रूपारेल वन्धू, विद्यापीठीय शिक्षणज्ञ याची मदत मिळवून व वाडिया कॉलेजमधील अनुभव लक्षात घेऊन, परंतु मुबईची काही अशी वेगळी असलेली परिस्थिति ओळखून, जोगानी प्रयत्न केले कॉलेजकरिता कै प्रा कृ पा कुलकर्णी, प्रा अय्यर, प्रा भागवत, प्रा पद्मावळी, प्रा देशपांडे यासारखे नाणावलेले प्राध्यापक प्रथमपासून मिळविण्यात आले रूपारेल कॉलेजची व लाँ कॉलेजची स्थापना व त्याची प्रगति ही जोगाच्या कार्यकौशल्याचा व त्यानी आपल्या कार्याने मिळविलेल्या प्रतिष्ठेचाच एक पुरावा होय रूपारेल कॉलेजचे प्राचार्य म्हणून कै प्रा चिं व जोशी याची निवड केली होती त्याची धडाडी, उद्योग-प्रियता, विद्यार्थ्यांबद्दल आस्था व सस्थेविषयक एकात्मता या गुणांचाहि रूपारेल कॉलेजचे यशात मोठा वाटा आहे व जोगाना ही जाणीव सतत होती

१९५७ मध्ये वाडिया कॉलेजचा रौप्यमहोत्सव साजरा झाला ज्या संस्थेत १९३२ मध्ये २५० विद्यार्थी भाड्याच्या जागेत शिकविण्यास प्रारंभ झाला त्या संस्थेत १९५७ मध्ये सुमारे २००० विद्यार्थी झाले व सस्थेच्या स्वतःच्या जागेत उत्तम उपकरणानी सुसज्ज अशा भव्य इमारती, ग्रंथालय, क्रीडांगण उभी राहिली हे महाविद्यालय मुबई विद्यापीठ व पुणे विद्यापीठ यात सुप्रतिष्ठित महाविद्यालय म्हणून समजले गेले जोग व त्याचे प्रारंभीचे सहकारी याच्या जीवनातील हा खरोखरच सोन्याचा क्षण होय या मंडळीनी मध्यम वयानंतर आरंभिलेले कार्य इतके यशस्वी व्हावे व या एका सस्थेच्या आधारावर Cusrow Wadia Institute, Ruparel College व New Law College अशा तीन सस्था नावारूपास याव्या ही खरोखर भाग्याची गोष्ट होय वाडिया कॉलेजच्या रौप्यमहोत्सवाचे समारंभ नेत्रदीपक झाले मुख्य पाहुणे श्री चिंतामणराव देशमुख (त्यावेळी ते विद्यापीठ अनुदान मंडळाचे अध्यक्ष होते) होते वाडिया कॉलेजचे प्रगतीबद्दल त्यानी खालीलप्रमाणे उद्गार काढले —

“The record which has just been read out to you in picturesque and stately prose by Principal Suru is one of which any educational authority might be justly and legitimately proud. The progress and the development of the college have been all that anyone could have wished for.”

सन १९५८ मध्ये मुंबई विद्यापीठातर्फे कॉमनवेल्थ विद्यापीठ परिषदेच्या कॅनडामधील वैठकीस प्रतिनिधि म्हणून जोगाची निवड झाली. त्याच वर्षी फर्ग्युसन कॉलेजमधील त्याचे सहकारी व विद्यार्थी यांनी त्यावेळचे केरळचे राज्यपाल डॉ. रामकृष्ण राव (जोगाचे एक वेळचे विद्यार्थी) याचे हस्ते जोगाचा सत्कार केला व त्याचे तैलचित्र मध्येम मेट म्हणून दिले. हा समारंभ एका अर्थी जोगाच्या यशाचा सर्वोच्च बिंदु मानता येईल. कारण १९३२ मध्ये ते ज्या कॉलेजातून काहीशा दुःखद परिस्थितीत निवृत्त झाले, तेथे व त्याच महकाऱ्याकडून त्याच्या शैक्षणिक सेवेचा हा गौरव होत होता. मागे अप्रिय असे जणू काही झालेच नाही इतक्या साहजिकपणे जोगानी फर्ग्युसन कॉलेज व त्याचे अप्पासाहेब पराजप्यामारखे थोर कार्यकर्ते याचेबद्दल कृतज्ञता व्यक्त केली व वाडिया कॉलेजमध्ये व इतरत्र आपण केलेले कार्य हे आपणास फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये मिळालेल्या स्फूर्तीमुळे व त्याच कार्याचा भाग म्हणून केले असे सांगितले. १९५८ मध्ये काही महिने त्यांना एक प्रकारचा थकवा आला होता परंतु थोड्या विश्रांतीनंतर पुनः नेहमीच्या उत्साहाने ते सोसायटीच्या स्स्थाचे व मुंबई विद्यापीठातील कार्य करू लागले व अखेरपर्यंत अविश्रात ते त्यांनी चालविले. १९६३ चे मध्येवरमध्ये कसो वाडिया इन्स्टिट्यूटचा रौप्यमहोत्सव साजरा झाला. कसो वाडियाचे उत्तेजनाने व साहाय्याने केलेला तात्त्विक शिक्षणाचा प्रयोग इतका यशस्वी होईल व पश्चिम महाराष्ट्रातील एक अव्वल दर्जाचे Poly-Technic म्हणून लौकिक मिळवील असे प्रारंभी वाटले नव्हते. कसो वाडिया याचे दूरदर्शित्व व औदार्य व जोगाची चिकाटी व व्यवहारकौशल्य या दोहोम त्याचे श्रेय आहे. सोसायटीच्या घटनापैकी जोगानी पाहिलेली ही शेवटली महत्त्वाची घटना. लवकरच जोगाचे प्रकृतीत विघाड सुरू झाला. नोव्हेंबरचे सुरवातीपासून तो सारखा वाढतच राहिला. नोव्हेंबर १५ चे सुमारास हवापालट व उपचार याकरिता ते मुंबईस गेले. तेथे असतानाच ते मुंबई विद्यापीठाच्या Syndicate च्या एका सभेस हजर राहिले व एका महत्त्वाच्या विषयावर उत्कटतेने बोलले. प्रकृतीतील दोष अधिकाधिकच वाढत राहिले. त्यातहि पडून पडून ते सोसायटीचे काम करीत व शेवटपर्यंत सर्व वेळ तेच विचार त्याचे मनात धोळत असत. उत्तमोत्तम वैद्यकीय उपचार चालू होते, पण उपयोग झाला नाही. शेवटी तारीख ३१ डिसेंबरला मध्यरात्री जोग कालवश झाले.

न्यायमूर्ती रानडे व डॉ. भाडारकर या दोन थोर व्यक्तींपासून जोगानी पुष्कळ स्फूर्ति घेतली व विशेषतः त्यांनी धार्मिक सुधारणेबाबत जे कार्य केले त्याने पूर्ववयातच जोग आकृष्ट झाले. पुणे येथील प्रार्थनासमाजाचे ते गेली चाळीस वर्षे सक्रिय सभासद होते व शेवटी अनेक वर्षे अध्यक्ष होते. शैक्षणिक क्षेत्रातील त्याचा कामाचा व्याप सतत वाढत गेला तरीहि पुण्यात असले तर रविवारची प्रार्थना त्यांनी कधी चुकविली नाही व वैयक्तिक व सामाजिक जीवनात प्रार्थनासमाजाची शिकवण पूर्णपणे अंगी वाणविली.

जोग सन १९२१ मध्ये मुंबई विद्यापीठाच्या तत्त्वज्ञान-मंडळाचे व आर्ट्स फॅकल्टीचे सभासद झाले. १९२९ मध्ये ते सिनेटचे फेलो झाले. ते अॅकॅडेमिक कौन्सिलचे सुमारे तीस वर्षे व गेली पंधरा वर्षे मिडीकेटचेहि सभासद होते. याप्रमाणे सतत ४० वर्षे जोगानी ह्या विद्यापीठाची निष्ठा, स्वार्थत्यागपूर्वक व रचनात्मक पद्धतीने सेवा केली. विद्यापीठामध्ये चर्चस येणाऱ्या सर्व महत्त्वाच्या

प्रज्ञावावत ते आपली मते विचारपूर्वक वनवीत व स्पष्टपणे मांडीत ह्या विद्यापीठाकरिता त्यांनी केलेल्या कार्यामुळे त्याम त्या विद्यापीठात विशेष मानाचे स्थान प्राप्त झाले होते ह्या स्मारक-ग्रंथातहि मरुस्तुम ममानी, श्री डोंगरकेरी, डॉ वाड, श्री मार्शल व मुवई विद्यापीठाचे आजचे कुलगुरु डॉ माटे इत्यादींनी जोगाच्या कार्याविषल सादर गौरव केला आहे

पुणे विद्यापीठाचे स्थापनेचे वेळी व नंतर दोन वर्षे ते त्या विद्यापीठाच्या सर्व महत्त्वाच्या मंडळांचे सभामद होते व अनेक महत्त्वाचे मतभेद व आजका असूनहि त्यांनी इतर कार्यकर्त्यांवरोवर मन पूर्वक व सामोपचार वृद्धीने सहकार्य केले ह्या विद्यापीठात महाविद्यालयीन शिक्षकांची कमाल वयोमर्यादा माठ ठरविली गेल्याने (आता त्यावावत काही बदल करण्यात आला आहे) १९५० च्या ऑक्टोबरपामून जोगानी वाडिया कॉलेजचे प्राचार्यपद सोडले व त्यावरोवरच विद्यापीठ मंडळावरील त्याची जागा गेली शिवाय वाडमय व विज्ञान ह्या शाखातील मध्योत्तर शिक्षणाच्या सूत्रीकरणाचा जो अनावश्यक वाद विद्यापीठात झाला त्यामुळेहि जोगाम विद्यापीठाच्या कार्यात अधिक भाग घेणे अशक्य झाले त्या वादाचा शेवटी जो निकाल झाला त्यावरून त्यावावतची जोगाची भूमिकाच योग्य होती असेच दिमून आले एका घटक महा-विद्यालयाचे कार्यकर्ते म्हणून घटक महाविद्यालयास विद्यापीठाचे कार्यात योग्य स्थान मिळावे व त्यातच विद्यापीठाचे खरे हित आहे अशी जोगाची भूमिका होती, तीहि अनेकाना प्रथम रुचली नव्हती मुवई विद्यापीठात व त्याहूनहि विशेषत माँडर्न एज्युकेशन सोसायटीत जोगाना इतके काम होते की, त्याम पुणे विद्यापीठाचे कामात अधिक लक्ष घालता आले नाही हे सोसायटीचे दृष्टीने वरेच झाले परंतु त्यात विद्यापीठाचा तोटाच झाला असे म्हणावे लागेल

१९१५ मध्ये फर्ग्युसन कॉलेजात तत्त्वज्ञानाचे प्राध्यापन मुट केल्यापामून १९५० साली वाडिया कॉलेजचे प्राचार्यपद सोडीपर्यंत मतत ३५ वर्षे अध्यापनाचे काम जोगानी आवडीने, निष्ठेने व वाकवगारपणे केले जीवनाच्या कोठल्याहि क्षेत्रात उत्तम यश मिळेल असे वैद्विक मामर्थ्य व उद्योगनिष्ठा त्याचेजवळ होनी, परंतु विचार करून देशमेवेचे साधन म्हणून अध्यापनाचे कार्य करावयाचे असे त्यांनी शिक्षण घेत असतानाच ठरविले व त्या निश्चयापामून ते कधीहि विचलित झाले नाहीत दुय्यम शाळेत शिक्षक म्हणून, प्राथमिक शाळेचे मुपरिटेडेंट म्हणून व कॉलेजात प्राध्यापक म्हणून त्यांनी विद्यार्थ्यांचे अधिकाधिक हित कसे होईल हे मतत पाहिले व त्याकरिता होमने मतत परिश्रम केले तर्कशुद्ध, अस्खलित, मय, निवेदन हा जोगाचा अध्यापनाचा विशेष होय नामान्य विद्यार्थ्यांचा वक्रूव ओळखून ते विषयाचे प्रतिपादन करीत

१९१५ मध्ये डे ए सोसायटीचे आजीव नेवक व फर्ग्युसन कॉलेजात प्राध्यापक झाल्यापामून शेवटपर्यंत म्हणजे मुमारे ४८ वर्षे जोगानी मतत शिक्षणकार्य केले त्याच्या कामाचा व्याप माग्गा राटतच राहिला व म्हणून वैयक्तिक व कौटुबिक जीवनातील मुखमांयी व फुगमनीचे कार्यक्रम याकडे त्यांना फारसे लक्ष पुगविता आले नाही कौटुबिक जीवनात मिळते ते मामिक वेतन थरी आणणे व मते निमत आहेत इतके पाहणे, याशिवाय सर्व गोष्टी त्यांनी आपले पत्नीकडे सोपविण्या व त्यांनी त्या फार उत्तम प्रकारे पार पाडल्या ' रेजन्स आले गेले— आम्हाला कळते नाही, वाई ते सर्व वचत ' असे जोग मागत मुगमगशीची लग्ने जुळविणे, ममारभ, आजार, अटवणी, या सर्वांची तन्तूद वाईनी नेनी व मन्साची कामे करण्याम जोगाना स्वास्थ्य व मवट दिली जोग भाग्यवान् होते व जे जे त्यांनी रगयसान नेते नेते उत्तम पार पाडले त्याच्या कौटुबिक जीवनातहि त्यांना सर्व प्रकारे मुख व यश

मिळाले जणू काही समाजसेवेच्या त्याच्या व्रताचे ते पारितोषिकच ! कुटुंबातील दैनंदिन व्यवहाराकडे जरी ते पाहात नसत, तरी सरळपणा, प्रेमळपणा, निर्व्यमनीपणा व निष्ठा त्याच्यामध्ये होती व शेवटी शेवटी ते कुटुंबियांशी सुखदुःखाच्या गोष्टी करायला व स्वास्थाचे कार्यक्रमात भाग घ्यायला थोडे अधिक मोकळे झाले व म्हणून त्याच्या सुना व नातवंडे यांना त्याच्या स्वभावातील मूलभूत ऋजु-तेचा व प्रेमळपणाचा आस्वाद प्रगटपणे मिळाला कुटुंबाप्रमाणे सामाजिक जीवनातहि सर्वसाधारणपणे त्यांना भाग घ्यायला वेळ नसे व वृत्तीनेही ते भिडस्त होते ते एखाद्या कलवाचे मभासद झाले नाहीत, खेळ खेळत नसत, स्नेहावरोवर नियमित फिरायलाहि जात नमत पण आप्ताकडे लग्नादि समारंभास ते अवश्य उपस्थित असत, व दुःखणाडताकडे तर हमखाम जात सर्व माणसांवद्दल त्यांना जिन्हाळा वाटे व दुसऱ्याचे दुःखाने ते व्यथित होत वागण्यात आटचता नव्हती व कुणालाहि ते कमी लेखीत नसत त्यांना गप्पागोष्टींना फार वेळ नसे पण मनापासून त्यांना प्रिय अमणागी अशी ती एकच करमणूक होय विद्यार्थ्यांच्या सहली, प्रार्थनासमाजाची धर्ममाधनार्थ होणारी वार्षिक महल यात ते न चुकता भाग घेत अखंड कर्तव्यमग्न असतानाहि त्या कर्तव्याची बैठक माणसामाणसामधील वधुभाव, सहकार्य, आपलेपणा यात आहे हे त्यांनी सतत ओळखले व म्हणून त्याचे निधनाने एक कर्तृत्ववान् शिक्षणतज्ज्ञच नव्हे तर अनेकांचा थोर कनवाळू स्नेही व मार्गदर्शक गेला अशी हळहळीची भावना होती

१९३४ मध्ये मी वाडिया कॉलेजमध्ये जोगाचा सहायक प्राध्यापक म्हणून आलो तेव्हापासून सतत तीस वर्षे त्याचे कार्य मी जवळून पाहिले ज्या गुणामुळे जोगाचे हातून इतके भरीव कार्य झाले त्यातील पहिला गुण माझ्या मते त्याची धर्मनिष्ठा होय आपण देवाची लेकरे असून त्याची भक्ति करण्याचा एकच मार्ग म्हणजे आपणास होईल ती जनसेवा करणे हा होय अशी त्याची मूलभूत श्रद्धा होती त्यामुळेच अडचणींना न जुमानता चिकाटीने व समाधानाने ते कार्य करू शकले कोणतेहि मोठे कार्य पार पाडायचे तर लोकसंग्रह अवश्य आहे व लोकसंग्रह करायचा म्हणजे पातळात ओळखून प्रत्येकास उत्तेजन द्यायला लागते हे जोगानी ओळखले होते व तसे ते नेहमी करीत सकृदृशनी तपशीलाच्या गोष्टी वाटतात त्याकडे लक्ष पुरविले नाही तर कर्तृत्व लुळे पडते व कर्तव्यगारीची इमारत उभी राहत नाही हे लक्षात ठेवून जोगानी निरलसपणे अशा वावी सभाळल्या ज्याला काही विशेष करायचे असते त्याला आपले कार्यक्षेत्रहि मर्यादित करावे लागते, तरच भरीव कामगिरी होऊ शकते, हे लक्षात ठेवून लोकप्रियता, तात्कालिक यश, संपत्ति याकडे पाठ फिरवून त्यांनी शिक्षण कार्यातच आपली सर्व शक्ति वेचली ते उत्तम वोलू लिहू शकत, परंतु जरुरीपेक्षा अधिक ते वोलत लिहीत नसत कारण कृति ही शब्दापेक्षा महत्त्वाची असते मतभेद व दृष्टिकोनातील फरक याविषयी ते फार सहिष्णु असत त्यामुळेच ते निरनिराळ्या व्यक्तित्वाच्या सहकाऱ्यांचे प्रेम, आदर व सहकार्य मिळवू शकले शिक्षण ही राष्ट्रसेवा, व परमेश्वरसेवा होय या वृत्तीने ते नेहमी वागले आपल्या कार्याच्या मर्यादाहि ते उत्तम प्रकारे जाणीत व निराळ्या पातळीवर कार्य करणाऱ्या व्यक्तीबद्दल आदर वाळगीत या नैतिक गुणावरोवर उत्तम प्रकृति व उच्च दर्जाची बुद्धिमत्ताहि त्यांना लाभली होती निरोगी व सत्कार्यव्यापृत मन असल्याने व साधेपणाची राहणी ठेवल्याने ईश्वरदत्त प्रकृतीची देणगी आजन्म टिकली, व बुद्धीला योग्य प्रकारे सतत कार्यप्रवण करण्यामुळे तिचेत सूक्ष्मता आली व तिचा आवाका वाढत राहिला या सर्व गोष्टी त्याचा सहकारी म्हणून कार्य करता करता , त्यांनी कधीहि न सांगता, मला समजल्या व तशा त्या समजल्यामुळे मला अधिक मार्गदर्शक झाल्या व अधिक पूर्णतेने पटल्या महाराष्ट्रात शिक्षणक्षेत्रात कार्य करू इच्छिणाऱ्या कोणासहि स्फूर्तिदायक व मार्गदर्शक असा जोगाचा जीवनक्रम झाला

मी प्रथम १९३३ चे नोव्हेंबर, डिसेंबरात केव्हातरी जोगाना त्याचे शुक्रवार पेठेंतील विन्हाडी कै काकासाहेब लिमये याजवगेवर भेटलो माझी त्याची शेवटली भेट ३१।१२।६३ च्या सकाळी प्रा सुरू, कुलकर्णी व मी त्याचे विछान्याचे पायथ्याशी उभे राहिलो असता आमची नावे घेऊन त्यानी आम्हास ओळखिले व एक प्रकारे आमचा निरोपच घेतला रात्री १२ वाजता फोनवरून निरोप आल्यावर त्याच्याकडे गेलो तो जोग आपण, सर्वांस सोडून गेले होते तीस वर्षांच्या या परिचयात हळूहळू सोसायटीच्या व कॉलेजच्या कामात त्याच्या नेतृत्वाखाली सहकार्य करना करता मी मनाने त्याच्या अगदी जवळ गेलो व न बोलता एक प्रकारचे जवळचे कौटुंबिक नातेच वाटावे इतका स्नेह वृद्धिंगत झाला जोगाची माझी प्रथम भेट झाली त्यावेळी नुकतेच माझे वडील गेले होते त्यानंतर जोग गेले तेव्हा पुन माझे जीवनात त्याच प्रकारची पोकळी आली व आता माझेही वय होत आल्याने आपली पिढी चालली, आता नवे जग घेणार, ते आपणास अपरिचित व आपणहि त्यात परके असे वाटू लागले मला थोर व्यक्तीच्या जीवनाचे फार आकर्षण वाटते व मी त्याच्या जीवनक्रमाचा फार आस्थेने अभ्यास करितो माझ्या स्वतःच्या जीवनात ज्या चार दोन थोर व्यक्तीशी माझा निकट संबध आला त्यात जोग आहेत मी त्याचेकडून पुष्कळच गोष्टी शिकलो व त्या न शिकविता त्याचे उदाहरणाने माझ्या उरलेल्या जीवनात मला त्याचा उपयोग होईलच इतरानाहि तो व्हावा या बुद्धीने या स्मारक-ग्रथात व इतरत्र मी त्याचेविषयी लिहिले व प्रसंगोपात वोललोहि पुढे मागे कोणीतरी त्याचे सविस्तर चरित्र लिहावे अशी इच्छा आहे व या स्मारक-ग्रथातील लेखाचा त्याकरिता उपयोग होईल अशी अपेक्षा आहे

प्राचार्य जोग ज्या क्षेत्रात काम करीत होते व ज्या पद्धतीने ते काम करीत त्यामुळे सार्वत्रिक प्रसिद्धि अशी त्यांना मिळाली नाही त्याच्यासारख्या व्यक्तींना ती नकोच असते असा लौकिक एका प्रकारे व्यक्तीचे कार्यशक्तीस हितकारकहि ठरत नाही परंतु ते आता आपणातून गेले, व एवढे कार्य करून गेले की अचवा वाटावा म्हणून त्याचे कार्य काय होते, ते त्यानी कसे केले, का केले, या गोष्टी समजावून घेण्याने शिक्षणक्षेत्रात व इतरहि क्षेत्रात कार्य करू इच्छिणाऱ्या महाराष्ट्रीय तरुणास फार उपयोग होणार आहे आजच्या महाराष्ट्राचा विचार केला तर बुद्धिमान् व कर्तबगार माणसाची वाण आहे असे नसून निष्ठावत कार्यकर्ते जवळजवळ कोठच्याच क्षेत्रात दिसत नाहीत दादाभाई नौरोजी, टाटा, मेथा, रानडे, टिळक, आगरकर, गोखले, जाभेकर, नाना शंकरशेट, आवेडकर, फुले, या तोलाची माणसे दर पिढीत होतील अशी अपेक्षा करणे चुकीचे होय परंतु त्यानी सुचविलेल्या मार्गाने प्रगति करून घेणे शक्य असून ते होत नाही स्वातंत्र्यप्राप्तीमुळे आपल्यापुढील क्षितिज फार व्यापक झाले आहे व मागे सभ्यनीय नव्हती अशी संधि आली आहे काळ बदलतो आहे, जग फार वेगाने पुढे जात आहे अशा वेळी आपण आपली प्रगति करून घेतली नाही तर आपले व देशाचे अनहित होणार आहे उच्च शिक्षणाचे क्षेत्रात आस्थेने व स्वार्थत्यागपूर्वक व डोळसपणे कार्य केल्यास किती यश मिळू शकते, व लोकांचे किती उपयोगी पडता येते हे प्राचार्य जोगाचे जीवनावरून दिसून येते नागरिक म्हणून व मानव म्हणून आपली कर्तव्ये न विसरता (इतकेच नव्हे तर, धार्मिकता व देशप्रीति याचेवर अधिष्ठित अशा प्रकारे) आपले विशिष्ट कार्यक्षेत्र निवडून, सहकाऱ्याचे साहाय्याने जोगानी प्रथम डे ए सोसायटीत व नंतर मॉडर्न एज्युकेशन सोसायटीत आमरण कार्य केले त्याचेवद्दलच्या आठवणी व जीवनवृत्तात या ग्रथात आहेत त्याचे परिशीलनाने शिक्षणक्षेत्रात कार्य करणाऱ्या व्यक्तीस मार्गदर्शन होईल व स्फूर्ति मिळेल असा भरवसा वाटतो

पुण्यातील नागरिकांची प्रा. जोग यांना श्रद्धांजलि

मॉडर्न एज्युकेशन सोसायटी, पुणे, प्रार्थनासमाज, पुणे, डेक्कन सभा, पुणे व सर्व्हंट्स् ऑफ अिडिया सोसायटी या सस्थाचे विद्यमाने बोलाविलेली पुण्यातील नागरिकांची ही सभा कै प्राचार्य वि के जोग याचे ता ३१ डिसेबर १९६३ रोजी झालेल्या निधनावद्दल नागरिकाच्या दु खाची भावना नमूद करीत आहे प्रा जोग यानी सुमारे ४५ वर्षे निरपेक्षपणे बहुमोल शिक्षणकार्य केले व विद्या-ध्याच्या अनेक पिढ्याच्या बुद्धीची व चारित्र्याची घडण केली शिक्षणकार्य करणे हा राष्ट्रसेवेचा सर्वोत्कृष्ट मार्ग होय, या श्रद्धेने शिक्षणकार्य स्वाभिमानपूर्वक करण्याच्या महाराष्ट्रातील ओजस्वी परंपरेचे ते उत्तम प्रतिनिधि होते स्वकार्याविषयी निष्ठा, अविरत उद्योग व चिकाटी, सचोटी व चारित्र्यसपन्नता या नैतिक गुणामुळे त्याचे कर्तबगारीस विशेष यश मिळाले मॉडर्न एज्युकेशन सोसायटी, वाडिया कॉलेज व इतर नामवत सस्थाची स्थापना व त्याची प्रगति हे प्राय जोगाच्या श्रमाचे फळ होय डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी, पुणे विद्यापीठ व विशेषत मुंबई विद्यापीठ यातहि त्यानी बहुमोल कार्य केले व सहकाऱ्याचा आदर व विश्वास सपादिला पुणे प्रार्थनासमाजाचे ते सक्रिय सभासद असून आपले अनेक उद्योग सभाळून त्यानी निरलसपणे समाजाचे कार्यात लक्ष घातले व तो कार्यक्षम ठेविला त्या रानडे व गोखले याच्या उदारमतवादी दृष्टिकोनातून ते राजकीय व सामाजिक प्रश्नाकडे पाहात व त्याचेविषयी आस्था दाखवीत पुणे शहराबद्दल त्याना फार आपलेपणा असे व सतत ४५ वर्षे त्यानी या शहरात विद्यार्थ्यांची व शिक्षण सस्थाची सेवा करून नागरिकाना उपकृत केले त्याच्या निधनाने महाराष्ट्रातील आजच्या ज्येष्ठ पिढीपैकी एक अत्यंत कर्तबगार, ध्येयवादी व सत्प्रवृत्त व्यक्ति आपणातून गेली आहे व ही हानि भरून येणे फारच कठीण आहे प्रा जोग याची कुटुंबीय मडळी व मॉडर्न एज्युकेशन सोसायटीतील त्याचे सहकारी याचे दु खात या सभेस उपस्थित असलेले पुण्याचे बहुसंख्य नागरिक सहभागी आहेत

आजच्या सभेचे अध्यक्ष डॉ अप्पासाहेब पराजपे यानी वरील ठराव सबधिताकडे पाठवावा अशी त्यास या सभेची विनंती आहे

कॉलेज सेवकांची प्रा. जोगांस श्रद्धांजलि

१९६३ डिसेम्बर, दि ३१ चे मध्यरात्री काळाने झडप घालून आमचे परमपूज्य प्रि व्ही के जोग-साहेब याना आमच्यातून ओढून नेले ही परमावधीची दु खातिका होय त्यामुळे आम्हा सर्व सेवकाना अत्यंत दु ख झाले आहे त्याची कीर्ति अखड व चिरकाल मार्गे राहील

श्री कसरो वाडिया व श्री नेस वाडिया याचेकडून कॉलेज स्थापन करण्याकरिता देणगी मिळवून आपल्या सहकाऱ्यासह वाडिया कॉलेज स्थापन करून त्यानी दानशूर वाडिया कुटुंबाचेच नव्हे तर स्वतःचेहि एक स्मारकच करून ठेवले आहे सर कसरो वाडियाचे पुतळ्याखाली तुकाराम महाराजाच्या अभंगाचा एक चरण त्यानी खोदवून ठेवला आहे, त्यावरून सर कसरोबद्दल त्याना किती प्रेम होते ते दिसून येते

“ जोडोनिया धन उत्तम व्यवहारे । उदास विचारे व्यय करी ॥ ”

१९३५ पासून कॉलेजचा पाया घालून व कसरो वाडिया टेक्निकल इन्स्टिट्यूट व रूपारेल (मुंबई) कॉलेज स्थापून आपले तन मन धन त्यानी त्याकरिता अर्पण केले व त्या कार्यातच १९६३ अखेर वरोवर नव्या वर्षापर्यंत त्यानी आपला देह ठेविला त्याच्या कार्याचा कोणामहि विमर पटणार नाही

सर्व शिपाई आणि नोकरवर्ग याचा आपुलकीने, प्रेमळतेने पुत्रवत् साभाळ करून त्यानी सर्वांचा निरोप घेतला याबद्दल दु ख व्यक्त करून आम्ही सर्व शिपाई, कामगारवर्ग, त्याना श्रद्धाजलि अर्पण करितो त्याच्या आत्म्यास शांति मिळो हीच प्रभूचरणी एकमेव प्रार्थना आहे

“ अण्णासाहेव आमचे प्रोफेसर होते त्याचा ठसा आमच्या मनावर चागलाच उमटलेला आहे ”
— एम् एम् जोशी

“ विद्यापीठीय शिक्षण क्षेत्रात त्यानी केलेली कामगिरी लक्षात घेता त्याच्या मृत्युमुळे निर्माण झालेली पोकळी भरून निघेल किंवा नाही याविषयी शका आहे ”
— वि भि कोलते

“ युनिव्हर्सिटीत व कॉलेजात त्यानी चिकाटीने, धैर्याने व स्पष्ट भाषणामुळे एक अद्वितीय स्थान मिळविले होते ”
— व्य दि. वाकनीस

“ शिक्षणक्षेत्रात अत्यंत धोराने, धिमेपणाने व धैर्याने प्रि वि के जोग यानी भरीव कामगिरी केली आहे फर्ग्युसनमधील वाडिया लायब्ररी व नौरोसजी वाडिया कॉलेज ही त्याच्या प्रयत्नाची बोलकी स्मारके आहेत ”
— ग वि अकोलकर

“ त्याचे जिवंत व चिरम्यायी स्फूर्तिदायक स्मारक म्हणजे वाडिया कॉलेज व इतर संस्था होत त्याच्या मृत्यूनं सध्याची अपरिमित हानि झालेली आहे पण ते चिरजीव होऊन गेले ”
— श्री वि कीर्तने

“ मंडळाचे सदस्य प्रि व्ही के जोग याच्या अकाद्री निधनामुळे सध्याचे फार मोठे नुकसान झाले आहे ”
— जि वि दामले

“ त्याच्या निधनाने पुण्यातील एक सघटित कार्यकर्ता, उत्तम शिक्षक, थोर तत्त्वज्ञानी व शिक्षण हीच तपश्चर्या समजणारा एक तपस्वी आपल्यातून गेला आहे ”
— के ग पालकर

“ महाराष्ट्र एका महान् शिक्षणतज्ज्ञास पारखा झाला ”
— गो प नेने

“ पुणे विद्यापीठ, मुंबई विद्यापीठ यामध्ये त्यानी केलेली कामगिरी महगूर आहे ”
— श्री रा पारसनीस

“ एक ध्येयवादी महापुरुष असे त्याना मनाध्यास अस्थानी व अतिशयोक्तीचे होणार नाही ”
— वि दा होले पाटील

“ शिक्षणाच्या क्षेत्रात अर्जा निष्ठावत, वाकवगार माणसं फारच क्वचित् भेटतात ”
— अ ग मंगळकर

